ଓଡିଶାର ଇତିହାସ ।

୬ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

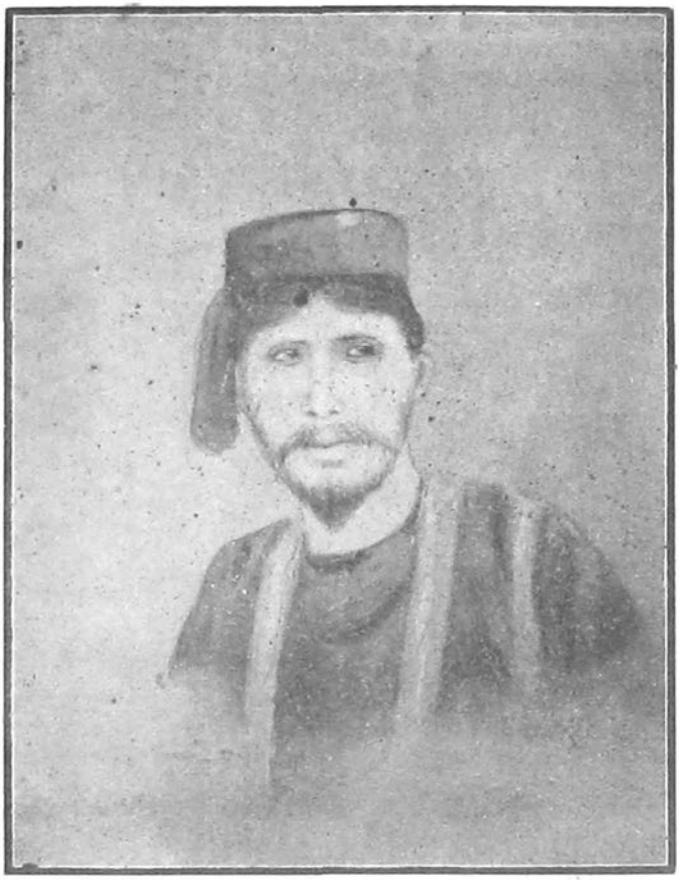

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଅଗ୍ରୱାଲ୍ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡିଶାର ଇତିହାସ ।

ଏଷ୍ୟାଟିକ୍‌ସୋସାଇଟି ଅଫ୍‌ବେଙ୍ଗଲ
ପ୍ରଣୀତ ।

ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ କରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା
ପ୍ରକାଶିତ ।

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ ।

Printed by V. Kar,
THE UTKAL SAHITYA PRESS
CUTTACK
1925.

ମୂଲ୍ୟ ୪ ଚାରି ଟଙ୍କା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉତ୍ସର୍ଗପତ୍ର ।

କବିବର ବାବୁ ଶ୍ରୀ ରଙ୍ଗଲାଲ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କୁ

ଭକ୍ତିର ଉପହାରସ୍ୱରୂପ

ଏହ ଗ୍ରନ୍ଥ

ଗ୍ରନ୍ଥକର୍ତ୍ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା

ଅର୍ପିତ ହେଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଭୂମିକା ।

ସନ ୧୮୭୫ ମସିହାରେ ଓଡ଼ଶା ସ୍କୁଲସମୂହର କ ଏଣ୍ଟ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍‌ଟର ବଜ୍ଞାପନ ଦେଇଥିଲେ ଯେ ଜଳଲସ୍ତ୍ରାରେ ଖଣ୍ଡେ ଓଡ଼ଶାର ଇତିହାସ ରଚତ ହେଲେ ଏବଂ ତାହା ଓଡ଼ଶା ବଦ୍ୟାଳସ୍ତ୍ରସମୂହର କ ଏଣ୍ଟ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍‌ଟରଙ୍କ ଅଫିସରେ ଗ୍ରାହ୍ୟ ହେଲେ ରଚକଙ୍କୁ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ଉତଶତ ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର ଦେବେ । ଉକ୍ତ ବଜ୍ଞାପନ ପାଠ କରି ଆମ୍ଭେ ଏହି ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରି କ ଏଣ୍ଟ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍‌ଟରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲୁଁ । ଅବଶେଷରେ ଉକ୍ତ ମସିହାର ପର ମସିହାରେ ଥରେ ଉତ୍ତମରୂପେ ସଂଶୋଧନ କରି ଏହାକୁ ମୁଦ୍ରତ ଓ ପ୍ରକାଶତ କରିବାର ଆଦେଶ ଆମ୍ଭେ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲୁଁ । ସେହି ସମସ୍ତରେ କମିଶନର୍ ଟ୍ରେଚେଲ୍ୟର ଲାଗଜପତ୍ରମାନ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଆବଶ୍ୟକୀୟ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ସମସ୍ତ ସଂକଳନ କରିବା ସକାଶେ କମିଶନର ଗ୍ରଭେନ୍‌ସା ସାହେବଙ୍କଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଆଦେଶ ମିଳିଲା । ତଦନୁସାରେ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଥରେ ସଂଶୋଧନ କରିବା ଯୋଗୁଁ ଏବଂ ଶାରୀରକ ଅସୁସ୍ଥତା ହେତୁ ମୁଦ୍ରାଙ୍କନ କାର୍ଯ୍ୟ ବଳମ୍ବରେ ସାଧିତ ହୋଇଅଛି ।

All Type Magazine Zone Telegram Group

ଏହି ପୁସ୍ତକର ପରଶିଷ୍ଟରେ କେବଳ ଖଣ୍ଡଗିରି ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଉଦୟଗିରି ଏବଂ ଯଜ୍ଞଲଗିରିସ୍ଥ ଅଙ୍କନଦ୍ୱୟର ପଥୋଚତ ଅନୁବାଦ ଏବଂ ସ୍ୱାଧୀନ ହସ୍ତ ସ୍ୱାକ୍ଷରର ଏକ ନର୍ଘଣ୍ଟ ପ୍ରକାଶତ ହେଲ୍ଲ । ଗଞ୍ଜାମ ଓ ସମ୍ବଲପୁର ଜଳଲଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଟେ । ସେଠା ଲୋକଙ୍କର ଓଡ଼ଆ ମାତୃଭାଷା ଓ ସଦଂଶରେ ସେମାନେ ଓଡଆ । ଏହି ଦୁଇ ଜଲ୍ଲା ବର୍ତ୍ତମାନର ଓଡଶାରୁ ଇଂସ୍ରଜଙ୍କଦ୍ୱାର୍ ବଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇଅଛି । ସମ୍ବଲପୁର ଇଂସ୍ରଜଙ୍କ ଶାସନାଧୀନରେ ପୂର୍ବ୍ବା କଛକାଳ ଓଡ଼ଶାର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ଥିଲା । ଅବଶେଷକୁ ସନ ୧୮୭୨ ମସିହାରେ ଓଡଶାରୁ ଛଳ ହୋଇ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏ ଦୁଇ ଜଲ୍ଲାର ଭୂଗୋଳ ଓ ଇତିହାସ ପରଶିଷ୍ଟରେ ଦେବାର ଇଚ୍ଛା ଥିଲା; ମାତ୍ର ପୁସ୍ତକର ଅବୟ୍ୱବ ବୃଦ୍ଧି ପୁଡତ୍ୱଂ ମୂଲ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ଭୟରେ ସେ ଇଚ୍ଛା ସାଧନରୁ ବରତ ହେଲୁଁ । ଉକ୍ତ ଦୁଇ ଜଲ୍ଲାର ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଏ ପୁସ୍ତକ ବ୍ୟବହୃତ ହେବାର ଆଶା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ବାଗ୍ତରେ ଆମ୍ଭର ଏ ବାସନା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ପାରୁଁ ।

ଓଡ଼ଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରତ୍ତତଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ଜାତବନ୍ଧନର ଶିଥିଳତା ଯେପର ତୀର୍ଥସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାଏ, ସେହିପର ତୀର୍ଥ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ହିନ୍ଦୁସମାଜ

Digitized by srujanika@gmail.com

ମଧ୍ୟରେ କାଉ ଓ ବର୍ତ୍ତି ବଗ୍ଧରର ଉତ୍କାଣ୍ଠା ଓଡ଼ଶାରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଥିର ଇଉବୃତ୍ତ ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରୀତିକର, ମାତ୍ର ଅଟ ସ୍ୱେପରେ ସେଥିର ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ଏକ ବୃହତ୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇ ଉଠିବ । ଏଠା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବହୁ ଶ୍ରେଣୀରେ ବଭକ୍ତ । ପୁସ୍ତକଲଖିତ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଛଡ଼ା ଅଠଗ(ଗୁ)ଉସ୍ଥା ପ୍ରଭୃତ ଅଦ୍ଭୁତ କେତେକ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓଡ଼ଶାରେ ଅଛନ୍ତି । କରଣଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଓଡଶାରେ ଭ୍ରମଣବେଶ କୌତୁକାବହ । ଏହ୍ନ କରଣଙ୍କର ଆଦମ ଅବସ୍ଥା, ଜନ୍ମଭୂସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତ ଅନୁସନ୍ଧାନ କର ସ୍ଥିର କରବା ସକାଶେ ଜଳଲହ୍ନଢେଙ୍କୀ ସ୍ୱର୍ଗତ ବାବୁ ବଶଡ଼ାନନ୍ଦ ଦାସ କରଣକୁଳ ନାମକ ଏକ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରଥିଲେ । ତାହା ମୁଦ୍ରତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେଥିର ହସ୍ତଲପି ଅମ୍ମର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା । ବାବୁ ମହାଶୟ ବହୁ ଶ୍ରମ ଓ ଯତ୍ନ କର ଅନେକ ସୁଗ୍ରଣରୁ କରଣଶବ୍ଦବୋଧକ ଅନେକ ଶ୍ଲୋକ-ମାନ ସଗ୍ରହତ କରଅଛନ୍ତି । ସାହତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ବଷୟରେ ଏପର ଅଧବସାୟ ଓ ଯତ୍ନ ଏ ପ୍ରଦେଶରେ ଅତ ଅଳ୍ପ ଦେଖାଯାଏ; ମାତ୍ର ଦୁଃଖର ବଷୟ ଯେ, ବାବୁ ମହାଶୟ ଐତହାସିକସୂତ୍ର କ୍ରମେ କରଣଙ୍କର ଇଉବୃତ୍ତ ସଗ୍ରହ କରବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କର ନାହାନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ କରଣମାନଙ୍କ ବଷୟରେ ଯେତେଦୂର ଜଣା ଯାଇଅଛ, ସେଥିରୁ ବୋଧ ହୁଏ ଯେ, ଯଯାତକେଶସ୍ଥ ଏମାନଙ୍କ ଆଦପୁରୁଷଙ୍କୁ ମଗଧ ଦେଶରୁ ଗୁପ୍ତବଂଶୀସ୍ଥ ରାଜାଙ୍କୁ କହ ଅଣାଇଥିଲେ । ଉତ୍ତରାପଥରଉବର୍ତ୍ତର କାସ୍ଥମାନେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶ୍ରେଣୀରେ ବଭକ୍ତ, ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଏକଶ୍ରେଣୀ କରଣରୁପେ ଅବହତ । ଅଧୁନା ବେଦ୍ଦାରର (ମଗଧ) କରଣଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ କାସ୍ଥଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷେ ଏଠା କରଣଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠୀର ମୂଳ । ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳତ ଅଛ, ସାର୍ଦ୍ଧ ଦୁଇ ଘର କରଣ ଓଡ଼ଶା କରଣଙ୍କର ମୂଳ ଅଟନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ସେଥିର ଅର୍ଥ ଯେ ଅଢ ଅଳ୍ପ ସଖ୍ୟକ କରଣ, ଏହା ନଃସନ୍ଦେହ କଥା । ଯଯାତ୍ତିକି ଯେତେବେଳେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀସ୍ଥ ରାଜା ଏ ଓଡ଼ଶାରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା କରଗଲେ,ଓଡଶାରେ ତେତେବେଳେ ଲେଖକ-ଶ୍ରେଣୀର ଅସ୍ତତ୍ୱ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ସେ ମଗଧରୁ ଲେଖକସ୍ୱରୂପ କଣକେତେ କରଣ-କାସ୍ଥଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଅଣାଇଥିବାର କୌଣସିରୁପେ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏ ସମସ୍ତ କାଉବଗ୍ଧର ଈଶ୍ୱରଙ୍କର କୃପା ହେଲେ, ପୁସ୍ତକାନ୍ତରେ ପ୍ରକାଶତ କରବାକୁ ଇଚ୍ଛା ରହଲ୍ଲ । ସୁତ୍ୱଂ ଏମାନଙ୍କର ସମ୍ପ୍ରତ ଇଉବୃତ୍ତ ପରଶିଷ୍ଟରେ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦେବାରୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହେଲ୍ଲଁ ।

ପୁସ୍ତକର ଅନେକ ଅଂଶରେ ବଷୟଗତ ଓ ଲପିଗତ ଅଶୁଦ୍ଧି ମାନ ଅବଶ୍ୟ ଅଛ । ଅଜ୍ଞାନତା ବଷୟଗତ ଅଶୁଦ୍ଧିର ମୂଳ ଏବଂ ପୀଡ଼ାବସ୍ଥାରେ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରୁଫ ଦେଖା ହୋଇଥିବାରୁ ଅସାବଧାନତା ଲପିଗତ ଅଶୁଦ୍ଧିର ହେତୁ ଅଟଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପାଠକେ ଏ ସମସ୍ତ ଦୋଷ ଅନୁଗ୍ରହପୂର୍ବକ କ୍ଷମା କରିବେ ଏବଂ ଦୋଷମାନ ବିଶେଷତଃ ବିଷୟଗତ ତ୍ରୁଟିମାନ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଦେଖାଇ ଦେଲେ ଆମ୍ଭେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବାଧିତ ଓ କୃତଜ୍ଞ ହେବୁଁ । ପୁନଶ୍ଚ କେତେକ ବିଷୟଗତ ତ୍ରୁଟି ସତ୍ତ୍ୱ ପୁସ୍ତକର କେତେକ ଅଂଶମାନ ମୁଦ୍ରିତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ଆମ୍ଭେ ଜାଣି ପାରିଅଛୁଁ । ଜଗେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦ୍ୱିମୁଖରର ରାଜା ଥିଲେ ବୋଲ୍ଯ ଆମ୍ଭର ଶରତ୍ତନ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା, ସେହିପର ସଦ୍ୟ ଲିପିବଦ୍ଧ ଓ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଅଛି, ସାମ୍ପ୍ରତ ଅନୁସନ୍ଧାନଦ୍ୱାରା ଜାଣିଅଛୁଁ ଯେ ଜଗେନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱିମୁଖରର ରାଜା କୃଷ୍ଣ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ରାଇ ଓ ଶ୍ରୀକର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଖୁଡୁତା ଥିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ଏ ସମସ୍ତ ସଂଶୋଧନ କରି ଦେଇଁ ।

ଏଠାରେ କୃତଜ୍ଞତା ସହିତ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଏହି ପୁସ୍ତକଗତ ବିଷୟମାନ ସଂକଳନ କରିବା ବିଷୟରେ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ କାଗଜ-ପତ୍ରର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଅଛୁଁ । ହଣ୍ଟର, ଷ୍ଟର୍ଲିଂ, ସ୍ମିଥ, ଟମସନ୍ ଓ ମିନ୍ ଲିଖିତ ଓଡ଼ିଶାର ବିବରଣୀବଳୀ; ଲୋକସଂଖ୍ୟା ବିଜ୍ଞାପନୀ; ଏଲଫିନ୍‌ଷ୍ଟୋନ୍; ମାର୍ସମାନ୍, ବ୍ଲଗମାନ ପ୍ରଭୃତି ଲିଖିତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଓ ମୁସଲ୍ମାନ ବିବରଣୀ; ଏସିଆଟିକ ସୋସାଇଟିର କେତେକ ବିଜ୍ଞାପନୀ; ମନୁ, ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ, ଦାର୍ତ୍ତିଭାଭକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି କତିପୟ ସଂସ୍କୃତ, ବଙ୍ଗଳା ଓ ଓଡିଆ ଗ୍ରନ୍ଥ; କମିଶନର୍ଙ୍କ କଚେରୀସ୍ଥ କେତେକ ପୁରାତନ ଓ ଆଧୁନିକ କାଗଜପତ୍ର; ସେସବୁ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଧାନ । ସମସ୍ତ ନାମ କରିବାର ଏଠାରେ ନାସ୍ତି ପ୍ରୟୋଜନ । ପୁରାବୃତ୍ତବିତ୍ ବାବୁ ରଙ୍ଗଲାଲ ବାନର୍ଜ୍ୟାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍କଳୀୟ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱରୁ ଯେତେକ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ମିଳି ପାରେ ଓ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ବିଷୟରେ ଯେତେକ ବିବରଣ ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ, ତାହା କୃତଜ୍ଞତା ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛୁଁ ।

ଇଂରାଜ ଶାସନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲିଖିତବ୍ୟ ବିଷୟ ଅନେକ ଅଛି । ସେ ସମସ୍ତ ଇଂରାଜଶାସନ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇ ନାହିଁ । କେବଳ ସଂକ୍ଷେପରେ ଓଡ଼ିଶା ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ଥ ଛାତ୍ରଙ୍କର ଜାଣିବା ଭଳି ଗୋଟିକେତେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ବିଷୟର ବିବରଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛୁଁ ।

କଟକ
୧୩-୮-୭୯

ଶ୍ରୀ ସ୍ୟାମସୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣର ଭୂମିକା ।

ଠିକ୍ ୫୬ ବର୍ଷ ବା ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "ଓଡ଼ଶାର ଇତିହାସ" ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ତାହାର ଦୁଇ ବର୍ଷ ପରେ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ଇହଧାମ ପରିତ୍ୟାଗ କଲେ । ଏହି ସୁଦୀର୍ଘକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକର ପୁନର୍ମୁଦ୍ରଣପାଇଁ କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା ହୋଇ ନାହିଁ । ଅଥଚ ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡିର ଉପାଦେୟତା ଓ ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ବଙ୍ଗବ୍ୟକ୍ତି ମାତ୍ରକେ ଏକବାକ୍ୟରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଥାନ୍ତି ଏବଂ କରିବେ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ନାନା ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ସଙ୍ଗ୍ରହରେ ଏବଂ ଅଧୁନିକ ନାନା ଜ୍ଞାତବ୍ୟ ବିଷୟର ସମାବେଶରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଲେଖକଙ୍କ ମହାଶୟ ଜ ସୂକ୍ଷ୍ମଦୃଷ୍ଟି, ବିଶ୍ଳେଷଣଶକ୍ତି ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟ ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଥରେ ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡି ପାଠ କଲେ ସମସ୍ତେ ବୁଝି ପାରିବେ । ଏହି ସୁଦୀର୍ଘକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶିକ୍ଷାର ବହୁଳ ବିସ୍ତାର ଓ ଜ୍ଞାନର ଘଟିଅଛି ଏବଂ ବହୁ ବିଚକ୍ଷଣ ବ୍ୟକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖା ଦେଇଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନରେ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନଙ୍କୁ ବାଲିପିବା କଥା ଦୂରେ ଥାଉ, ତାଙ୍କର ସମକକ୍ଷ କେହି ହୋଇଅଛନ୍ତି ବୋଲି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ମନେ ହେଉ ନାହିଁ । ଯୁଣି ସମୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଲେଖକଙ୍କ ଅଧ୍ୟବସାୟର ପରିମାଣ ଓ ମୂଲ୍ୟ ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧି ହେବ । ଆଜି ଯେତେ ଯେତେ ଐତିହାସିକ ଉପକରଣ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଅନୁସନ୍ଧାନର ପଥ ଯେପରି ସୁଗମ ହୋଇଅଛି, ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନଙ୍କ ସମୟରେ ତାହା ନ ଥିଲା । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନଙ୍କ ଭଳି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ କେତେ ସାବଧାନତା ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ହୋଇଥିବ ଏବଂ କି କଠୋର ପରିଶ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ, ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ; ପୁସ୍ତକର ପ୍ରତି ପୃଷ୍ଠାରେ ତାହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି ।

ବିଗତ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଓଡଶାର ସୀମା, ଅବସ୍ଥା ଇତ୍ୟାଦିରେ ବହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଅଛି ଏବଂ କେତେ କେତେ ନୂତନ ତଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ପୁସ୍ତକରେ ପରିଶିଷ୍ଟ ଆକାରରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣ ଦେବାର ଏକାନ୍ତ ଇଚ୍ଛା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନାନା କାରଣରୁ ଏହି ସଂସ୍କରଣରେ ତାହା ଦେବାକୁ ଅକ୍ଷମ ହୋଇଅଛୁଁ । ଆପାତତଃ ବଲ୍ଲିପ୍ରାୟ ଏହି ଅମୂଲ୍ୟ ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡି ସାଧାରଣ ପାଠକମାନଙ୍କ କରକଂରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହିବାକୁ ହେଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଏହି ଇତିହାସ ପୁସ୍ତକ ରଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଗଠନକାଳ ଏବଂ ମେଉଁ କେତେଜଣ କୃତୀ ପୁରୁଷ ଏହି ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମନ ପ୍ରାଣ ଢାଳ ଦେଇଥିଲେ, ସ୍ୱୟଂ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଯୋଗୀ । ସୁତରାଂ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସାବଧାନ ହୋଇ ତାଙ୍କୁ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହୋଇଅଛି । ଆମ୍ଭେମାନେ ତାଙ୍କର ଭାଷାପ୍ରୟୋଗର କୌଶଳ ଦେଖି ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଅଛୁଁ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ମାର୍ଜିତ ଓ ପୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେହେଁ କେତେକ ପରିମାଣରେ ବକ୍ରତା ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ପଡ଼ିଅଛି—ତାହାର ସେହି ଆଦିମ ଅକୃତ୍ରିମ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଟକକ ଯେପରି ହଜିଯାଇ ବସିଅଛି । ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡି ଇତିହାସ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଗୋଟିଏ ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟ ରହିଅଛି ଏବଂ ତାହା ମଧ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ଇତିହାସର ଅଙ୍ଗ । ଅବଶ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଯେ ସାମାନ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ତ୍ରୁଟି ନାହିଁ, ତାହା ନୁହେଁ; ମାତ୍ର ସେଥିରେ ଦୃଷ୍ଟିକ୍ଷେପ କରିବା ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଦୌ ସଙ୍ଗତ ମନେ କରୁ ନାହୁଁ ।

ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ଜୀବନ କଥା ବର୍ତ୍ତମାନ ସାଧାରଣରେ ଯାହା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ଅତି ସାମାନ୍ୟ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମଧୁସୂଦନ ରଥ କାବ୍ୟତୀର୍ଥ ତାଙ୍କର "ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞ ମଧୁସୂଦନ" ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ବିବରଣଟି ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହାହିଁ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଓ ସୁନ୍ଦର ବିବେଚିତ ହେବାରୁ ଯତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହ ଏଥିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହେଲା ।

ପ୍ରାୟ ୫୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବଡ଼ କଷ୍ଟରେ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନଙ୍କର ଖଣ୍ଡିଏ ଅତି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିକୃତି (ଫଟୋ) ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲୁଁ । ପରେ ତହିଁରୁ ବ୍ଲକ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ "ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ"ର ଗ୍ରାହକମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିକୃତି ଉପହାର ଦେଇଥିଲୁଁ । ତାହାର ତୈଳଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ଏକାଡ଼େମିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଅଛି । ପୁସ୍ତକରେ ସେହି ପ୍ରତିକୃତି ଖଣ୍ଡି ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

କଳ୍ପ ଗୁଣରେ ଏବଂ ଉତ୍କଳର ସୁସନ୍ତାନ ପ୍ୟାଗ୍ସମୋହନଙ୍କ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ନାମରେ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡି ସାଧାରଣରେ ଆଦୃତ ହେଲେ ସୁଖୀ ହେବୁଁ । ଇତି ।

କଟକ ।
୧୦।୧୨।୧୯୨୫ ।

ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ କର ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଜୀବନଚରିତ ।

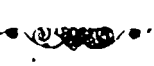

କଟକଜିଲ୍ଲାର ସାଲେପୁର ଥାନା ଅନ୍ତର୍ଗତ କୁଆଁପାଳ ଗ୍ରାମ କଟକରେ ପଶୁଲଣ୍ଡା ନାମରେ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରାମ ଅଛି । ଏହାର ପାଦଦେଶରେ କୁଶୋଦସ୍ତ ଗଙ୍ଗର ଗୋବଗ୍ଗ କୁକ୍ଷିଉଗଉରେ ବଦ୍ଧମାନା । ଏହି ଗୋବଗ୍ଗ ଗାରପାନରେ ପ୍ୟାଗ୍ଗମୋହନଙ୍କ ବାଲ୍ୟଶଗ୍ଗର ପୁଷ୍ଟ । ପିତା ଭୁବନମୋହନ ଆଗୃର୍ଯ୍ୟ କଟକ ଅଦାଲତର ଜଣେ ଓକିଲ ଥିଲେ । ୧୮୫୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଶ୍ରାବଣ ମାସରେ ପ୍ୟାଗ୍ଗମୋହନ ତାଦ୍ଦାଙ୍କ ଗୃହରେ ଭୁମିଷ୍ଟ ହୋଇ ସୂତିକାଗୃହ ଜଞ୍ଜ୍ୱଲ କରଥିଲେ । ତାଦ୍ଦାଙ୍କ ପରେ ଭୁବନମୋହନ ଆଉ ଦଓଁଟି ପୁତ୍ରସନ୍ତାନ ଲାଭ କରଥିଲେ । ମଧ୍ୟମ ଦ୍ୱାରକାନାଥ ଆଗୃର୍ଯ୍ୟ ମୋକ୍ତାର ଥିଲେ ଏବଂ କନିଷ୍ଟ ଚନ୍ଦ୍ରମୋହନ ଆଗୃର୍ଯ୍ୟ ଡାକ୍ତର ଥିଲେ । ପ୍ୟାଗ୍ଗମୋହନ ସଦ୍ଦପ୍ରଥମେ ବଟକବର୍ତ୍ତୀ କୁଆଁପାଳ ପାଠଶାଳାରେ ଶିକ୍ଷାରମ୍ଭ କଲେ । ସେ କାଳର ପାଠଶାଳା ଅଜଳାଳର ଜ୍ଞାତ୍ରାଥମିକ ବା ବମ୍ନ-ପ୍ରାଥମିକ ପାଠଶାଳା ପରି ନ ଥିଲ୍ଲା । ତେତେବେଳେ ଏପ୍ରକାର ମାନର ପାଠଶାଳା କାହାର କଲ୍ପନାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରଥିଲ୍ଲା କି ନାହିଁ, ସନ୍ଦେହ । ସେ ସମସ୍ତ ପାଠଶାଳାରେ ପଠିତବ୍ୟ ବଷୟ ଓ ପାଠର ଇୟତ୍ତା ସମାନ ନ ଥିଲ୍ଲା । ଅନେକ ବଦ୍ୟାଳୟରେ ବଙ୍ଗଳା ଶିକ୍ଷା ଦିଅ ଦ୍ୱେଉଥିଲ୍ଲା । ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷାପାଇଁ ତଦାଗାନ୍ତନ ସ୍କୁଲ ଡେପୁଟୀ ଇନ୍‌ସ୍ପେକ୍ଟର ପଣ୍ଡିତ କୈଳାଶଚନ୍ଦ୍ର ଭର୍କାଲଙ୍କାର (ଓକିଲ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ପ୍ରିୟନାଥ ଗୃଟ୍ଟର୍ଯ୍ୟାଙ୍କ ପିତା) ବଦ୍ୟାସାଗରଙ୍କ ବଙ୍ଗଳା ବର୍ଣ୍ଣପରିଚୟର ଯେଉଁ ଉଚ୍ଚଳାନୁବାଦ କରଥିଲେ, ସେହି ଖଣ୍ଡି ସମ୍ବଳ ଥିଲ୍ଲା । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପାଠଶାଳାରେ ଇଂରୁଜିଶିକ୍ଷାର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲ୍ଲା । ପ୍ୟାଗ୍ଗମୋହନ ଏ ପ୍ରକାର ଗୋଟିଏ ପାଠଶାଳାରେ ବାଲ୍ୟଶିକ୍ଷା ସାଙ୍ଗ କରବାର ବର୍ଷ ବୟସରେ କଟକ ଆସିଲେ ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ଇଂରୁଜୀ ଶିକ୍ଷାର ଏକମାତ୍ର ବଦ୍ୟାଳୟ କଟକ ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ।

ଏହି ଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ୁଥିବା ସମୟରେ ତାଦ୍ଦାଙ୍କ ଜୀବନର ବଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣଗୁଡିକ ସ୍ପଷ୍ଟସମାଜରେ ବାର ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲ୍ଲା । ପଠଦ୍ଦଶାରୁ ଦେଖା ଯାଇଅଛି, ସେ ବଡ଼ ଚଞ୍ଚାଳୀଳ ଥିଲେ । କ ଶ୍ରେଣୀରେ, କ ବାଦ୍ଦାରେ, ସବଂଦ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସେ ଗୋଟାଏ କଣ ଭାବୁଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ସଦ୍ଦାଧ୍ୟାପିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଧାରଣା ଜନ୍ମିଥିଲ୍ଲା ଯେ, ପ୍ୟାଗ୍ଗମୋହନ ଅନ୍ୟମନସ୍କ କି ‘ଗିଆଲ୍‌ବାଗୀ’ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେଥିପାଇଁ ସେ ଜଘନ୍ୟରୂପେ ପଢ଼ା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପାରୁ ନ ଥିଲେହେଁ ବେଳେ ବେଳେ ଯାହା କାନରେ ପଡ଼ି ଥିଲା, ତାହାଦ୍ୱାରା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ମେଧାଶକ୍ତି ବଳରେ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନମତିତାରୁ ପାର ପାଇ ଯାଉଥିଲେ । ସେହି କାଳ ବତ୍ସରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଶିକ୍ଷକଙ୍କନୋଚିତ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ ସ୍ଥଳରୁ ଅଧିକ ଚଳ ପାଉଥିଲେ । ତେଣୁ ଅବକାଶ ସମୟରେ ଛାତ୍ରସାଧାରଣଙ୍କ ପର ଖେଳରୁ ନ ଯାଇ ନଘେଳାରେ ପ୍ରିୟତମ ବନ୍ଧୁ ସହିତ ପୁସ୍ତକ ଘେନ ପଢ଼ି ବସୁଥିଲେ ଅଥବା କୌଣସି ବିଷୟରେ ତର୍କ ବିତର୍କ କରୁଥିଲେ । ଯାହାଙ୍କ ସହିତ ହୃଦପ୍ରୀତି ମିଳେ, ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସହପାଠିମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସେ କଦାପି ମିଶୁ ନ ଥିଲେ । ଛାତ୍ରଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ତାହାଙ୍କୁ ସତ୍ୟପ୍ରିୟ ଏବଂ ସ୍ପଷ୍ଟବକ୍ତା ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ । କେବେ ଅନୁରୋଧ ଉପରୋଧରେ ମଧ୍ୟ ସେ ବାଲଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ତ୍ୟାଗ କରିଥିବାର ଦେଖା ଯାଇ ନାହିଁ । ଜଣେ ଦୁଇ ଜଣ ଏପରି ମଧ୍ୟ ଘଟିଅଛି ଯେ, ସେ ବରଂ କଠୋର ଦଣ୍ଡ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ଉପରେ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନେ ସତ୍ୟଗୋପନ ବା ମୌନାବଲମ୍ବନ କରିଥିବା ସ୍ଥଳରେ ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ କଥା କହିବାକୁ ଛାଡ଼ ନାହାନ୍ତି । ୧୮୬୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଙ୍ଗବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ପ୍ରବେଶିକା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେ କଲେଜରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଏଠା କଟକ ହାଇ ସ୍କୁଲର ପ୍ରଥମବର୍ଷୀୟ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ । ଏହିଠାରେ ତାଙ୍କର ପୁରୁଣା ଅଗତ ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରଥମ ପରିଚୟ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ପରିଚୟ କ୍ରମଶଃ ଗାଢ଼ତର ହୋଇ ପରେ ପରମାତ୍ମୀୟତା ଆକାର ଧାରଣ କଲା । ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଅଧ୍ୟାପକ ଦ୍ୱାରକାନାଥ ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣଙ୍କ ଉପଦେଶକ ପାଇ ଉଭୟେ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମ ପ୍ରତି ଏକାନ୍ତ ଆସ୍ଥାବାନ୍ ହୋଇଥିଲେ । କଲେଜର ଅବକାଶ ସମୟରେ ଏ ଉଭୟେ ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ସହିତ ଉତ୍ତପ୍ତଃ ନ ହୋଇ କୌଣସି ନିର୍ଜ୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ବସି ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବିଶେଷତଃ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିଷୟରେ ତର୍କ ବିତର୍କ କରୁଥିଲେ । ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଅବସରକ୍ରମେ ସେହିଠାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ କେତା ଅଥବା ଇଂରାଜୀ ଗ୍ରନ୍ଥାର କୌଣସି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ରଚନାର ଅନୁବାଦ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ଅନେକେ 'ଜ୍ଞାନାଙ୍କୁର' ନାମକ ସମ୍ବାଦପତ୍ରର ନାମ ଶୁଣିଥିବେ । କ୍ଷୁଦ୍ର କଲେବର ଶିଶୁ ଜ୍ଞାନାଙ୍କୁରପତ୍ରିକାରେ ତେତେବେଳେ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପାରୁ ନ ଥିବାରୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନପ୍ରମୁଖ ଯୁବକମାନେ ଏହି ସମୟରେ (୧୮୭୧) ଆଉ ଖଣ୍ଡିଏ ପତ୍ରିକାର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କରି ବେଦା ପତ୍ରଦ୍ୱାରା ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ଦୁଇ ଯୁବକଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଦ୍‌ଯୋକ୍ତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏ ପତ୍ରର ସମ୍ପାଦକ ଓ ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍‌ଯୋକ୍ତାରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହି ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲାଗି ତାଙ୍କୁ କଲେଜ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଘଟଣାଟି ଏଠାରେ ସଂକ୍ଷେପତଃ ପ୍ରକାଶ କରି ପାଠକମାନଙ୍କର ଜିଜ୍ଞାସା ଦୂର କରୁଁ ।

୧୮୮୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସ୍ଥାନୀୟ ଆତ୍ମଶାସନପ୍ରଣାଳୀ (Local Self Government) ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେବା ପୂର୍ବେ ଏ ନଗରର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟସଂରକ୍ଷଣ ବା ପରିସ୍ତରଣାଦିର ଭାର ଜଜ୍ଞାର ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କ ହାତରେ ଥିଲା । ସେ କାଳର ଫେର ପଣ୍ଡରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଘାଟ ଆଦରୁ ଉପୁଜ ଆସୁରୁ ଉକ୍ତ ବ୍ୟୟ ଚଳୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତିତ ସମୟର କଲେକ୍ଟର ଏରଣ୍ଡଙ୍ଗ୍ ସାହେବଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନର ଅଭାବରେ ଏ ସହର ନଭାନ୍ତ ଅବର୍ଜ୍ଜନାମୟ ହୋଇ ପଡିବାରୁ ତାହାର ପ୍ରତିକାର ଲାଗି 'ଉତ୍କଳଦୀପ'ରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କର 'ଦରଖାସ୍ତ ଯୁଇସ୍ୟାନ୍' ଅର୍ଥାତ୍ 'ଯୋଡାସାନଙ୍କର ଆବେଦନ' ଶୀର୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ବାହାରିଲା । ଏକେ ତ ଅପ୍ରିୟ ସତ୍ୟକଥା—ଦ୍ୱିତୀୟରେ ପୁଣି ଅଳ ଭେଜସ୍ୱିନୀ ଭାଷା । ଏହା ଦୁଇ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ସାହେବ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ହୋଇ ହାଇ ସ୍କୁଲର ଡହୁଚାଳନ ହେଡ଼ମାଷ୍ଟର ଚଣ୍ଡୀ ବାବୁଙ୍କୁ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧଲେଖକ ଛତ୍ରଙ୍କ ସ୍କୁଲରୁ ବହିଷ୍କୃତ କରି ଦେବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଚଣ୍ଡୀ ବାବୁ ଏପରି ଛତ୍ରକୁ ବହିଷ୍କୃତ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଉପାୟ ଲାଗି ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କୁ ସାହେବଙ୍କ ନକଟରେ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ; ମାତ୍ର ଏ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ସତ୍ୟପ୍ରିୟ ଯୁବକ ସେଥିରେ ସମ୍ମତ ନ ହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷାରେ କହିଲେ, "ଯାହା ଲେଖା ହୋଇଅଛି, ସେଥିରେ କିଛି ଅଯଥାର୍ଥ ଅଛି କି ? ମୁଁ କଦାପି କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କରି ପାରିବି ନାହିଁ ।" ଏହାର ଫଳରେ ତାହାଙ୍କ ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷୀୟ ଶ୍ରେଣୀରୁ ବହିଷ୍କାର ନେବାକୁ ହେଲା ।

ସରକାରୀ ସ୍କୁଲରୁ ବାହାର ଆସି ତାହାଙ୍କ ମନରେ ଏହି ଭାବ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଯେ, ଆଉ ଗୋଟାଏ ସ୍କୁଲ ଏ ସହରରେ ହେଲେ ଏମାନଙ୍କର ଆଉ ଏତେ ପ୍ରଭାବ ବା ଯଥେଚ୍ଛାଚାର ରହିବ ନାହିଁ । ତହିଁ ସେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ବିଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିବାର ସଙ୍କଳ୍ପ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ନକଟରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ । ସେମାନେ ଏହି କପର୍ଦ୍ଦକଶୂନ୍ୟ ଯୁବକର "ବାମନର ଚନ୍ଦ୍ର-ଧାରଣବତ୍" ପ୍ରୟାସରେ ଯେ ଉପହାସ କରିବେ, ଏହା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ କଥା । କିନ୍ତୁ ପ୍ୟାରୀମୋହନ "Where there is a will there is a way" ମନ୍ତ୍ରରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ସଙ୍କଳ୍ପିତ କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ପଣ୍ଡିତ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଗୋବିନ୍ଦ ରଥ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ସହଯୋଗୀ । ବକ୍ସିବଜାର-ନିବାସୀ କୃପାନାଥ ସାହୁ ନାମକ ଜଣେ ଧନୀ ମହାଜନଙ୍କର ଦେଉଡିବେଳେ ଗୋଟିଏ ପାଠଶାଳା ଥିଲା । ଏହି ପାଠଶାଳାକୁ ପ୍ରଶସ୍ତତର ଗୃହରେ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଆଶୟରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରଥଙ୍କୁ ଘେନି କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭ କଲେ । ତାହାଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଦାନପ୍ରଣାଳୀରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଭିଭାବକମାନେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ସେହିଠାକୁ ପଠାଇଲେ । ଛନ୍ଦଦଣ୍ଡ ବେତନରେ ବଦ୍ୟାଳୟର ବ୍ୟୟ କଥଞ୍ଚିତ ଚଳିବାର ଆଶା ଦେଖାଗଲା । ପ୍ୟାରୀ ବାବୁ ବହୁକାଳ ଆଉ ଶିକ୍ଷକ କର୍ମରେ ଆବଦ୍ଧ ରହି ସାରିଲେ ନାହିଁ । ଅର୍ଥାଗମର କୌଣସି ଉପାୟ ନ ଥିଲା—ପ୍ରଥମେ ସେ କମିଶନର ଅଫିସରେ ୨୫ ଟଙ୍କା ବେତନର ଗୋଟିଏ କର୍ମଣୀ କର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହା ବଳରେ ସ୍କୁଲର ସାହାଯ୍ୟ ବା ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରିବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଥିଲେ । ୧୮୭୫ ଅବ୍ଦରେ ଏହି ସ୍କୁଲଟି ଗୋଟିଏ ମଧ୍ୟ-ଇଂରାଜୀ ବଦ୍ୟାଳୟରେ ପରିଣତ ହେଲା ଏବଂ କ୍ରମଶଃ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ବର୍ଷ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୭୯ ଶେଷରେ ଏହା ହାଇ ସ୍କୁଲ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ହେଲା । ଏହି ସମୟରେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ବାବୁ ବିପିନଚନ୍ଦ୍ର ପାଲ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତରେ ଯାହାଙ୍କ ନାମ ସୁପରିଚିତ) ଏ ସ୍କୁଲର ହେଡ୍ ମାଷ୍ଟର ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲେ । ତେଉଡିବେଳେ ତାଙ୍କଠାରେ ଏତେ ସମ୍ଭାବନା ଥିଲା ବୋଲି କାହାର ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ନ ଥିଲା । ଆଜି ଦୁଇଜଣ ବଙ୍ଗୀୟ ଯୁବକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ର ଚୌଧୁରୀ ଓ ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ସେନ ବିପିନ ବାବୁଙ୍କର ସହକାରୀ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ । ଏହିପରି ଯେଉଁ ସୁପୁରୁଷମାନେ ଏ ବଦ୍ୟାଳୟରେ କିଛି ଦିନ ହାତ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ସମସ୍ତେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନ୍ୟତ୍ର ଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ଏ ବଦ୍ୟାଳୟର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଉଦ୍ଦେଶରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନଭାବରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛି । ଦେଖୁଁ ଦେଖୁଁ ହାଇ ସ୍କୁଲ ହୋଇଗଲା । କିନ୍ତୁ ପରିଚାଳନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କିଛି ହୋଇ ନାହିଁ । ପ୍ୟାରୀମୋହନ ମଧୁସୂଦନପ୍ରମୁଖ କେତେକ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍କୁଲର କେତେକ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ କରି ଅବଶିଷ୍ଟ ଉପକରଣ ଏବଂ ଶିକ୍ଷକଗଣଙ୍କ ବେତନ ଲାଗି ଉପଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ କରିବାରେ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନ ଦେଖି ପ୍ୟାରୀମୋହନ କେତେକ ରାଜାଙ୍କର ଜନସ ଯୋଗାଇବାର ଏଜେଣ୍ଟ ହୋଇ ସେହି କମିଶନଲବ୍ଧ ଅର୍ଥ ବଦ୍ୟାଳୟକୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ନିଜର ମାସିକ ଆୟ ୫୦ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର । ତହିଁରୁ ଅପଣାର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟୟ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ସମସ୍ତ ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଥିଲା । ହାତକୁ କିଛି ଅର୍ଥ ଆସିଲେ ତାହା ଗୋଟିଏ ବ୍ୟୟର ବାଣ୍ଡ ନ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଥର ରହୁ ଯାରୁ ନ ଥିଲା । ଯେ ଯାହା ଗ୍ରହଣ କଲେ ସେ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଡାକୁ ପକାଇ ଦେଉଥିଲେ । ଜଜର ପଚ୍ଛଦ ଅଛି ଜାଣି ଛଲ, କନ୍ତୁ ପରର ନୂତନ ପରିଚ୍ଛଦପାଇଁ ଡାକ୍ତର ଅର୍ଥର ଗଛ—ଜଜର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ଅଛି ମାନ, କନ୍ତୁ ପରର ଧ୍ୱାନତା ଦୂର କରିବାପାଇଁ ଡାକ୍ତର ଅର୍ଥ ଥାଏତ । ଏହିପରି ସଙ୍କନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ଥର ସଦ୍ଗତି ହୋଇଥାଏ । ପ୍ୟାସ୍ମୋହନଙ୍କ ମୁକ୍ତହସ୍ତତା ଦେଖି ଉଦାହରଣ ସାଧାରଣଙ୍କର ଧାରଣା ହୋଇଥିଲା ଯେ, ସେ ବଡ଼ ଫାଙ୍ଟିଲା ଲୋକ । କନ୍ତୁ ଫାଙ୍ଟିଲା ନ ହୋଇଥିଲେ ମାସିକ ୨୫-୩୦ ଟଙ୍କା ଆୟରେ ଏତେ ବଡ଼ ବ୍ୟୟସାଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟରେ ହାତ ଦେବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଥାନ୍ତେ କି ? ଡାକ୍ତର ଜୀବନ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଆୟ ବଢ଼ି ବଢ଼ି ୫୦ ଟଙ୍କା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇଥିଲା । ଜଳଲର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଫଟୋଗ୍ରାଫର ହେନାପଣ୍ଡ ମହାଶୟ ଡେଡେବେଲେ ଡମପଡ଼ା ରାଜ୍ୟର ମ୍ୟାନେଜର ଥିଲେ । ରାଜସ୍ୱ ବୃଦ୍ଧି ଯୋଗେ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିରୋଧ ଜନ୍ମିବାରୁ ସେ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିତ୍ୟାଗ କରନ୍ତେ, ସେ ସ୍ଥଳରେ ଡମପଡ଼ା ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଗୃହଶିକ୍ଷକ ପ୍ୟାସ୍ମୋହନ ଏହି କର୍ମରେ ମାସିକ ଅର୍ଦ୍ଧଶତ ମୁଦ୍ରା ବେତନରେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ଡାକ୍ତର ଏକାତ୍ମା ଆତ୍ମୀୟମାନଙ୍କ ମଧୁସୂଦନ ରାଜକୁମାର ବ୍ରଜେନ୍ଦ୍ରକୁମାର ମାନସିଂହଙ୍କ ଶିକ୍ଷକପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଡେମପଡ଼ାର ତଦାନୀନ୍ତନ ରାଜା ରଘୁନାଥ ମାନସିଂହ କଣେ ଯଥାର୍ଥ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ପୁରୁଷ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଜଳଲର ଉନୋଷ୍ଟ ସୁସନ୍ତାନଙ୍କୁ ବରଣ କରି ସୁଣ୍ୟ ରାଜଶ୍ରୀ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ୧୮୮୦ରେ ପ୍ୟାସ୍ମୋହନଙ୍କ ଏକ ହସ୍ତରେ ମ୍ୟାନେଜରୀ ପଦ ଥିଲା, ଅନ୍ୟ ହସ୍ତରେ କଲିକ ଏକାଡେମୀ (ହାଇ ସ୍କୁଲ) । ଗୋଟିକରେ ଆଣି ଅନ୍ୟଟିରେ ଅର୍ପଣ କରିବା ଡାକ୍ତର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ଡମପଡ଼ା ଏହି କଲିକ ଏକାଡେମୀର ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହୋଇଥିଲା । କନ୍ତୁ ଅଧିକ କାଳ ନୁହେଁ—କେବଳ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ଛାତ୍ର ଏ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ସମ୍ବାଦରେ ପ୍ୟାସ୍ମୋହନ ବୃଦ୍ଧାର୍ଥମନ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏଥିପୂର୍ବେ କୋଲ୍ଲା ଯାଇଅଛି ଯେ, ପ୍ୟାସ୍ମୋହନ ବଡ଼ ସ୍ୱାଧୀନଚେତା ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ଏହି ନୈସର୍ଗିକ ସ୍ୱଭାବ ଓ ତେଜସ୍ୱିତା ଦେଖି ଅନେକ ପଦସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀ ଅନ୍ତଃକରଣରେ ବଡ଼ ଭୟ ପୋଷିଥିଲେ । ତାଙ୍କର କୌଣସି ବନ୍ଧୁ ଯେତେ ପଦସ୍ଥ ହୋଇଥାନ୍ତୁ ପଛକେ ଅନୁରୋଧ ଉପରୋଧରେ କେବେ ତାଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ପ୍ରତିଜ୍ଞାରୁ ବିଚଳିତ ହେବାର ଦେଖିଲେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖୀ ହୋଇଥିଲେ । କୌଣସିଠାରେ କାହା ଅତ୍ୟାଚାର ହେବାର ଦେଖିଲେ ତାହାର

Digitized by srujanika@gmail.com

ନବାରଣ ଲଗି ସେ ବଡ଼ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ତଃପୁରର ଲୋକଙ୍କୁ ଯଥାଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କରି ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ । ଅନେକ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଙ୍କୁ ସେ ସମୟରେ ବାଙ୍କୀ ଉଦ୍ଭସିକଦାରଙ୍କ ଅଦାଲତର ବରୁଦ୍ଧରେ ମାମଲା ଦୋଇଥିବା ରଥଙ୍କ ମକଦ୍ଦମାର ସମ୍ବାଦ ଜଣା ଥିବ । ଉତ୍କଳ ପତ୍ରିକାର ଅନେକ ସ୍ତମ୍ଭ ଏହି ସମ୍ବାଦରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ତେତେବେଳେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଏହି ଅଦାଲତର ବରୁଦ୍ଧରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ସ୍ୱଗତ ରଥଙ୍କ ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରି କଅର ଉତ୍ସାହିତ କରୁଥିଲେ,ତାହା ନମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ପତ୍ର ଖଣ୍ଡିକରୁ ପାଠକମାନେ ଅନୁମାନ କରି ପାରିବେ ।

"ରଥେ, ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛ, ସେଥିରେ ସାବଧାନପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ । ସାକ୍ଷିମାନେ ଯେତନ୍ତ ଯଥାର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତୁ, ସେଥିପ୍ରତି ଚେଷ୍ଟାର ତ୍ରୁଟି କରିବ ନାହିଁ । ସାକ୍ଷିମାନେ ସତ୍ୟ କହିବେ କି ନାହିଁ, ବଡ଼ ସନ୍ଦେହର ବିଷୟ । କମିଶନର ସାହେବ ଯେ କଟକଲାଇ ସକାଶେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରିବାକୁ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଏହା ଶୁଣି ମୁଁ ଟିକେ ଶଙ୍କିତ ହୋଇଅଛି । ସାବଧାନ ! ସାବଧାନ ! 'ଯତୋଧର୍ମସ୍ତତୋଜୟଃ' ଏହି କଥା ସ୍ଥିର ଜାଣ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟା କର । ଭଗବାନ୍ ସାହା କରିବେ । ବମ୍ବାଇ ଓ ଉତ୍କଳସ୍ଥ ସମସ୍ତ ସମ୍ବାଦପତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଏ ସମ୍ବାଦ ପଠାଅ । ମିରର ଓ କଲିକତାର States-man ଏହି ଦୁଇ ପତ୍ରକୁ ଟେଲିଗ୍ରାମଦ୍ୱାରା ସମ୍ବାଦ ଦିଅ ଯେ ବାଙ୍କୀ ଡେପୁଟୀ ମେଜେଷ୍ଟର ଏପର ଅତ୍ୟାଚାର କରୁଥିବାର କେତେକ ବାଙ୍କୀବାସିମାନେ କମିଶନର ସାହେବଙ୍କଠାରେ ଦରଖାସ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଦରଖାସ୍ତକାରମାନେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ କରି ମକଦ୍ଦମା ବନ୍ଦର କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରନ୍ତି, ମାତ୍ର କମିଶନର ତାହା ନ କରି ଗୁପ୍ତା ଭଲବ କରିଅଛନ୍ତି । ଇତ୍ୟାଦି । ଏହିପର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବନ୍ଦର ଓ ସାବଧାନ ହୋଇ ତାର ଡାକରେ ଖବର ଦିଅ । ସଭ୍ୟା ଉଠିରୁ ଖବର ଦେଲେ ଟଙ୍କାକେ ୩୭ କଥା ଯିବ । ସମସ୍ତ ସମ୍ବାଦ ଲେଖିବ ।

ତା ୨୦ । ୮ । ୧୮୮୦ } ତୁମ୍ଭର
ପ୍ୟାରୀମୋହନ ।"

(ଏ ପତ୍ର ଡୋମପଡ଼ାରୁ କଟକ ଏକାଡେମୀର ସମ୍ପାଦକ ରଥଙ୍କ ନାମରେ ଆସିଥିଲା ।)

କଟକରେ ଥିବା କାଳରେ ସେ ଅନେକ ସମୟରେ ଶିକ୍ଷା, ସମାଜସଂସ୍କାର ଓ ସତ୍ୟଧର୍ମାନୁରାଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବକ୍ତୃତାମାନ ଓଜସ୍ୱିନୀ ଭାଷାରେ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜନୈତିକ ବିଷୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ସେତେବେଳେ ସାଧାରଣଙ୍କ କର୍ଣ୍ଣକୁ ଆସି ନ ଥିଲେହେଁ ସେ ଯେ ତାହାର ଜଣେ ସମର୍ଥକ ଥିଲେ, ଏଥିର ପ୍ରମାଣ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ । ସଂବାଦପତ୍ରର ବଡ଼ରେ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଯେ କେବଳ ସ୍ୱଲାଭ ଅର୍ଥର ସନ୍ଦାନ କରୁଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ଅନେକ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସମସ୍ତଙ୍କ ଅର୍ଥ ଏବଂ ରୋଗାତୁର ଜନଙ୍କ ସେବାରେ ଶରୀରକୁ ନିଯୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଏ ବିଷୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ । ମୁଣ୍ଡର କଣ୍ଡକାଳ ପୂର୍ବେ ପୁରୀରେ ବସୂଚିକାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହେବାରୁ ଅନେକ ଜଗନ୍ନାଥଯାତ୍ରୀ ଧରାଶାୟୀ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ଶୁଣି ପାରିଲେ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କରେ ଶତ ଶତ ଯାତ୍ରୀ ଅଚକିତ୍ସିତ ଓ ଅସହାୟ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରାଣ ହରାଉଅଛନ୍ତି । ତାହା ଶୁଣ ସେ ଅପୂର୍ବ ସାହସରେ କଣ୍ଟ ସାଗୁ ଏବଂ କେତେ ଔଷଧ ଶିଶି ଘେନ କଟକରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ସଡ଼କରେ ପୁରୀ ଅଭିମୁଖରେ ବାହାରିଲେ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଏହା ଥିଲା ଯେ, ସଡ଼କର ଯେଉଁଠାରେ ବସୂଚିକାଗ୍ରସ୍ତ ଲୋକ ଦେଖିବେ, ତାକୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଔଷଧ ସେବନ କରାଇବେ ଏବଂ ତାହାର ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ସାଗୁରେ ପଥ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେବେ । କି ହୃଦୟ ! ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରେ ସ୍ୱର୍ଗ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ଏହିପରି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏକା ଜଣା ପଡ଼େ ।

ସ୍ୱଦେଶର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନତିକଳ୍ପେ ମ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ବଶେଷରେ ଯତ୍ନବାନ୍ ଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଗୁର ବର୍ଷକାଳ 'ଉତ୍କଳପୁନ' (ପାକ୍ଷିକ ପତ୍ର) ସମ୍ପାଦନ-ଦ୍ୱାରା ସେ ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟପରିମାଣରେ ସାଧନ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳପୁତ୍ରର ଓଜସ୍ୱିନୀ ଲେଖା ଦେଦେବେଳେ ଅନେକଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ ଏବଂ ଉତ୍ସାହିତ କରିଥିଲା । କନ୍ତୁ ଗ୍ରାହକମାନଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ଅଳ୍ପରେ ତାହା ଅଧିକ କାଳ ଚଳି ପାରିଲା ନାହିଁ । ଏହା ପରେ ଓଡିଶାର ଇତିହାସ ଲେଖା ତାହାଙ୍କର ଦ୍ୱିତୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ । ଉତ୍କଳବନ୍ଧୁ ରେଭେନ୍ସା ସାହେବଙ୍କ ଅମଲରେ ୧୮୭୦ ରେ ଯେତେବେଳେ ଓଡିଆ ଭାଷାରେ ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକମାନ ରଚନା କରିବାପାଇଁ ସରକାରଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ପୁରସ୍କାର ଘୋଷିତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଲେଖକମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ମ୍ୟାଗ୍ସମୋହନ ଓଡିଶାର ଗୋଟିଏ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର ଇତିହାସ ଲେଖିବାପାଇଁ କୃତପ୍ରତିଜ୍ଞ ହୋଇ ଅଧ୍ୟବସାୟସହକାରେ ତାହା ସମ୍ପାଦନ କଲେ ଏବଂ ତିନି ଶତ ଟଙ୍କା ପୁରସ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଐତିହାସିକ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ ଓ ସାହିତ୍ୟାଳ ସମାଲୋଚନାର ମାଧ୍ୟମରେ ଏପ୍ରକାର ପୁସ୍ତକ ସମସ୍ୟା ବିରଳରେ ଆଉ କାହାର ନାହିଁ ବୋଲିବାକୁ ହେବ । କନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ଯେ, ଏ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଚଳନ ଅଳ୍ପ କାଳ ପରେ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଗଲା । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ କାଳୀପଦ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ଏହି ଇତିହାସଲିଖିତ କେତେକ ପ୍ରସଙ୍ଗର ପ୍ରତିକୂଳରେ ଆପତ୍ତି ଉତ୍ଥାପନ କଲେ । ଉତ୍କଳହିତୈଷିଣୀ ପତ୍ରିକାରେ ଏହାର ସୀର୍ଘ ପ୍ରତିବାଦମାନ ବାହାରିଲା ଏବଂ ତାହା ଏତେ ସୀର୍ଘ ଓ ଜୀବନ୍ତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଯେ, ତାହାରି ଫଳରେ ଏ ପୁସ୍ତକ ଆଉ ବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କ ତାଲିକାରେ ଗୋଟା ପାଇ

Digitized by srujanika@gmail.com

ପାରନ୍ତୁ ନାହିଁ । ସେ ଯାହାଙ୍କଠାରୁ ଏହା କେବଳ ଇତିହାସରୂପେ ନୁହେଁ, ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକରୂପେ ପାଠକସମାଜରେ ଆଦର ଲାଭ କରି ପାରିବ ।

ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ସୁଖମୟ ନ ଥିଲା । କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତାମାନେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଚରିତ୍ରବାନ୍ ନ ଥିଲେ, ବରଂ ତାଙ୍କର ବିପଥଗାମୀ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସୌଭାଗ୍ୟର ସୁଖ ଶାନ୍ତି ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱପ୍ନ ଥିଲା । ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟର ଏକ ସହୃତ ଯେ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ କାହାରି ମେଳ ଖାଉ ନ ଥିଲା, ଏହା ସଦ୍ଭଜରେ ଅନୁମେୟ । ତହିଁ ଉପରେ ପୁଣି ଦ୍ୱିତୀୟ ଦୁଃଖ---ଯୌବନ ଅବସ୍ଥାରେ ସଦ୍ଧର୍ମିଣୀଙ୍କର ବିୟୋଗ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଦାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସେ ଅତି ସମ୍ମତ ନ ଥିଲେ, ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁଗଣଙ୍କ ଉପଦେଶ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନାରେ ପୁଣି ପାଞ୍ଚିତପଡ଼ାର ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ପରିବାରରୁ କନ୍ୟା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ମୃତ୍ୟୁର କେତେକ ମାସ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପତ୍ନୀ ଗର୍ଭରୁ ଗୋଟିଏ ସନ୍ତାନ ଜନ୍ମି ଥିବାରୁ ତାହାଙ୍କର ଏକ ପ୍ରକାର କୁଳରକ୍ଷା ହୋଇଅଛି । ନୋହିଲେ ସେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କ ପରି କୁଳରେ କେହି ନ ଥିଲେ ପୁତ୍ର। ଏକାଡେମୀରୂପ ବଡ଼ ଦେଉଳଦ୍ୱାରା ଶ୍ରାଦ୍ଧାଞ୍ଜଳି ପାଇ ଅମୃତଧାମକୁ ।

ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଦେଖାଯାଏ, ମହାତ୍ମାମାନେ ଜୀବନରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି । ପ୍ୟାରୀମୋହନଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଦେଖାଯାଏ । ମୃତ୍ୟୁର କଛିଦିନ ପୂର୍ବେ ସେ ଡମ୍ବପଡ଼ାର ବାଳାଙ୍କ ସହିତ ଗାଇଘୂଳି ଯାଇଥିଲେ । ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଝରଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ବୃକ୍ଷ ଦେଖି ମନୋଲ୍ଲାସରେ ନୃତ୍ୟ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେଥିରେ ଦଣ୍ଡାତ୍ମ ଅବଗାହନ କରି ପଡ଼ିଲେ । ତହିଁ ଅରଦନ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୮୧ ଅକ୍ଟୋବର ମାସ ୨୬ ତାରିଖ ଶନିବାର ଦିନ ସେ ଘୋର ଜ୍ୱରାକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ସେହିଦିନ କଟକରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଜ୍ୱର ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଭୟଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କଲା, ଚିକିତ୍ସାରେ କୌଣସି ଫଳ ଦେଖାଗଲା ନାହିଁ । କଟକବସାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲାଣିରୁ ସମ୍ବାଦ ପାଇ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଏକାଧା ମଧୁସୂଦନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲାପରି "ତୁମେ ଆସିଛ ?" କହି ମସ୍ତକରେ ହସ୍ତ ବୁଲାଇ ଭରତଖଣ୍ଡାହି ଗମ୍ଭୀର ମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣ କଲେ ଏବଂ ପଛେ ପଛେ କେତୋଟି ଅଶ୍ରୁବିନ୍ଦୁ ତାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱୟରେ ଦେଖା ଦେଲା । ମଧୁସୂଦନ ଅହର୍ନିଶ ସେହିଠାରେ ରହି ତାଙ୍କର ସେବା ଶୁଶ୍ରୂଷା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯାହାଙ୍କର ଚିକିତ୍ସା ପ୍ରତି ଜଡାନ୍ତ ଅନାସ୍ଥା ଏବଂ ଔଷଧ ପ୍ରତି ଜଘେଷ, ତାଙ୍କି ଦେହରେ ଏସବୁ ବୃଥି ମତାଦ୍ୱାଗ କ ଫଳ ହେବ ? ବୋଧ ହୁଏ, ସେ ପୁଣ୍ୟଧାମକୁ ଯିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିବାରୁ ଆଉ ଇହଧାମରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାକୁ ବଳ ପାଉ ନ ଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁର ପୂର୍ବମୂହୂର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ସମସ୍ତ ବନ୍ଧୁଙ୍କ ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ, ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ କାହାର ମସ୍ତକରେ ହସ୍ତ ଅର୍ପଣ---କାହାରି ବା [illegible]

Digitized by srujanika@gmail.com

ଆପଣା ହସ୍ତରେ ଧର କଇଁପଣ ଗୀରବ ଅବସ୍ଥାନ — କାହାକୁ ଧର ବା ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ମୁଖରେ ପ୍ରାର୍ଥନା — ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ହୃଦସ୍ଥକୁ ଅଧିକ ବଚଳିତ କର ଦେଉଥିଲା । ମୁଦ୍ଦର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବ କ୍ଷଣରେ ତାଙ୍କ ମୁଖରେ ଅପୂର୍ବ ଜ୍ୟୋତି ଦେଖାଗଲା ଏବଂ ତତ୍ସହ ସେ ବୈଦ୍ୟୁତିକ ଆଲୋକ ପର ହଠାତ୍ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ଅନ୍ଧକାର କର ଦେଲଗଲେ । ଡ଼ିସେମ୍ବର ୨୮ ତାରିଖ ଗୁରୁବାର ପୂର୍ବାହ୍ନ ୯ ଘଣ୍ଟିକା ସମୟରେ ୭୦ ବର୍ଷ ବୟସରେ ପୁଣ୍ୟାତ୍ମା ମ୍ୟାଜୁମୋହନ ଡାକର ଆରବ୍ଧ ଏବଂ ସଙ୍କଳିତ ବହୁ ଜନହିତକର କାର୍ଯ୍ୟ ଅସମାପ୍ତ ରଖି ଅମରଧାମକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସୂଚିପତ୍ର ।

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଓଡ଼ଶାର ଭୂଗୋଳ ।

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ସୀମା ଓ ଅବସ୍ଥାନ— ପରିମାଣ ଫଳ	
ଓ ଲୋକସଂଖ୍ୟା	୧
ବିଭାଗ—ପ୍ରଧାନନଗର ଓ ଗ୍ରାମ	୨
ନଦୀ ଓ ଜଳ	୬
ହ୍ରଦ	୧୦
ପର୍ବତ	୧୧
ଅରଣ୍ୟାନୀ	୧୨
ବନ୍ଦର—ରପ୍ତାନି ଦ୍ରବ୍ୟ	୧୩
ଖଣିଜ ଦ୍ରବ୍ୟ – ଶିଳ୍ପଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ	୧୫
ଭାଲ ଚଲ ଜାତି, ଭାଷା ଓ ଧର୍ମ	୧୫
ଜଳବାୟୁ	୧୭
ଓଡ଼ଶାର ଭୂଉଦ୍ଭିଦ	୧୭

—ଫ—

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଓଡ଼ଶାର ଆଦମ ଇତିହାସ ।

ଆଦମ ଅଧିବାସୀ	୨୧
ଓଡ୍ର	୧୯
ଏ ଦେଶର ନାମ	୨୨
ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ	୨୩
ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଓ ଓଡ଼ଶାର ଐତିହାସିକ ରାଜଗଣ	୨୫
ଓଡ଼ଶାର ଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ଇତିହାସର ସମ୍ବନ୍ଧ—ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ	୨୫
ଐର ରାଜା	୨୭
ଅଶୋକ ରାଜା	୨୯
ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି	୩୨
ଖାଳଗିରି ଓ ଧଉଳଗିରି	୩୫
ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ	୩୬
ଯାବା ଉପଦ୍ୱୀପ	୩୭
ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ	୩୮
ଯବନ	୪୦
ପୁରାକାଳୀନ ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କର ବଙ୍ଗଦେଶରେ ସାମୟିକ ଅଧିକାର	୪୫
ଜନ୍ମେଜୟଦେବ	୪୬
ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ	୪୭
ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ହ୍ରାସ	୪୯
ଜଗନ୍ନାଥ	୫୦

—ଫ—

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ ।

ଯଯାତିକେଶରୀ	୫୨
ଲଲାଟେନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ	୫୫
ଭୁବନେଶ୍ୱର	୫୬
ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶିବୋପାସନା— ଚୌନପର୍ଯ୍ୟଟକ	୫୮
କେଶରୀବଂଶୀୟ ଶେଷ ରାଜଗଣ ରାଜା	୫୯
କେଶରୀବଂଶ ଲୋପ - ଦେଶ ଶାସନ	୬୦
ଲୋକଙ୍କର ଅବସ୍ଥା·	୬୨

All Type Magazines Zone Telegram Group

Digitized by srujanika@gmail.com

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟ	୬୫
ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ପୋତଯାତ୍ରା	୬୭
ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶକ୍ତି– ଅଗ୍ନିର ବ୍ୟବହାର	୬୮
ଧର୍ମବିପ୍ଳବ	୬୯

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି	୬୯
ଗୋରଗଙ୍ଗା ବା ଚୁଡଙ୍ଗଦେବ—	୭୦
ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଦେବ—ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ	୭୧
ରାଜେଶ୍ୱର ଦେବ	୭୫
ଲାଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହ ଦେବ	୭୬
କେଶବ୍ଦ ନରସିଂହ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନରସିଂହ, ଭାନୁର ଓ ବାସୁଦେବ	
ଉପାଧ୍ୟାୟ ରାଜଗଣ	୭୭
କପିଲେନ୍ଦ୍ର ଦେବ	୭୮
ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ	୮୦
ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବ	୮୩
ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ଶାସନ ଲୋପ	୮୭
ଦେଶର ଅବସ୍ଥା	୮୮
ରାଜ୍ୟଶାସନ	୮୯
ସମାଜ ବନ୍ଧନ—ସାମନ୍ତ ରାଜା	୯୦
ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ	୯୩
ଦେଉଳ ଗଠନ—ଧର୍ମଆନ୍ଦୋଳନ	୯୫
ବଙ୍ଗାଳଙ୍କର ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ	୯୫
ଉତ୍କଳଭାଷା, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା	୯୬
ଦୈଶିକ ଶକ୍ତି ଓ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ	୯୭
ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ—ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ	୯୮

—ଫ—

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୋପ ।

ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧର ଓ ନାନାବିଧ ଗୋଲମାଲ ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ	୯୮
ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ	୯୯
ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା	୧୦୧
ଓଡ଼ିଶାର ଅବସ୍ଥା	୧୦୨

—ଫ—

ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ମୁସଲମାନ ଶାସନ ।

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି	୧୦୩
ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଭାରତ ଆଗମନ	୧୦୩
ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ସ୍ପର୍ଶ	୧୦୩
ପଠାଣଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ଜୟ	୧୦୬
ଓଡିଶାରେ ମୋଗଲ ଅଧିକାର	୧୦୭
ଆଫଗାନ ଜାଏଗିରଦାରଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହ	୧୦୮
ଭୋଦରମଲ୍ଲଙ୍କର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ	୧୦୯
ଭୋଇବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ	୧୧୦
ରୁହୁଲାଗାଁଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଆଫଗାନ ବିଦ୍ରୋହ	୧୧୧
ରାଜା ମାନସିଂହ, ବିଦ୍ରୋହୀ ଓସ୍ମାନ	୧୧୨
ସମ୍ରାଟ୍ ଜାହାଙ୍ଗିର --	୧୧୩
ଓଡିଶାର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଦାସିମ ଖାଁ ଓ ଆଫଗାନ ବିଦ୍ରୋହ	୧୧୪
ସାଜାହାନ	୧୧୫

Digitized by srujanika@gmail.com

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ବାଣିଜ୍ୟାର୍ଥ ଇଉରୋପୀୟଙ୍କର ଓଡ଼ଶା କୂଅାଗମନ	୧୧୫
ଜାଫରଖାଁ ନାସିର୍	୧୧୬
ସମ୍ରାଟ୍ ଆରଙ୍ଗଜେବ—ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ଲୁଣ୍ଠନ—ପୁଣି ଅଫଗାନ ବଦ୍ରୋହ	୧୧୬
ସୁଜାଉଦ୍ଦୀନ	୧୧୭
ମହମ୍ମଦ ତକି	୧୧୭
ମୁରସିଦ କୁଲିଖାଁ—ଆଲବର୍ଦ୍ଦିଖାଁ	୧୧୮
ମରହଟ୍ଟା ଆକ୍ରମଣ ଓ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କର ଓଡ଼ଶା ଲାଭ	୧୧୯
ଦେଶର ଅବସ୍ଥା	୧୨୦
ବାଣିଜ୍ୟ—ଅଫଗାନ ଉପନିବେଶ	୧୨୧
ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାରିଗର ଉପନିବେଶ	୧୨୨
ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ	୧୨୨
ଉତ୍କଳଭାଷା, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା	୧୨୩
କୃଷି ବିଧାନ	୧୨୪

—ଫ—

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ।

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ହୈହୟଲାଲଜୀଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁଦୟ	୧୨୪
ଶିବଭଟ୍ଟ ସାନ୍ତ୍ରା	୧୨୫
ଶମନା ସାହୁ ଓ ଆଦୟୁର ଗୋସ୍ୱାମୀ—ଶମୁକା ଗଣେଶ	୧୨୬
ବାବାଜୀ ଓ ମାଧୋଜୀ ଭୋସଲା—ସୁଜାଗମ	୧୨୭
ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ମରହଟ୍ଟା କ୍ଷମତା ଓ ଇଂରାଜଙ୍କର ଓଡ଼ଶା ଲାଭ	୧୨୮
ମରହଟ୍ଟା ଅତ୍ୟାଚାର—ସୁଜଙ୍ଗପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଫଉଜଦାସ୍ ଶାସନ	୧୨୯
ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ— ବାଣିଜ୍ୟ—ଉପନିବେଶୀ—ଉତ୍କଳଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା	୧୩୧
ଦେଶର ଦୁରବସ୍ଥା ଓ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ	୧୩୨

—ଫ—

ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଇଂରାଜ ଶାସନ ।

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ଇଂରାଜଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ଶା ଅଧିକାର	୧୩୩
ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସୁଜବବଦ୍ରୋହ	୧୩୫
ଦେଶ ଶାସନ	୧୩୭
ଓଡ଼ଶା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ	୧୩୮
ଜଗବନ୍ଧୁ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ବଦ୍ରୋହ	୧୪୦
ଅନାଦାୟୀ ଓଡ଼ଶା ସୁଜସ୍ୱ	୧୪୪
ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରଲ	୧୪୪
ଓଡ଼ଶାରେ କମିଶନର୍ଙ୍କ ପଦର ସୃଷ୍ଟି ଓ ଶାସନର କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ	୧୪୫
ଓଡ଼ଶା ଜମ୍ବପ ଓ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ	୧୪୫
ଓଡ଼ିଆ ରୁମ୍ୟଧିକାରିଙ୍କର ସଂଖ୍ୟାହ୍ରାସ	୧୪୫
ଓଡ଼ଶାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନ ମିଶନର୍ଙ୍କ ଆଗମନ	୧୪୬
ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରଲ ଓ ଲେଫ୍ଟନେଣ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣର	୧୪୭

Digitized by srujanika@gmail.com

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର—ଔଡଶା ଶାସନର		ଉତ୍କଳଭାଷା ଓ ସାମସ୍ତିକ ପତ୍ର	୧୫୨
ନୂତନ ପ୍ରକାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ	୧୪୮	ବାଣିଜ୍ୟ	୧୫୩
ଦେଶର ଅବସ୍ଥା	୧୫୧	ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ	୧୫୪
ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା	୧୫୨	ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ—ଉପସଂହାର	୧୫୫

ପରିଶିଷ୍ଟ ।

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
ଖଣ୍ଡଗିରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉଦୟଗିରସ୍ଥ ହାତୀଘୁମ୍ଫା ଗହ୍ୱରରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଲିପିର ଅନୁବାଦ	୧—୨
ଧଉଲପର୍ବତସ୍ଥ ଅଶୋକଙ୍କର ଏକାଦଶ ଆଦେଶର ସାର ମର୍ମ	୨—୩
ଉତ୍କଳଦେଶୀୟ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜାଙ୍କ ବର୍ଘଣ୍ଟ	୩—୪

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡିଶାର ଇତିହାସ ।

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଓଡିଶାର ଭୂଗୋଳ ।

ସୀମା ଓ ଅବସ୍ଥାନ—ଏକ ସମୟରେ ଓଡଶାର ସୀମା ଉତ୍ତରରେ କାଁଶବାଁଶନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଋଷିକୁଲ୍ୟାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ସମାସ୍ତରରେ ଏହା ବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଉତ୍ତରରେ ହୁଗୁଳାନଦୀ, ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀନଦୀ ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶ, ପୂବରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ଓ ପଶ୍ଚିମରେ କଲାହାଣ୍ଡିବସ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଜର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍ତରରେ ମେଦନୀପୁରଜିଲ୍ଲା ଓ ଢାଲଭୂମ, ଦକ୍ଷିଣରେ ଗଞ୍ଜାମ, ଘୁମୁସର ଓ ଜିମିଡ଼ୀ, ପୂର୍ବରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ସମ୍ବଲପୁରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପାଟଣା, ସୁନପୁର, ରେଢ଼ାଖୋଲ, ବାମଡ଼ା, ବଣେଇ, ସାରଣ୍ଡା ଏବଂ ସିଂହଭୂମ ଓଡ଼ଶାର ସୀମା ଚିହ୍ନିତ କରୁଅଛି । ବଙ୍ଗଳା ଲେଫ୍ଟନାଣ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣରଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଜଣେ କମିଶନରଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏ ପ୍ରଦେଶ ଅଧୁନା ଶାସିତ ହେଉଅଛି । ମାଦ୍ରାଜ ଓ ସମ୍ବଲପୁର ସୁଦ୍ଧା ଓଡଯାଉଥିବା କଥିତ ଦେଶ, ମାନ୍ଦ ଗଞ୍ଜାମ ମାଦ୍ରାଜ ପ୍ରେସିଡେନ୍ସି ଓ ସମ୍ବଲପୁର ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଇତିହାସର ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ଏ ଦୁଇ ସ୍ଥାନର ବିବରଣ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହେବ ବୋଲି ଏହି ଦୁଇ କାରଣରୁ ଏଠାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କଲୁଁ । ଯାହାହେଉ ଗଡ଼ଜାତକୁ ଯେଉଁ ଅଧୁନା ପାହାଡ଼ ପ୍ରକୃତ ଓଡ଼ଶା ନାମରେ ପରିଚିତ, ସେହି ଦେଶଖଣ୍ଡ ନରସାନ୍ତର ୧୯°୨୦′ ଉତ୍ତର ଓ ୨୨°୨୯′ ଉତ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ଦ୍ରାଘିମାନ୍ତର ୮୩°୪୧′ ପୂବ ଓ ୮୭°୫୦′ ପୂବ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଉତ୍ତରଦକ୍ଷିଣରେ ଏହା ପ୍ରାୟ ୪୦୦ ମାଇଲ ବିସ୍ତୃତ ଓ ପୂବପଶ୍ଚିମରେ ଏହାର ସାର୍ଦ୍ଧତମ ବିସ୍ତୃତି ପ୍ରାୟ ୨୦୦ ମାଇଲ ହେବ ।

ପରିମାଣଫଳ ଓ ଲୋକସଂଖ୍ୟା — ଓଡ଼ଶାର ପରିମାଣଫଳ ୨୪୦୦୦ ମାଇଲ । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ୮୦୦୦ ଓ ଗଡ଼ଜାତର ୧୬୦୦୦ ମାଇଲ ପରିମାଣଫଳ ଅଟଇ । ଏ ପ୍ରଦେଶର ଲୋକସଂଖ୍ୟା ୦୫ ଲକ୍ଷ; ସେହି ମଧ୍ୟରୁ ୬୦ ଲକ୍ଷ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଓ ୧୫ ଲକ୍ଷ ଗଡ଼ଜାତର ଅଧିବାସୀ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ବର୍ତ୍ତମାନ—ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଓ ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଶା ଭାଗ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁଇଟି ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏକ ଭାଗ ଶୈଳସମାକୀର୍ଣ୍ଣ ଅରଣ୍ୟମୟ ଉତ୍ତରଭୂମି, ଦ୍ୱିତୀୟ ସମତଳଭୂମି ଏବଂ ତୃତୀୟ ଅରଣ୍ୟ ଓ କର୍ଦ୍ଦମମୟ ନିମ୍ନଭୂମି; କନ୍ତୁ ଶାସନର ସୁବ୍ୟବସ୍ଥାର୍ଥ ଏହା ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ, ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ଉତ୍ତରଭୂମି ଗଡ଼ଜାତ ଓ ସମତଳ ଏବଂ ନିମ୍ନଭୂମି ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ନାମରେ ଅଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି ।

ଗଡ଼ଜାତ ୧୯ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ * । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଗ ଏକ ଏକ ରାଜବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶାସିତ; କନ୍ତୁ ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇ ଗଡ଼ ବ୍ୟତୀତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଇଂରାଜଙ୍କ ଶାସନାଧୀନରେ ଅଛ † ।

ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ତିନି କିଲ୍ଲାରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା:—କଟକ, ପୁରୀ ଓ ବାଲେଶ୍ୱର । ପୁଣି ଏ କିଲ୍ଲାତ୍ରୟ ମଧ୍ୟରୁ କଟକ ୭୨, ପୁରୀ ୫୬, ବାଲେଶ୍ୱର ୫୮ ପରଗଣାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ତିନିକିଲ୍ଲା ଇଂରାଜଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍‌ଶାସନ ଭୋଗ କରଇ ।

ପ୍ରଧାନ ନଗର ଓ ଗ୍ରାମ—ଗଡ଼ଜାତମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକୃତ ସହର ଥିବାର କୌଣସିଠାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଢେଙ୍କାନାଳ ଗଡ଼ ସେଠା ଭୂତପୂର୍ବ ସନ୍ଧାରାଜାଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଡ଼ମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଶୋଭାମୟ ଓ ଉନ୍ନତ ନଗର ପରି ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଅଇ । ଓଡିଶା ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଭିନ ଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ନଗର ଅଛି, ଯଥା:-କଟକ, ପୁରୀ ଓ ବାଲେଶ୍ୱର । ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ନାହିଁ ।

କଟକ ଦଶମଶତାବ୍ଦୀରେ ନୃପକେଶରୀ ନାମକ ଏକ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ସମୟରୁ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହା ଓଡିଶାର ରାଜଧାନୀ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ସମୟ ନିର୍ମିତ ବାରବାହୀ ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଏଠାରେ ଅଦ୍ୟାପି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ଅରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ସମୟରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିବା ଏକ ମସଜିଦ୍ ଅଦ୍ୟାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ନଗରର ମଧ୍ୟଭାଗର ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଅଛି । ଏଠା ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସମୟ ନିର୍ମିତ ଅନ୍ୟତର ଧର୍ମାଳୟ କଦମରସୁଲ ଅଟଇ । ଏଠାରେ ଜୈନଙ୍କର ଏକ ଭଜନାଳୟ ସୁଦ୍ଧା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛ । ରତ୍ନାଥଜାଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଏସ୍ଥାନୀୟ ସମସ୍ତ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦେବାଳୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ସ୍ୱାଧୀନ ଓଡ଼ିଶା ହିନ୍ଦୁରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ବାରବାହୀ

---

* (୧) ମୟୂରଭଞ୍ଜ, (୨) ଘାଲଗିର, (୩) କେନ୍ଦୁଝର, (୪) ପାଲଲହଡ଼ା, (୫) ଢେଙ୍କାନାଳ, (୬) ଅଠମଲ୍ଲିକ, (୭) ଅନୁଗୁଲ, (୮) ଦଶପଲ୍ଲା, (୯) ନରସିଂହପୁର, (୧୦) ଉଗିରଆ, (୧୧) ବୌଦ (୧୨) ନୂଆଗଡ଼, (୧୩) ରଣପୁର, (୧୪) ବାଙ୍କୀ, (୧୫) ଘାଲଚେର, (୧୬) ହିନ୍ଦୋଲ, (୧୭) ଖଣ୍ଡପଡ଼ା, (୧୮) ବଡ଼ମ୍ବା, (୧୯) ଆଠଗଡ଼ । † ବାଙ୍କୀ ଓ ଅନୁଗୁଲ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାଜାଙ୍କର ଆବାସ ଓ ଦରବାରସ୍ଥାନ ଥିଲା ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସମୟରୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନଗରର ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ ଲାଲବାଗ ପ୍ରଧାନ ଦରବାର ଓ ପ୍ରଧାନତମ ରାଜପ୍ରାସାଦଦ୍ୱୟର ଆବାସରୂପେ ଦୋଇଁଅଛି ଓ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ଆବାସ ଓ ସୌକର୍ଯ୍ୟାର୍ଥ ନବୋଜଉଛି ରହିଅଛି । ଗୋଷ୍ଟକେଟ୍ଟ ଇଂରାଜଙ୍କ ନର୍ମ୍ମିତ ସରକାରୀ ଗୃହ ଛଡ଼ା ଏଠାରେ ସୁରମ୍ୟ ଅଟ୍ଟାଳିକା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଦେଶୀୟଲୋକଙ୍କ ଘରର ଅଧିକାଂଶ ଛପ୍ପରିଆ ଇଷ୍ଟକ ବା ପ୍ରସ୍ତର ନର୍ମ୍ମିତ । ଅଧିକାଂଶ ମୃତ୍ତିକାସ୍ତୂପ କୁଣ୍ଡୀରରେ ନଗର ପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଅଛି । ଇଂରାଜଙ୍କ ଯତ୍ନରୁ ନଗ୍ନଜ ଓ ଯୋବନ୍ୱ ବଦ୍ଧଦ୍ୱସ୍ତ ନର୍ମ୍ମିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ସ୍ଥାନର ବାଣିଜ୍ୟ ବପଣଃ ଦ୍ରବ୍ଧିକ ଲଭବାର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଇଅଛି । ଉଦ୍ଧଦ୍ଧାଗରେ ନଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନଗରର ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଅଛି ସେହିପର ଏହା ଏକ ଭୟାବହ ଅବସ୍ଥାରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହିଅଛି । ପର୍ଜ୍ଜନ୍ୟକେଶୀକୃତ ବଦ୍ଧ ମରଡ଼ାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୁନଃପୁନଃ ପୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଏଥିର ଭିତ୍ତି ଦୃଢ଼ରେ ରହି ନ ଥିଲେ ଏହା ଅଦ୍ୟାବଧି ନଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଧୌତ ନ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତା କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ଏଥିର ଅଧିବାସୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ୫ ବର୍ଗମାଇଲ ଓ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ୫୦ ସହସ୍ର ଅଟଇ । ଅଧିକାଂଶ ଅଧିବାସୀ ନମ୍ନଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧନୀ ଲୋକ ଅଟନ୍ତି ।

ପୁରୀ ଓଡ଼ଶାର ଏକ ପୁରାତନ ନଗର ଅଟଇ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସମୟରୁ ଏଥିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଲକ୍ଷିତ ହୁଅଇ, କନ୍ତୁ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଏଥିର ପ୍ରକୃତ ନଗରତ୍ୱ ସଜ୍ଜାତ ଓ ଗୌରବ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥି ପୂର୍ବେ ପୁରୀ କଦାପି ରାଜଧାନୀ କି ରାଜବାସୋପଯୋଗୀ ସ୍ଥାନରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଯୋଗୁଁ । ଏ ଦେବାଳୟ ୧୧୯୮ ସମ୍ବତ୍ସରରେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କଦ୍ୱାରା ନର୍ମ୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଠାରେ ଖୋର୍ଦ୍ଦା ରାଜବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜବଦୀରୂପେ ଅବସ୍ଥିତ କରନ୍ତି । କଲେକ୍ଟର ସାହେବଙ୍କର ଏଠାରେ ଏକ କଚେରୀ ଅଛି, ଏଥିର ଅଧିବାସୀ ସଂଖ୍ୟା ୨୨ ସହସ୍ର ।

ବାଲେଶ୍ୱର ଓଡ଼ଶାର ସମସ୍ତ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ନଗରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ଇଂରାଜ, ଫ୍ରାସିସ, ଡାନସାର ଓ ଉଚମାନେ ଇଉରୋପରୁ ଓଡ଼ଶାକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାନମନ୍ତେ ଆସି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବାଣିଜ୍ୟ କୋଠି-ମାନ ଏହି ନଗରରେ ସ୍ଥାପିତ କଲା ସମୟରୁ ଏ ନଗରର ପ୍ରୟୋଜନ-ଶୀଳତା ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଅଛି । ସେହି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଏହି ନଗର

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ । ବାଲେଶ୍ୱରବାସିମାନେ ବିଶେଷ ବ୍ୟବସାୟୀଶୀଳ । ଅଦ୍ୟାପି ଏଠାରେ ଜାହାଜ ଯୋଗେ ବ୍ୟବସାୟ କରୁ-ଥିବା ଭଳ ଲୋକେ ବାସ କରନ୍ତି । ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ତନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଅନେକ ଅଧିବାସିଏ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକପ୍ରକାର ପୋତ ନିର୍ମାଣ କରି ଆପେ ଆପେ ସେହି ପୋତମାନ ଚଳାଇ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ବ୍ୟବସାୟ କରନ୍ତି । ଆଜିକାଲି ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ ଉତ୍ତମ ବାସନମାନ ନିର୍ମିତ ହୁଅଇ । ଧାନ ଗୁଡ଼ାଳ ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ବିଦେଶକୁ ରପ୍ତାନୀ ହୁଅଇ । ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ସକାଶେ ବାଲେଶ୍ୱର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା ଓ ଯାହା ଲଇବାପାଇଁ ଇଉରୋପୀୟ ବଣିକମାନେ ପଲ୍ ପଲ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ଭଲ ଲକ୍ଷ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ-ଅଛି । ଆଜିକାଲି ଏଠାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ରବୁଣିବା ତନ୍ତୁବାୟଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ନିତାନ୍ତ ଅଳ୍ପ; ଆନୁମାନିକ ୨୦୦ କି କିଛି ଅଧିକ ହେବ । ଉତ୍ସାହପୋଷକତା ଓ ସଦ୍ଭାବିତା ଅଭାବରୁ ସେମାନେ ଶ୍ରୀହୀନବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି । ବାଲେଶ୍ୱରର ଜଳବାୟୁ ଈଷତ୍ଉଷ୍ଣ ଲବଣାକ୍ତ ଓ ଅଧିବାସୀ ସଂଖ୍ୟା ୧୮ ସହସ୍ର । ଏଠାରେ ଜଣେ କଲେକ୍ଟର ଅଛନ୍ତି ।

ଯାଜପୁର (ଯଜ୍ଞପୁର) କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜଶ୍ରେଣୀର ଆଦ୍ୟରାଜା ଯଯାଇକେଶରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ସେସମୟରେ ଏହି ନଗରର ସୀମା ଅତି ବିସ୍ତୃତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରା ଯାଜପୁର ନଗର ଯେଉଁ ସୀମାରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି ତାହା ନିତାନ୍ତ ଅଳ୍ପ ନୁହେଁ । ବୈତରଣୀନଦୀ ତୀରରେ ଏ ନଗର ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ବହୁକାଳ ଯାଜପୁର ଓଡ଼ଶା ସ୍ୱାଧୀନ-ରାଜାଙ୍କର ଏକ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କଳାପାହାଡ଼ ଏହିଠାରେ ଓଡ଼ଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କୁ ପରାଜୟ କରିଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ମୁସଲମାନ ଓ ମରହଟ୍ଟା କର୍ମଗୃଗ୍ଧ ଜଣେ ଜଣେ ପ୍ରାୟ ସେ ନଗରରେ ଅବସ୍ଥିତ କରୁଥିଲେ । ମୁସଲମାନ ଓ ମରହଟ୍ଟା କର୍ମଗୃଗ୍ଧଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ ସ୍ୱାଧୀନରାଜାଙ୍କର ରାଜପ୍ରାସାଦ ଓ ଅଟ୍ଟାଳିକାଚୟର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ନଗରର କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଅଦ୍ୟାପି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ଆଦ୍ଭୁତେଶ୍ୱରଙ୍କ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଏହି ନଗରରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଇଂରାଜଙ୍କର ଏକ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ୍ ଜଜ୍‌ଙ୍କୋର୍ଟ ଏହିଠାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ଥାପିତ ରହିଅଛି । ହିନ୍ଦୁମାନେ ଯାଜପୁରକୁ ପାଦଗୟାକ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏଠାରେ ବରଜାଙ୍କର ଏକ ଦେଉଳ ଅଛି । ସେ ଦେଉଳ ଅତି ପ୍ରାଚୀନକାଲର ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଠାକୁରାଣୀ ଅତି ପୂର୍ବକାଳର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବତା ବୋଲି ଲୋକେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଏଠା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ନାମରେ ବଳଭଦ୍ରନାଥଙ୍କ

Digitized by srujanika@gmail.com

ମନ୍ଦିର ଯାଜପୁରର ଅନ୍ୟତର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଦେବାଳୟ । ଯାଜପୁରର ବୈତରଣୀ ଘାଟ ହନୁଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ତୀର୍ଥ । ଏଠା ଜଳବାୟୁ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ସେଠା ଶ୍ଲୋକସଂଖ୍ୟା ଦଶ ସହସ୍ରରୁ ଅଧିକ ହେବ ।

କେନ୍ଦରାପଡ଼ା (କଣ୍ଡରାପଡ଼ା ବା କେନ୍ଦଖିସ୍ପାପଡ଼ା) ପୂର୍ବେ ବଖ୍ୟାତ ସ୍ଥାନ ନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ସବ୍‌ଡିବଜନ କଚେରୀ ହୋଇଅଛି । ବଳଦେବଜୀଉଙ୍କର ଏଠାରେ ଏକ ମନ୍ଦିର ଅଛି । ସେଥିଯୋଗୁଁ କେନ୍ଦରାପଡ଼ା ବଳଦେବଜୀଙ୍କେତ୍ର ବୋଲି ଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି । ଏଠା ଜଳବାୟୁ ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ନୁହେଁ । ଅଧିବାସୀସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ଦଶ ସହସ୍ର ହେବ ।

ଜଗତ୍ସିଂହପୁର ଏକ ବସଛପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରାମ ଅଟେ । ୧୮୬୬ ସାଲର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ବେଳୁ ଇଂରାଜଙ୍କର ଏକ ସବ୍‌ଡିବଜନ କଚେରୀ ଏଠାରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ୧୮୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେ କଚେରୀ ପୁଣି ଉଠିଗଲା । ପ୍ରକୃତ ଓଡ଼ିଆ ଛଡ଼ା ଅପରବାସୀ ଗୋରା ଓ ବଙ୍ଗାଳୀ ଅନେକ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରନ୍ତି ।

ଚୌଦୁଆର (ଚତୁର୍ଦ୍ୱାର) ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରାଙ୍କନ ପ୍ରଧାନନଗର ଅଟଇ । ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଏହା ରାଜଧାନୀରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଥିର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ବରୁଘାକୁଲରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱର ଲଲାଟେନ୍ଦୁକେଶରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବେ ଏଥିର ଆୟତନ ପଞ୍ଚବର୍ଗକୋଶ ଥିଲା । ପୂର୍ବେ ଏ ନଗରର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାସାଦ ଓ ଅଟ୍ଟାଳକାଦିମାନ ଥିବାର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ସେଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପର ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଓ ଶୋଭାଯୁକ୍ତ ନଗରର ସଂଖ୍ୟା ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷରେ ସୁଦ୍ଧା ପୂର୍ବକାଳରେ ଅଧିକ ନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ଥିବାଯୋଗୁଁ ଶିବକ୍ଷେତ୍ର ବୋଲି ସେ ନଗରର ଖ୍ୟାତି ଓଡ଼ିଶାରେ ରହିଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ପାଣ୍ଠି ଛଡ଼ା ଇଂରାଜଙ୍କର ଆଉ କୌଣସି କଚେରୀ ବା କେହି କର୍ମଚାରୀ ନାହାନ୍ତି । ଯେହି ଥିବା ହେତୁରୁ ଅନବରତ ଯାତ୍ରି-ମାନେ ସେଠାକୁ ଗମନାଗମନ କରନ୍ତି । ସେଠା ଅଧିବାସିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଧୁନା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବଣ୍ଟ ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ଅଧିକସଂଖ୍ୟକ ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଗୋଇବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ପୂର୍ବେ ଓ ଇଂରାଜଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳୀୟ ଲୋକେ ବାରମ୍ବାର ବଦ୍ରୋହାନଳ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ସବ୍‌ଡିବଜନ କଚେରୀ ଅଛି । ୧୮୬୮ ସାଲରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାଗଡ଼କୁ ଇଂରାଜମାନେ ଖାସ କରି ଏଠାରେ ସେହି

Digitized by srujanika@gmail.com

ସମୟରୁ କଟେଜ୍ ଓ ଥାନା ବସାଇଅଛନ୍ତି । ଖୋର୍ଦ୍ଦା ନକଟରେ ଓ ଗଡ଼ର ଭଲ ଭଲ ଅଂଶରେ ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କ ନର୍ମିତ ଅନେକ ପ୍ରାସାଦ ଓ ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଆଜକାଲି ସୁଦ୍ଧା ନେତ୍ରଗୋଚର ହୁଅଇ । ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ବରୁଣାଇ ଗଡ଼ ପ୍ରଧାନ ଓ ଦୃଢ଼ତମ ଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ ।

ପିପିଲି ଏକସମୟରେ ଭୋଇବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଦୁର୍ଗ ଓ ଆବାସସ୍ଥାନ ଥିଲା । ଏଠାରେ ପୂର୍ବ ରାଜାଙ୍କର ଦୁର୍ଗ ଓ ପୁଷ୍କରଣୀଚତୁଷ୍ଟୟର ବର୍ତ୍ତମାନ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ରହିଅଛି । ଇଂରାଜଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଥାନା ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନଙ୍କର ଗିର୍ଜା ଓ ବଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରଭୃତି ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ବ୍ୟାପ୍ଟିଷ୍ଟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନଙ୍କର ପୁଣ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ଧର୍ମପ୍ରଚାର କାର୍ଯ୍ୟର ପିପିଲି କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ଅଟଇ । ସୁଦକ୍ଷ ଓଡ଼ିଆ ଦରଜି ଅନେକ ପିପିଲିଠାରେ ବାସ କରନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଓ ପ୍ରବାଦଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଓଡ଼ଶା ହିନ୍ଦୁ ରାଜପରିବାରମାନଙ୍କର ବସ୍ତ୍ର ସୀବନ କରି ଅଗ୍ରିମ ଓ ଅନୁଗ୍ରହିତ ବ୍ୟକ୍ତି ହୋଇଥିଲେ ।

ଭଦରଖ ପୂର୍ବେ ମୋଗଲମାନଙ୍କ ସମୟରେ ସେହି ନାମଧାରୀ ସରକାର ବା ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରଧାନ ନଗର ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଠାରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ଏକ ସବ୍‌ଡିଭିଜନ କଚେରୀ ଅଛି । ଏସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍ତମ ଲଗା ଓ ଗାମୁଛ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଅଇ । ସାଲନ୍ଦୀନଦୀତୀରରେ ଏ ନଗର ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠା ଜଳବାୟୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ।

ଜଲେଶ୍ୱର ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଅଟଇ । ଏଠାରେ ଅନେକ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତବ୍ୟକ୍ତି ବାସ କରନ୍ତି, ମଧ୍ୟ ଇଂରାଜଙ୍କର ଏକ ଥାନା ଏଠାରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି ।

ନଦୀ ଓ ହ୍ରଦ—ବର୍ଷାପାଣି, ଗଳଉବରଫ, ପ୍ରାକୃତିକ ଜଳସ୍ରବଣ ନଦୀ ଉତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳହେତୁ । ଓଡ଼ଶା ନଦୀମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଗଳଉବରଫର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ବର୍ଷା ଓ ହ୍ରଦାପାଣି ଏଠା ସ୍ରୋତସ୍ୱତୀଚୟର ପ୍ରଧାନ ଉତ୍ପାଦେୟ । ଗ୍ରୀଷ୍ମ ଓ ଶୀତକାଳରେ ଏମାନ ସୂକ୍ଷ୍ମସୂତ୍ର ପ୍ରାୟ ସୂତ୍ରସ୍ରୀନ୍ତି ବାଲୁକାଶଯ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଧୀରେ ଧୀରେ ସମୁଦ୍ରଦଗକୁ ଗତି ବସ୍ତାର କରଇ । ବର୍ଷାକାଳ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏମାନଙ୍କ ଆକାର ଏକାବେଳକେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । ସୂକ୍ଷ୍ମସୂତ୍ର ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଗଣ୍ଡିରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଆରବସାଗରରୁ ପଶ୍ଚିମବାୟୁ ଉତ୍ଥିତ ହୋଇ ଅଧିକାଂଶ ଓଡ଼ଶା ନଦୀ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ପର୍ବତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ସେହି ସେହି ପର୍ବତ ପାହାଡ଼ର ଶିରୋଭାଗରେ ଜଳଧୂମ ବର୍ଷାପାଣି ବର୍ଷଣ କରଇ । ଭୀଷଣ ବେଗ ଧାରଣ କରି ସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ସ୍ରୋତ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପର୍ବତ ପାହାଡ଼ ଓ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉଚ୍ଚଭୂମିମାନଙ୍କରୁ ଅନେକ କାର୍ଦ୍ଦମ ଭାସି ଆସେ । ଏହା କର୍ଦ୍ଦମ ଜମ୍ବ ସମତଳଭୂମିରେ ପଙ୍କରୁପେ ଜମା ହୋଇ ବର୍ଷକୁ ବର୍ଷ ଓଡ଼ଶାରେ ନୂତନଭୂମି ଉତ୍ପାଦିତ ହେଉଅଛ ଓ ନଦୀଗର୍ଭମାନ କ୍ରମଶଃ ଉଚ୍ଚ ହୋଇ ଉଠୁଅଛ । ୧୯୦୮ ମସିହାରେ ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ରକୂଳସ୍ଥିତ ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ଗୃହ ମାଇଲ ଅନ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା; ବର୍ତ୍ତମାନ ସାତ ମାଇଲ ଅନ୍ତରରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶା ନଦୀମାନଙ୍କର ଗର୍ଭ ସାଧାରଣତଃ ଏତେ ଉଚ୍ଚ ହୋଇଅଛ ଯେ ନଦୀ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ବହୁସିବା ପାଣି କୂଳ ଉପୁଚି ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଗୃହବାସ ଓ ଶସ୍ୟାଦି ନଷ୍ଟ କରିବା ଭୟରେ ବନ୍ଧବ୍ୟବସ୍ଥାସିଦ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଧିକାଂଶ ନଦୀର ଦୁଇପାର୍ଶ୍ୱରେ ବନ୍ଧ ହୋଇଅଛ । ସମସ୍ତ ସମୟରେ ଅଳ୍ପ ବଢ଼ି ହେଲେ ନଦୀଗର୍ଭ ଦେଇ ଯେତେ ପାଣି ବହି ଯାଇ ପାରେ ତଦପେକ୍ଷା ଦ୍ୱିଗୁଣ ବା ତତୋଽଧିକ ପାଣି ବହି ଆସଇ ଓ ଏଥିଦ୍ୱାରା ଦେଶର ଭୟରୂପ ଅନଷ୍ଟ ହୁଏ, ହାଟ ଘୋଡ଼ା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ ପ୍ରକାରେ ଭାସିଯାଏ, ଗତ ୧୮୭୨ ମସିହା ଜୁନମାସ ମଝାନଦୀ ବଢ଼ିରେ ଭାହା ଅନେକେ ନେତ୍ରଗୋଚର କରିଅଛନ୍ତି । ଏକାବେଳକେ ଭୀଷଣବେଗରେ ଗିଶି ଗିଶି ପାଣି ବହିବାରୁ ଓଡ଼ଶା ନଦୀମାନଙ୍କରେ ଅନେକ ଅଭଙ୍ଗା ପଡ଼ ବର୍ଷକୁ ବର୍ଷ ଉଭୟକୂଳ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ବସ୍ତୁତ ହେଉଅଛ । ପ୍ରବାଦ ଅଛ ଯେ ଏକସମୟରେ କାଠଯୋଡ଼ୀ ନଦୀକ ଲୋକେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ କାଠ ପକାଇ ପାର ହେଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ଅର୍ଦ୍ଧକୋଶାଧିକ ବସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛ । ଓଡ଼ଶା ନଦୀସମୁହାଣମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାକ୍‌ଭକ ବାଲୁବନ୍ଧମାନ ଉଦ୍‌ଭବ ହେବାରୁ କ୍ରମଶଃ ଏମାନ ଦିନକୁଦିନ ଅନାବ୍ୟ ହୋଇ ଉଠୁଅଛ ।

ମହାନଦୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ, ବୈତରଣୀ, ସାଲନ୍ଦୀ, କାଁଶବାଁଶ, ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଓଡ଼ଶା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ନଦୀ ଅଟଇ ।

ସମସ୍ତ ନଦୀ ମଧ୍ୟରେ ମହାନଦୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ । ଏ ନଦୀ ମାଣ୍ଡୁଆନା ପ୍ରଦେଶରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଓ ରଙ୍ଗଡେଲ ପ୍ରଭୃତ ଗୋଣ୍ଡକେତେ ଉପନଦୀଦ୍ୱାରା ବର୍ଦ୍ଧିତକାୟ ହୋଇ ବୌଦଠାରେ ଗଡଜାତ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛ । ତଦନନ୍ତର ସାଲକା, କୁସୁମୀ, ସାଯୁଆ ଓ ଆଉ ଅନେକ ଉପନଦୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୃକ୍ତ ହୋଇ ନରଜ-ଠାରେ ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବଷ୍ଟ ହୋଇଅଛ । କାଠଯୋଡ଼ୀ, ଜରୁପା, ଚନ୍ଦଭୋଳା, ପାଇକା ଏହ କେତୋଟି ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ମହାନଦୀର ପ୍ରଧାନ ଶାଖାନଦୀ ଅଟଇ । କାଠଯୋଡ଼ୀରୁ ପୁଣି କୁଆଖାଇ ଓ କୁଆଖାଇରୁ ଭାର୍ଗବୀ କୁଶଭଦ୍ରା ପ୍ରଭୃତ କେତୋଟି ଶାଖା ବାହାର ମୁହାଣଗୁଡ଼ିକରେ ଜଳ ଯୋଗାଉଅଛ । ସମ୍ବଲପୁର ଓ କଟକ ମହାନଦୀଗାରରେ ଅବସ୍ଥିତ । କଣ୍ଟିଲୋ, ପଦ୍ମାବତୀ,

Digitized by srujanika@gmail.com

ବୈଦ୍ୟେଶ୍ୱର, ଚର୍ଚ୍ଚିକା ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିକେତେ ଜାଜପୁର ପେଣ୍ଠ ମଧ୍ୟ ମହାନଦୀ-କୂଳରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ମହାନଦୀ ମୁହାଣଠାରେ ନାବ୍ୟ । ନରାଜ ଓ ଯୋବ-ରାଠାରେ ଯୋଡ଼ଏ ପଥରବନ୍ଧ ପଡ଼ ଓ ଗୋଟିକେତେ ଡଙ୍ଗାଳ କଟା ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ କଟକ ଓ ନରାଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଡ଼ ବଡ଼ ନୌକା ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଧୂଆଁକଳମାନ ଯାତାୟାତ କରୁଅଛି । କଟକଠାରୁ ସମ୍ବଲପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଶୀୟ ନୌକା ସତତ୍ୱାଚର ଯାତାୟାତ କରଇ । ପୂର୍ବେ ମହାନଦୀ ଓ କାଠଯୋଡ଼ି ଶଯ୍ୟା ଆକବାଲ ପର ବିସ୍ତୃତ ନ ଥିଲା । ବର୍ଷକୁ ବର୍ଷ ନଈକୂଳମାନ ଅଭଡା ଖାଇ ଶଯ୍ୟା ବିସ୍ତାରିତ ହେଉଅଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣୀନଦୀ ଛୋଟନାଗପୁର ପ୍ରଦେଶରୁ ବହୁର୍ଗତ ହୋଇ ତାଲଚେରର ଉତ୍ତରପୂର୍ବ ସୀମାରେ ଗଡ଼ଜାତ ସ୍ପର୍ଶ କରି, ସାମକୋଇ, ନଗ୍ରା ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିକେତେ ଉପନଦୀଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟକଲେବର ହୋଇ ଧୁକଡା ଓ ବଲରାମପୁର ଗଡ଼ଠାରେ ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛି । ଏଥିରୁ ଖରସୁଆ ଓ କନ୍ଦିରିଆ ନାମକ ଯୋଡ଼ଏ ଶାଖାନଦୀ ବାହାର ଘୁଣି ଏହି ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇଅଛି । ବରୁପା ମହାନଦୀରୁ ବାହାର ଓ ବୁଢ଼ା ବୈତରଣୀରୁ ବାହାର ଏହି ସଙ୍ଗେ ମିଳିଅଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣୀରୁ ମାଇପଡ଼ା ନାମକ ଗୋଟିଏ ଶାଖା ବାହାର ସାଗରରେ ପଡିଅଛି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଗୋବରୁନଦୀ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇ ଗଣ୍ଡାଖିଆ ନାମ ଦେଇ ଯମୁନଦୀ ସଙ୍ଗେ ମିଳିଅଛି । ଅବଶେଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ବୈତରଣୀ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇ ସାଗରରେ ପଡିତ ହୋଇଅଛି; ଏହି ସମ୍ମିଳିତ ନଦୀର ନାମ ଧାମରା, ଏହି ଧାମରା ସୁନ୍ଦର ନାବ୍ୟ ଅଟେ । ପ୍ରତିସପ୍ତାହରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜାହାଜମାନ ଏହି ମଧ୍ୟକୁ ଯାତାୟାତ କରୁଅଛି । ଧାମରାନାମକ ଏକ ବନ୍ଦର ଏହି ଧାମରାନଦୀର ଉତ୍ତର ତୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପଞ୍ଚାମୁଣ୍ଡେଇ ଓ ଧର୍ମଶାଳା ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ତୀରରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ତାଲଚେରଗଡ଼ ବ୍ରାହ୍ମଣୀନଦୀ ଉପରେ ଓ ଡେଙ୍କୀନାଳ ପ୍ରାସ୍ଥ-ରୁ ଦୋଣ ଅନ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

ବୈତରଣୀ ଓଡିଶାର ଏକ ପୁଣ୍ୟା ପୟସ୍ୱିନୀ ଅଟଇ । କେନ୍ଦୁଝର ପୂର୍ବଦଗସ୍ଥିତ ଗନ୍ଧମାଦନ ପର୍ବତ ନକଟରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଅଛି । ଓରଡ଼ଆ, କଇରୋ, ଜଙ୍ଗୋର ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିକେତେ ଉପନଦୀଦ୍ୱାରା ପୁଷ୍ଟକାୟ ହୋଇ କଟକ ଜଲ୍ଲାରୁ ବାଲେଶ୍ୱର ଜଲ୍ଲାରୁ ବଭ୍ରକ କରିବା ସକାଶେ ବାଲିପୁର ଗ୍ରାମଠାରେ ବୈତରଣୀ ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ପ୍ରଥମ ଉଦତ ହୋଇଅଛି । ବୁଢ଼ାନଦୀ ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଶାଖା । ସାଲନ୍ଦୀନଦୀ ବୈତରଣୀ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇଅଛି । ଅବଶେଷରେ ବୈତରଣୀ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ମିଳିତ ହୋଇ ସମୁଦ୍ର ଦଗକୁ ବହିଯାଉଅଛି । ବୈତରଣୀ ଦୁଇ ପାହାଡ଼ ମଝିର ମଧ୍ୟରୁ ବାହାରଅଛି ବୋଲି ଲୋକେ ଏହାକୁ ଗୋମୁଖୀ

Digitized by srujanika@gmail.com

ପଦ୍ମଡରୁ ବାହାରିଥିବାର କହି ଯମଦ୍ୱାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ବିସ୍ତୃତ ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ନଦୀ ଉପରେ ଯାଜପୁର ନଗର ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଯାଜପୁରଠାରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଏକପାର୍ଶ୍ୱରେ ବରାହନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଓ ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ସପ୍ତମାତାଙ୍କ ପୁରା ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗର ରହିଅଛି । ଆନନ୍ଦପୁର ନାମକ କେନ୍ଦୁଝର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏକ ବୃନ୍ଦାବନ ପେଣ୍ଠ ଓ ଆଖଆପଦା ଏହି ନଦୀକୂଳରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଓଲଖଗ୍ରାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୈତରଣୀ ନାବ୍ୟ । ଏଥି ଉପରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୁଦବାଲ ବନ୍ଦର ଅବସ୍ଥିତ ।

ସାଲଦୀ ମୟୂରଭଞ୍ଜସ୍ଥ ମେଘାସନୀ ପାହାଡ଼ରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ, ଅଗରପଡ଼ା ନିକଟରେ ମୋଗଲବନ୍ଦୀକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି, ଧାମରାର କିଛି ଉପରେ ବୈତରଣୀ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇଅଛି । ସାଲଦୀ ଏକ ଶାଖାନଦୀଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୋଷ ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ନଦୀ ସଙ୍ଗେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସାଲଦୀ ଏକ ସୁନ୍ଦର ବକ୍ରଗମନଶୀଳା ନଦୀ । ଏହାର ବାର ଅଙ୍କ ସୁସ୍ୱାଦୁ, ବାଲୁକାଶଯ୍ୟା ସାଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ତବିନୋଦକ; ଅଧିକନ୍ତୁ ଏହା ପାଣି ପରି ନିର୍ମଳ ପାଣି ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ନଦୀରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଉଦରଖ ନଗର ଏହି ନଦୀକୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

କାଁଶବାଁଶ (କାଇଁଶବାଇଁଶ) ମାଲଗିର ପାହାଡ଼ରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରରେ ପଡ଼ିଅଛି । ଏହା ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ଅନାବ୍ୟ ନଦୀ । ସୋରେ ଗ୍ରାମ ଏଥିର ପ୍ରାୟ ଦୁଇକୋଶ ଉତ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ । କେଶୱଦଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱରେ ଏହି ନଦୀକୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏଥି ଉପରେ ଓଡ଼ିଶାର ହିନ୍ଦୁରାଜାମାନେ (ସମ୍ଭବତଃ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ) ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରସ୍ତରସେତୁ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ; ଇଂରାଜମାନେ ତାହା ଭାଙ୍ଗି ଆଉ ଗୋଟିଏ ସେତୁ ନିର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଉତ୍ତରପୂର୍ବ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ପଦ୍ମଡରୁ ବହିର୍ଗତ ହୋଇ, ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସମୁଦ୍ରବକ୍ଷକୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି । ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ଏହି ତୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ, ମଧ୍ୟ ଏହି ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ନଦୀ ନାବ୍ୟ । ନଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଓ ମୁହାଣରେ ଅନେକ ଚଡ଼ା ପଡୁଅଛି । ରାଜପୁରୁଷମାନେ କୌଣସି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ ନ କଲେ ଓଡିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନଦୀ ପରି ଏହା ସୁଦ୍ଧା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅନାବ୍ୟ ହୋଇଯିବ । ଏଥିର ପାଣି ଲବଣାକ୍ତ ଓ ଶଯ୍ୟା କର୍ଦ୍ଦମମୟ । ପ୍ରବଳ ବାତ୍ୟା ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସମୁଦ୍ର ପାଣି ଏହି ନଈ ବାଟେ ଆସି କୂଳ ଉଛୁଳି ଅନେକ ଅନିଷ୍ଟ ସମ୍ପାଦନ କରେ ଓ ଏହି ପ୍ରକାର ଦୁର୍ଘଟନା ୧୮୭୩ ମସିହା ଅକ୍ଟୋବର ମାସରେ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ ଘଟିଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ବେହାର ପ୍ରଦେଶରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମ ପାର୍ଶ୍ୱ ଦେଇ ଓଡ଼ଶାରେ ପ୍ରବେଶ କର ବଙ୍ଗୋପସାଗରରେ ପଡ଼ଛ ହୋଇଅଛି । ଏହା ଅନାଦ୍ୟ କାଳୁ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ । ପୂର୍ବେ ନାମକ ଏକ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ବନ୍ଦର ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ମୁହାଣ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲ । ପ୍ରଥମେ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ୧୫୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ସେଠାକୁ ଆସି ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଅନନ୍ତର ୧୬୩୫ ମସିହାରେ ସେଠାକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ଇଂରାଜମାନେ ଆଇଲେ । ଏହିର ବାଲ୍ମୀକାଶଯ୍ୟାରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଣୁ ମିଳଇ ବୋଲି ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ନାମରେ ଏ ନଦୀ ଅଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି ।

ଉତ୍ତିଶିଟି କେତୋଟି ନଦୀ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର ନଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାରେ ହାଁସକୁଡ଼ା, ପାଣ୍ଡ୍ରପଡ଼ା, ଯାମୁକା ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଦାରେ ଦୟାନଦୀ ପ୍ରଧାନ ।

ଏ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିକେତେ ଉତ୍ସର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିବା । ଓଡ଼ଶା ମଧ୍ୟରେ ଗଡ଼ଜାତ ପାହାଡ଼ମଯ଼ ସ୍ଥାନ ଥିବାରୁ ସେଠାରେ ଅନେକ ପ୍ରସ୍ରବଣ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ଶାର ନଦୀମାନ ଏହି ପ୍ରସ୍ରବଣମାନଙ୍କରୁ ବିଶେଷ ଉପାଦେଯ଼ ଲାଭ କରେ । ସବୁ ପ୍ରସ୍ରବଣମାନଙ୍କର ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଏଠାରେ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କଲେ ବହୁ ସ୍ଥାନ ଲାଗିବ, ସୁତରାଂ ଆମ୍ଭେମାନେ ଡେଙ୍କାନାଳର କପିଳାସ ଝରଣା, ନୟାଗଡ଼ର କଲାଶୁଣ୍ଡିଆ ପ୍ରସ୍ରବଣ ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଦାର ବରୁଣାଇ ଝର ଏହି ତିନୋଟି ଉତ୍ସର ନାମମାତ୍ର ପ୍ରକାଶ କଲୁଁ । ଖୋର୍ଦ୍ଦାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଷ୍ଟଶ୍ରୀ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଉଷ୍ଣପ୍ରସ୍ରବଣ ଅଛି ।

ହ୍ରଦ—ପୃଥିବୀର ଉପରିଭାଗର ପ୍ରାକୃତିକ ଉଡ଼ାଗମାନଙ୍କୁ ହ୍ରଦ କହି । ନଦୀମାନ ସାଧାରଣତଃ ଏହି ଉଡ଼ାଗମାନଙ୍କରେ ପଡ଼ଛ ହୋଇ ଉଡ଼ାଗବସ୍ତୁର ପୁଷ୍ଟିତା ସମ୍ପାଦନ କରଇ । ମଧ୍ୟ ଅନେକ ହ୍ରଦର ପାଣି ଯେ ଲବଣାକ୍ତ, ନଦୀ ସ୍ରୋତରେ ଭାସି ଆସିଥିବା ଲବଣିଆ ମାଟି ସେଥିର ପ୍ରଧାନ ହେତୁ । ଓଡ଼ଶାରେ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ହ୍ରଦ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । କେବଳ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାରେ ଚିଲ୍କା ଓ ସର ନାମକ ଯୋଡ଼ଏ ବୃହତ୍ ଜଳାଶଯ଼ ଅଛି, ସେ ଦଓଁରେ ଉପରି ହେତୁ ପୁଣି ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଚିଲ୍କା ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଅଂଶ ମାତ୍ର ଓ ସର ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାରର ପଶ୍ଚାତ୍‌ପ୍ରେରିତ ଜଳଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୃକ୍ତ ।

ଚିଲ୍କାହ୍ରଦ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ କୋଣରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଗ୍ରୀଷ୍ମ-କାଳରେ ଏହାର ପରିମାଣଫଳ ପ୍ରାଯ଼ ୩୫୦ ବର୍ଗମାଇଲ । ବର୍ଷାକାଳରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ନଈପାଣିଦ୍ୱାରା ପରିପୂରିତ ହେଲେ ଏହାର ପରିମାଣଫଳ ୫୫୦ ବର୍ଗମାଇଲ ହୁଅଇ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । ଏକ ସମୟରେ ଏହା ସମୁଦ୍ରର ଏକ ଅଂଶ ଥିଲା, କାଳକ୍ରମେ ଏ ହ୍ରଦର ମୁହାଣରେ ବାଲୁକାରାଶି ଉତ୍ଥିତ ହୋଇ ସମୁଦ୍ରରୁ ଏହାକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିଅଛି । ପୁରାକାଳରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଜଗତ୍ପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚିଲ୍କା ଦେଇ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତମାନ ଗତାୟାତ କରୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଚିଲ୍କା ମୁଖରୁ ବାହାରି ଚିଲ୍କା ସମୁଦ୍ର ସଙ୍ଗେ ନାବ୍ୟ ହୋଇଥାରଲେ ଏହାର ଉପକୂଳ ପୁରୁଣାର ଜାଲିଙ୍ଗା ବନ୍ଦରମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପରିଗଣିତ ହେବ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଦିନକୁଦିନ ଏହି ବକ୍ଷରେ ବାଲି ଚିପମାନ ଉତ୍ଥିତ ହୋଇ ନଦୀକର୍ଦ୍ଦମର ପାଦାପ୍ୟରେ ଅନେକ ଶୂନ୍ୟଭୂମି ଜାତ ହେଉଅଛି । ଏହି ନବଜାତ ଭୂମିରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୃଷି ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଣି । କୌଣସି କୌଣସି ବୁଢ଼ାବୁଢ଼ୀ ଲେଖିଅନ୍ତି ଯେ ସମୟରେ ଚିଲ୍କାହ୍ରଦ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିମୟ ହୋଇଯିବ । ଚିଲ୍କା ପାଣି ସାତଶମ୍ବ ଲବଣାକ୍ତ । ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ମଣ ଗୋଡ଼ୟା ବା କର୍କଟ ଲବଣ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏଥିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅଇ ।

ସରହ୍ରଦ ପୁରୀ ନଗରର କମ୍ପୁଟ ଉତ୍ତର ମୂଦ୍ଦାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହାର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ପୂର୍ବ-ପଶ୍ଚିମରେ ଗୁର ମାଇଲ ଓ ବିସ୍ତୃତ ଉତ୍ତର-ଦକ୍ଷିଣରେ ଦୁଇ ମାଇଲ । ଏଥିର ଜଳ ଲବଣାକ୍ତ । ଅନାବୃଷ୍ଟି ସମୟରେ ବୃଷ୍ଟିଏ ଏହି ଜଳାଶୟଦ୍ୱାରା ବହୁଲରୂପେ ଉପକୃତ ହୁଅନ୍ତି ।

ଚିଲ୍କା ଓ ସରହ୍ରଦ ବ୍ୟତୀତ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଅନେକ ହ୍ରିଲ ଓ ଗଣ୍ଡ ଅଛି ।

ପର୍ବତ—ବୁଢ଼ାବୁଢ଼ୀମାନେ କହନ୍ତି ପ୍ରଥମେ ପୃଥିବୀ ଗ୍ରାନାଇଟ (ମାକଣ୍ଡା) ପ୍ରସ୍ତରର ଅସମଗାଢ଼ ଅଣ୍ଡାବଶେଷ ଥିଲା । ସେଥି ଉପରେ କ୍ରମଶଃ ସ୍ତରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ସମସ୍ତ ସମସ୍ତରେ ଅଗ୍ନି, ଜଳ ବା ମାର୍ତ୍ତବ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଏହି ସ୍ତରମାନ ସ୍ଥାନ ଓ ଉଚ୍ଚତା ନିମ୍ନ ହୋଇ ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ପର୍ବତ ଓ ପାହାଡ଼ମାନ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଜଳସଂଯୋଗରେ ସ୍ତରଭୁକ୍ତ ମୃତ୍ତିକାଦି ପ୍ରସ୍ତରରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଆଧୁନିକ ପର୍ବତମାନ ନାନା ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଓଡ଼ିଶା ପର୍ବତପାହାଡ଼ମାନ ନିମ୍ନସ୍ତ୍ର ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ପର୍ବତମାନଙ୍କ ଶିଖରଦେଶ ସୂଚ୍ୟାକୃତି, ଗୋଲାକାର ଏହାରୁପ କେତେକ ଆକାରରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅଇ । ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବଘାଟ ପର୍ବତଶ୍ରେଣୀର ଶିଖରଦେଶ ଗୋଲାକାର; ଓଡ଼ିଶା ପର୍ବତ ଓ ଗଣ୍ଡଶୈଳଶ୍ରେଣୀର ମସ୍ତକଭାଗ ମଧ୍ୟ ଗୋଲାକାର; ଏଣୁକରି ଏମାନ ପୂର୍ବଘାଟ ପର୍ବତ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ବୋଲି ସ୍ଥିରୀକୃତ ହୋଇଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡ଼ଶା ପାହାଡ଼ମାନଙ୍କରେ ସାକଡ଼ା, କନ୍ଧା, ଅକର୍ମଶିଲା, ବଲ୍ଲଲମାଲା, ଖଣ୍ଡ, ମୃଗଶା ପ୍ରଭୃତି ଭଲ ଭଲ ପ୍ରକାର ପ୍ରସ୍ତର ଦେଖାଯାଏ ।

ଓଡ଼ଶାର ଗଡଜାତମାନଙ୍କରେ ପାହାଡ଼ପର୍ବତ ଅନେକ ଅଛ । ଗଡଜାତ ମାନଙ୍କର ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ସମସ୍ତ ସ୍ଥାନ୍ୟ ପ୍ରାୟ ପର୍ବତମୟ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ବଶେଷତଃ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମରୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପୂର୍ବ କୋଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, କେନ୍ଦୁଝର ଦକ୍ଷିଣ ଓ ପୂର୍ବାଂଶ, ପାଲଲହଡ଼ା, ଗାଲଟିଗିର ପୂର୍ବାଂଶ, ଢାଲଚେର ଓ ଡେଙ୍କାନାଲର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳୀ, ଆଠଗଡ଼ର ଉତ୍ତରାଂଶ ଓ ଢାଲଚେର, ଡେଙ୍କାନାଲ, ଆଠଗଡ ଏହି ଛଅ ଗଡଜାତର ଦକ୍ଷିଣଭାଗ-ସ୍ଥିତ ସମସ୍ତ ଗଡ଼ଜାତ ଶସ୍ୟାବୃତ ଧାନ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ନ୍ୟାୟ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ । ସେ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ ମନୁଷ୍ୟର ବାସୋପଯୋଗୀ ସମତଳଭୂମି ଅଳ୍ପ ବୋଲ ସ୍ଥଳପଥ ନିର୍ଦ୍ଦାରଣ କରି ପାରଇ ନାହିଁ । ଗଡଜାତ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ପାହାଡ଼ମାନଙ୍କର ନାମ ଓ ଉଚ୍ଚତା ନମ୍ନରେ ପ୍ରକଟିତ ହେଉଅଛ ।

ପାହାଡ଼ର ନାମ ।	କେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ।	ଉଚ୍ଚତା ।
୧ ମେଘାସଣା	ମୟୂରଭଞ୍ଜ	୩୮୨୪ ଫୁଟ୍
୨ ଆମଜୋଗା	,,	୩୪୧୩ ,,
୩ ଠାକୁରାଣୀ	କେନ୍ଦୁଝର	୩୦୦୩ ,,
୪ ଗନ୍ଧମାଦନ	,,	୩୪୭୨
୫ ମଲୟଗିରି	ପାଲଲହଡ଼ା	୩୮୧୫ ,,
୬ କପିଳାସ	ଡେଙ୍କାନାଲ	୨୦୧୮ ,,
୭ ପଞ୍ଚଧାର	ଅନୁଗୁଲ	୨୧୦୮ ,,

ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ପାହାଡ଼ପର୍ବତ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଗୋଟାକେତେ ଯାହା ଦେଖାଯାଏ ସେ ସବୁ ମୁଣ୍ଡିଆ ନାମର ଯୋଗ୍ୟ । ନେତ୍ରଲଘୁର, ନଲଗିରି, ଅଳଗିରି, ଆଲମଗିର ଏବଂ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ଦାଣ୍ଡିମାଳ ପାହାଡ଼ମାନ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ଏହି ସବୁ ପାହାଡ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ପାହାଡ଼ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଖୋଦିତ ଗହ୍ୱର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚିହ୍ନମାନ ଧରଣୀତଳେ ଦେଖାଇଅଛ ।

ଅନ୍ତରୀପ—ଓଡ଼ଶାର ଜଳପ୍ରବାହରେ ଏକ ଏକ ସ୍ଥାନର ଭୂମି ସୂଚ୍ୟାକାର ହୋଇ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରଧାବିତ ହୋଇଅଛ, ସେଉଁ ସେମାନ ଅନ୍ତରୀପ ନାମର ଯୋଗ୍ୟ । ଜମ୍ବୁମୁହାଣସ୍ଥ ଫଲ୍ଗୁପଣ୍ଡା (ବଡାଘର) ଓ ଧାମରାମୁହାଣସ୍ଥ ପାଲମିରା ଓଡ଼ଶା ଜଳପ୍ରବାହର ଅନ୍ତରୀପମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ବନ୍ଦର—ଓଡିଶାରେ ଅନେକଗୁଡିଏ ବନ୍ଦର ଅଛି । ସେଥି ମଧ୍ୟରେ କଟକର ବଡ଼ାଘର ବା ଫଲ୍‌ଗପଏଣ୍ଟ; ବାଲେଶ୍ୱରର ଗୁନ୍ଦବାଲି, ଧାମରା, ବାଲେଶ୍ୱର, ଚୁଡ଼ାମଣି ଓ ସାରଥା ଏବଂ ପୁରୀର ପୁରୀ ଓ ମାଛଗାଁ ବନ୍ଦରମାନ ସର୍ବପ୍ରଧାନ ।

ଇଂରାଜମାନେ ଏହି ସମସ୍ତ ବନ୍ଦରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବଡ଼ାଘରବନ୍ଦରକୁ ଅଧିକ ମନୋନୀତ କରନ୍ତି । ୧୮୬୮ ସାଲରେ ଓଡିଶାର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷକମିଶନରମାନେ ଏହି ବନ୍ଦରର ଉତ୍କୃଷ୍ଟତା ଓ ଉପଯୋଗିତା ବିଷୟରେ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କୁ ଜଣାଇଥିଲେ; ସେହି ସମୟରୁ ଇଂରାଜ ଗ୍ରାଜୁଏଟ୍‌ଙ୍କର ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଏଥିପ୍ରତି ନିପତିତ ହୋଇଅଛି ଓ ଏକ ଆଲୋକ ଘର ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ବଡ଼ାଘର ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଅଛି । ବାସ୍ତବିକରୂପେ ଏଠାକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜାହାଜ ଯାତାୟାତ କରୁଅଛି ।

ଫଲ୍‌ଗପଏଣ୍ଟ ଉତ୍ତରୁ ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ଗୁନ୍ଦବାଲି ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇ ବିଶେଷ ଉପଯୋଗୀ ବନ୍ଦର ଅଟଇ । ବାଲେଶ୍ୱର ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ବନ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଅଛି । ୧୬୩୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରାଜମାନେ ପ୍ରଥମ ଏଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟକୋଠି ସଂସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ନିୟମିତରୂପେ ବାଲେଶ୍ୱରଠାକୁ ଜାହାଜ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲା । ବୁଢାବଳଙ୍ଗନଦୀର ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଓ ମୁହାଣରେ ବାଲିବନ୍ଧ ଓ ଚଡ଼ାମାନ ବାହାରବାରୁ ଓ ଗତ ଦୁଇ ତିନ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଖଣ୍ଡେ ଖଣ୍ଡେ ଜାହାଜ ସେହି ବାଲିଚଡାରେ ଲାଗି ନଷ୍ଟ ହେବାରୁ ନିୟମିତରୂପେ ଜାହାଜ ଯାତାୟାତ କରିବା ୧୮୭୫ ସନିବାରୁ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇଅଛି । ୧୮୭୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଗୁନ୍ଦବାଲି ବନ୍ଦର ଦିନକୁଦିନ ବର୍ଦ୍ଧିତପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଅଛି । ବାଲେଶ୍ୱର, ପୁରୀ ଓ କଟକଜିଲ୍ଲା ଲୋକଙ୍କର ଏହି ଗୁନ୍ଦବାଲି ବନ୍ଦର ପ୍ରିୟ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଲୋକଙ୍କର ଜାହାଜରେ ବିଦେଶ ଯାତାୟାତର ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ, ଏହି ଗୁନ୍ଦବାଲି ବନ୍ଦରବାଟେ ସେମାନେ ଗମନାଗମନ କରୁଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତି ସପ୍ତାହ ନିୟମିତରୂପେ ଜାହାଜ ଏଠାକୁ ଯାତାୟାତ କରୁଅଛି ।

ଉତ୍ପନ୍ନଦ୍ରବ୍ୟ—ଧାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଧାନ ଉତ୍ପନ୍ନଦ୍ରବ୍ୟ । ଏ ଦେଶରେ ଧାନର ତିନି ପ୍ରକାର ଫସଲ ହୁଅଇ :—ଜାଲୁଅ, ବଆଲୀ ଓ ଶାରଦ । ଜାଲୁଅ ଚୈତ୍ର ବୈଶାଖରେ କଟାଯାଏ ଓ ଏଥିର ଫସଲ ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ହୁଅଇ । ବଆଲୀ ଭାଦ୍ର ଆଶ୍ୱିନରେ ଓ ଶାରଦ ପୌଷ ମାଘରେ ଅମଳ ହୁଏ । ଶାରଦ କିଛି ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ଉତ୍ପାଦିତ ହୁଅଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ଓ ଗଡ଼ଜାତରେ ଧାନ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ମୁଗ, ବ୍ରୀହି, ଦ୍ୱର୍ଦ୍ଦ, କୋଳଥ, ଜଡ଼ା, ସୋରଷ, ଖସା, ଚନା, ବୃନ୍ତ, ଗନ୍ଧମ, ଚଣା, ଖେସାରି, ମାଣ୍ଡିଆ, ମସୁର, ଧୂଆଁପତର, ଆଖୁ ପ୍ରଭୃତି ଫସଲମାନ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଜନ୍ମଇ । ଗଡ଼ଜାତ ଓ ସମୁଦ୍ରତଟସ୍ଥ ଜଙ୍ଗଲମାନ ଇନ୍ଧନ ଓ ବାସ ନିର୍ମାଣ ଉପଯୋଗୀ କାଷ୍ଠାଦି ପ୍ରଦାନ କରେ । ଗଡ଼ଜାତରେ ପାନ ହୁଅଇ ନାହିଁ । ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ପାନ ବିଶେଷ ଜନ୍ମଇ । ପୁରୀଜିଲ୍ଲାର ନରସିଂହପୁର, କାକଦରପୁର, ଲକ୍ଷ୍ମୀସାଗର; କଟକର ପରମହଂସ. ବୁକଙ୍ଗ ପାନଚରଜ ସକାଶେ ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ନାଡ଼ିକେଲ ଗୁବାକର ସଦା ଅନେକ ବୃକ୍ଷ ଦେଖାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଏମାନ ଗଡ଼ଜାତରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ୍ୟ । କଟକଜିଲ୍ଲାର ନଲଡାଗିରି ପାହାଡ଼ରୁ ଚନ୍ଦନକାଷ୍ଠ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅଇ । ଓଡ଼ିଶାରେ ପୁନାଙ୍ଗ, ମହୁଲ, କରଞ୍ଜବୃକ୍ଷ ସଦା ଅନେକ ଅଛନ୍ତି । ଏ ବୃକ୍ଷମାନଙ୍କର ଫଳ ତୈଲୋତ୍ପାଦନ ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ଉପଯୋଗୀ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳମାନଙ୍କରୁ ଓ ଚିଲ୍କାହ୍ରଦରୁ ବହୁପରିମାଣରେ ଲବଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଅଇ । ଧାନ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ ଲବଣ ଓଡିଶାର ଅନ୍ୟତର ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ-ଦ୍ରବ୍ୟ । ଗଡ଼ଜାତର ସୁଣା, ଲାଖ, ଖଦିର, କୋଷା (ଘାଣ୍ଟୋତ୍ପାଦକ କାଷ୍ଠ), ହରଡା, ବାହାଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ୟପଦାର୍ଥମାନ ଓ ଶାଳ, ପିଆଶାଳ, ଶିଶୁ ପ୍ରଭୃତି ମୂଲ୍ୟବାନ୍ କାଷ୍ଠଚୟ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବାଣିଜ୍ୟପଦାର୍ଥ ଅଟଇ ।

କପା, ନୀଲ ଓ ଷ୍ଟୋକର ଗୃହ ଅଦ୍ୟାପି ଓଡିଶାରେ ଲକ୍ଷଜନକ ହୋଇ ନାହିଁ । ଓଡିଶାରେ ସିଂହାରହାର ପୁଞ୍ଜରେ ଏକପ୍ରକାର ରଙ୍ଗ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ତାହା ଲକ୍ଷଜନକ ନୁହେଁ ।

ଖଣିଜଦ୍ରବ୍ୟ—ଓଡିଶା ଗଡ଼ଜାତ ମଧ୍ୟରେ ତାଳଚେରରେ ପଥର କୋଇଲା ଖଣି, କେନ୍ଦୁଝରରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଖଣି ଓ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଲୌହଖଣିମାନ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଶିଳ୍ପଜାତଦ୍ରବ୍ୟ—ଗଡ଼ଜାତ ମଧ୍ୟରେ କେନ୍ଦୁଝର ନିର୍ମିତ ସିତାର ତାର ଓ ଗଡ଼ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଉଗିରିଆ ଅନ୍ତର୍ଗତ ପାଣିଆବନ୍ଦୀ ଲୁଗା ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଭଦ୍ରସମାଜରେ ବିଶେଷ ସମାଦୃତ । ଗାଲଗିରର ମୃଗଚର୍ମବାସନ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ବିଖ୍ୟାତ ପଦାର୍ଥ ଅଟଇ । ଏମାନ ଛଡ଼ା ନୟାଗଡ଼, ଢେଙ୍କାନାଳ, ଉଗିରିଆ, ଖଣ୍ଡପଡ଼ା, ରଣପୁର ଏହି କେତେକ ଗଡ଼ଜାତର କଂସା ଓ ପିତ୍ତଳ ବାସନ, ବସ୍ତ୍ର, ଖଣ୍ଡୁଆ, ମଠା ଓ ଉତ୍ତର ଅସୁନ୍ଦର ନୁହଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଅନ୍ତର୍ଗତ କଟକଜଳ୍ଲ ମଧ୍ୟରେ କାଂସା ଓ ପିତ୍ତଳ ବାସନ, ନୋଟା, ଗର୍ତ୍ତ ଗୁଡ଼ଳଆଗଣ୍ଡ ଓ ଘଣ୍ଟିମୁଣ୍ଡାଠାରେ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । କସ୍ବାଗାର ଓ ଗୁଲ୍ଲନଗର ଭନ୍ତାନର୍ମିତ ଯୋଡ଼ ଏବଂ ଘଁକୋଟ ଭନ୍ତାପ୍ରସ୍ତୁତ ଭଡ଼ପ କଟକଜାଲ୍ଲର ସତଂତ୍ର ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ପୁଣ୍ଡାଜଲ୍ଲାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବାଲକାଟୀ ଓ ରଥୁକାମା ସୁନର ସୁନର ବାସନ, ନୋଟା, ଗର୍ତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସକାଶେ ବଖ୍ୟାତ । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅନ୍ତର୍ଗତ ଓଡ଼ସିଙ୍ଗରେ ସୁନ୍ଦର ଖଣ୍ଡୁଆ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । କଟକନଗର ସୁନା ରୁପା ତାରକଂସୀ କାର୍ଯ୍ୟ ସକାଶେ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ବାଲେଶ୍ୱର ସହରରେ ଓ ବାଲେଶ୍ୱରର ପାଞ୍ଚକୋଶ ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ ରେବଣା ଗ୍ରାମରେ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାଂସା ଓ ପିତ୍ତଳର ନାନାପ୍ରକାର ବାସନାଦି ନର୍ମାଣ ହୁଅଇ । ଏ ବାସନମାନ ନଳ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୁଚ୍ଛତା ସକାଶେ ଯେ କେବଳ ଓଡ଼ଶାରେ ଆଦରଣୀୟ ଏମନ୍ତ ନୁହେଁ, ବଦେଶୀୟ ଲୋକଙ୍କ ଶତ୍ତ ସୁଦ୍ଧା ଏ ଦ୍ରବ୍ୟରୟ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥଣ୍ଟ । ଉଦରଖଠାରେ ଉତ୍ତମ ଯୋଡ଼ ଓ ଗାମୁଛ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଏ । ବାଲେଶ୍ୱର ଲୋକେ ସୁନ୍ଦର ନର୍ମାଣ କରନ୍ତି ଓ ବାଲେଶ୍ୱର କେତ୍ତମାନେ ସେହି ସୁନ୍ଦରମାନଙ୍କୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଚଳାନ୍ତି । ଦେଶର ଭଲ ଭଲ ସ୍ଥାନରେ କାଗଜ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଅଇ । ଉତ୍ତମ ପଥର କାରିଗରି ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ଶାରେ କାହାର କାହାରକୁ କରବାର ଦେଖାଯାଏ । ପୁରାତନ ଓ ନୂତନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସୂତ୍ରକାରମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡଶାରେ ଏକପ୍ରକାର ସୁନ୍ଦର ସଭ୍ୟତାସମ୍ପନ୍ନ ସୂତ୍ରବସ୍ତ୍ରମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରନ୍ତି ।

ଭଲ ଭନ୍ନ ଲାଡ, ଭାଷା ଓ ଧର୍ମ—ଓଡଶାରେ ଭଲ ଭଲ ଜାତ ଦୃଷ୍ଟି-ଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି । ଗଡ଼ଜାତ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକାଂଶ ଆଦମ ଅଧିବାସିମାନେ ବାସ କରନ୍ତି । ସଁତାଳ, କନ୍ଧ, କୋଲ, ଜୁଆଙ୍ଗ, ଶବର, ଗଣ୍ଡ, ଭୂମିଜ, ସାଁତ ଓ ଭାତ୍ତ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ସେମାନଙ୍କର ଭାଷା ଭଲ ଭଲ ଓ ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ସେମାନଙ୍କର ଯେ କ ଧର୍ମ ତାହା ପରିଷ୍କାରରୂପେ ବୁଝାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେମାନେ ଗ୍ରାମଦେବତାଙ୍କ ପର ଖଣ୍ଡେ କାଷ୍ଠ ବା ପଥର କ ଭୂମି ପୂଜା କରନ୍ତି ଓ ଜଘାସ୍ୟଦେବତାଙ୍କ ନକଟରେ ଅପଖ୍ୟ ବଳି ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି ।

ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଖଣ୍ଡାଇତ ବା ମହାନାୟକ ଓ କରଣମାନଙ୍କୁ ଓଡଶାରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ କହିବାକୁ ଗଲେ ଓଡଶା ସମାଜରେ କରଣଙ୍କ ପର ଉଚ୍ଚତ ଆଉ କେହି ନୁହନ୍ତି । ସାମାଜିକ ଅନେକ ବଷୟରେ ଏମାନେ ନେତୃତ୍ୱ ବହନ କରନ୍ତି । ଏଦେଶରେ କାଲଡମେ ବଙ୍ଗାଲୀ, ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେ ଜାତି ଅସି ଉପନବେଶ ସ୍ଥାପନ କର-ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବଙ୍ଗାଳୀ କାୟସ୍ଥ ଓ ବୈଦ୍ୟମାନେ ଏବି ଜାତି

Digitized by srujanika@gmail.com

ଖୋର୍ଦ୍ଧାଏ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପର ଏ ଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ବଙ୍ଗାଳୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଅନେକେ ଦରିଦ୍ର ଓ ଅନଭିଜ୍ଞ । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ଲେଖି ପଢି ଓ ବୁଝିପାରନ୍ତି । ଓଡଶାରେ ଅନେକ ବୈଷ୍ଣବ ଥିବାରୁ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋସ୍ୱାମୀକୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପାଠ କରିବାପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ କେହି କେହି ସଧ୍ୟ ବଙ୍ଗଭାଷାର ଆଲୋଚନା କରନ୍ତି । ଉପନିବେଶୀ ଅଧିବାସିମାନେ ଚଠିପତ୍ର ଲେଖା ଓ ଦଲିଲ ଦସ୍ତାବିଜ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆଭାଷାରେ ଚଲାନ୍ତି । ପୁରୀଜିଲାର ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ସାଧାରଣ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଓ କେହି କେହି ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳୀୟ ଉପନିବାସିଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ହୋଇ ପଡିଅଛି ।

ଓଡ଼ଶାରେ ମୁସଲମାନ ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ୭୫ ସହସ୍ର ହେବ । ଏକଦଳ ଦେଶୀୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନଙ୍କର ସଧ୍ୟ ସମାଜ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ୩୫୦୦ ରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ନୁହେଁ । ନବପ୍ରଚଳିତ ବ୍ରାହ୍ମଧର୍ମର ଆନ୍ଦୋଳନ ସଧ୍ୟ ଓଡଶାରେ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମଭାବରେ ଆରବ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଗଡ଼ଜାତ ଓ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ନୀଚଶ୍ରେଣୀ ଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମହିମାଧର୍ମ ବୋଲି ଏକ ଧର୍ମ ନୂତନ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି । ଏହିସବୁ ଜନଶ୍ରୁତି ଯେ ଏ ଧର୍ମର ଆଶ୍ରିତ ଲୋକ ପ୍ରାୟ ଦଶ ସହସ୍ର ହେବ * । ସଧ୍ୟ ୩୦ ଜଣ ଭିତରେ ବୌଦ୍ଧ ଅଛନ୍ତି ।

---

* ନିରାକାର ଈଶ୍ୱର ଉପାସନା ଓ ଜାତିଭେଦ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବା ମହିମାଧର୍ମାଶ୍ରିତଙ୍କ ଧର୍ମର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ମାତ୍ର ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଅକ୍ଷରଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ଓ ମୂର୍ଖ ହେବାରୁ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନାନାପ୍ରକାର କୁସଂସ୍କାର କ୍ରମଶଃ ପ୍ରବେଶ କରୁଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକପ୍ରକାର ଅଗ୍ନିପୂଜା ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ଜାତିଭେଦ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ସୁଦ୍ଧା ବ୍ରାହ୍ମଣ, ରାଜା, ବେଶ୍ୟା, ରଜକ ଓ ବଧର୍ମିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କନ୍ୟା ସେମାନଙ୍କ ଘରେ ଆହାରାଦି କରିବା ପାପଯୁକ୍ତ ବୋଲି ସେମାନେ ପ୍ରଚାର କରନ୍ତି । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ପର ଧର୍ମଉନ୍ମାଦୀ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛି । ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗଞ୍ଜା ଦିନକୁଦିନ ସେମାନଙ୍କର ଅଧିକତର ପ୍ରିୟ ହେଉଅଛି । ଯୀଶୁ, ମହମ୍ମଦ, ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆଦୌ ଅଜ୍ଞାତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉପାସନା ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇ ଶେଷକୁ ଯେମନ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିତା ହେଉଛି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏହି ଅସଭ୍ୟତମ ଗଡ଼ଜାତବାସିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କ୍ରମଶଃ ଘଟିଅଛି ଏବଂ ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳିଛି ଯେ ସବୁଦେଶରେ ସବୁକାଳରେ ମୂର୍ତ୍ତିତା ଅନ୍ଧକାର ସତ୍ତ୍ୱ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜଳବାୟୁ—ଓଡ଼ଶାର ଭନ୍ନ ଭନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଜଳବାୟୁର ଭନ୍ନ ଭନ୍ନ ପ୍ରକାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ । ଗଡଜାତର ଜଳବାୟୁ ସାଧାରଣତଃ ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର । ଗଡଜାତ-ବାସିମାନେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ଋତୁର ଆଧିକ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି । ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଜଳବାୟୁ ସାଧାରଣତଃ ଉଷ୍ଣ; ତଥାପି ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରତି ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ନୁହେଁ । ପୁରୀର ଜଳବାୟୁ ସମଶୀତଳ । ବାଲେଶ୍ୱରର ଜଳବାୟୁ ଓଡ଼ଶାର ସାଧାରଣ ଜଳବାୟୁ ପରି, ମାତ୍ର କଛି ଲବଣାକ୍ତ । ଯାଜପୁରର ଜଳବାୟୁ କଛି ବଶେଷ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ଓ କଟକର ଜଳବାୟୁ ପ୍ରାୟ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି ସହ୍ୟଶୀୟ ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହୁଅଇ । ଡେଙ୍କାନାଳସ୍ଥ କପିଳାସ ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅନ୍ତର୍ଗତ ବରୁଣାଇ ପାହାଡ଼ର ଜଳବାୟୁକୁ ଡାକ୍ତରମାନେ ଶୀତଳ ଓ ଅତି ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । କାହାର କାହାର ଏପରି ମତ ଯେ କପିଳାସ ଝରଣାର ଜଳ ପାନ ଓ ସେଠା ବାୟୁ ସେବନ କଲେ କ୍ଷୟରୋଗୀ କେତେକ ପରମାଣରେ ଆରୋଗ୍ୟ ଲାଭ କରପାରେ ।

ଓଡ଼ଶାର ଭୂତତ୍ତ୍ୱ—ଭୂତତ୍ତ୍ୱର ନିୟମାନୁସାରେ ଓଡ଼ଶାକୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ, ଓଡ଼ଶାକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିବାକୁ ହୁଏ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗଡଜାତ ଏକ ଅଂଶ ଓ ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଅନ୍ୟ ଅଂଶ । ଗଡ଼ଜାତର ଭୂମି ଅତି ପୁରାକାଲର ପର୍ବତମାନଙ୍କରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ; ସେ ପର୍ବତମାନ ଏତେ ପୁରାତନ ଯେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ପ୍ରାକୃତିକ ଅବସ୍ଥାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଅଛି ଓ ସେମାନଙ୍କର ଆଦ୍ୟମ ଧରଣ ସ୍ଥିର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ତଦନନ୍ତର ଆଉ ପାଞ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ପାହାଡ଼ରେ ଗଡ଼ଜାତ ଭୂମି ସଂଯୁକ୍ତ । ଯଥା :—(୧) ତାଳଚେର ବାଲିଆପଥର, ପଟ୍ଟ ଇତ୍ୟାଦି; (୨) ଦାମୋଦର ବାଲିଆପଥର, ପଥରକୋଇଲା ଇତ୍ୟାଦି; (୩) ମହାଦେବ ବାଲିଆପଥର ଓ ଗେଙ୍ଗୁଟି; (୪) ଆଠଗଡ଼ ବାଲିପଥର ଏବଂ (୫) ମାକଡ଼ାପଥର । ମୋଗଲବନ୍ଦୀ, ମହାନଦୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ବୈତରଣୀର ପଟ୍ଟ ଓ କେତେକ ସମୁଦ୍ର ପଟ୍ଟରେ ସଂଗଠିତ; ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ସମୁଦ୍ର-ଉତ୍ଥିତ ବାଲି ମଧ୍ୟ ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ଏହାର ପଶ୍ଚିମଦଗରେ ନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଛୋଟ ଛୋଟ ପାହାଡମାନ ଉତ୍ଥିତ

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଧର୍ମାଲୋକର ଭବିଷ୍ୟତ୍କର ପ୍ରତିବାଦୀ । ଜମେ ଜମେ ଏହି ମହାତ୍ମାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ନେତାଙ୍କୁ ଅବତାର ବୋଲି କହିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଉଅଛନ୍ତି ଓ ସେ ଅଲୌକିକ କେତେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତାଧିକ ହେବେ । ସେମାନେ ବିବାହ କରନ୍ତି ନାହିଁ; ବସ୍ତ୍ର ନ ପିନ୍ଧି ବଲ୍କଳ ପିନ୍ଧନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଚାରକମାନେ ଓ ଅନେକ ଆଶ୍ରିତେ ପୈତା, ମାଳ ଇତ୍ୟାଦି ପୌତ୍ତଳିକ ଚିହ୍ନମାନ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦୋଇଅଛି । ଡାଲଚେରରେ ଆଧୁନିକ ଅନୁସନ୍ଧାନଦ୍ୱାରା କେତେକ ପଥର-କୋଇଲୁର ଶଯ୍ୟାମାନ ଜଣା ପଡ଼ଅଛି । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ବଶେଷ ଲାଭକର ଥିବାର ବୋଧ ହୁଅାଇ ନାହିଁ ବୋଲି କେହି କେହି ଭୂତତ୍ତ୍ୱବେତ୍ତାଏ ମତ ପ୍ରକାଶ କଲେଣି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଓଡ଼ଶାର ଆଦମ ଇତିହାସ ।

ଆଦମ ଅଧିବାସୀ—ଓଡ଼ଶା ଅତି ପୂର୍ବକାଲରେ ଆଦମ ଅସଭ୍ୟ ଜାତିଙ୍କର ଆବାସଭୂମି ଥିଲ୍ଲ । ଓଡଶାର ଉତ୍ତର ଗଡ଼ଜାତ ଓ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ପାହାଡ ଓ ଅରଣ୍ୟବାସୀ କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ନରମାନେ* ଏବଂ ପାଣ (ପୌଣ୍ଡ୍ର), କଣ୍ଡ୍ର

---

* ଓଡ଼ଶାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ଗୁର ଲକ୍ଷ । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ୪୦ ସହସ୍ର ଓ ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ଗଡଜାତର ଅଧିବାସୀ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ (କୋଲ, ମୁଣ୍ଡାକୋଲ, ଖାରିଆ, ପୁରଣ, ଭୂମିଜ, ସାଁଓାଲ ପ୍ରଭୃତି) ଭାରତବର୍ଷର ଉତ୍ତରପୂର୍ବ କୋଣ ଦେଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତକୁ ଆସିଥିବାର ଓ କେତେକ (କନ୍ଧ, ଗଣ୍ଡ, ଝୋରଗଣ୍ଡ, ଧାରୁଆଗଣ୍ଡ, ଘାସୀଆ, ଜୁଆଙ୍ଗ, ଭାଲ୍ଲ ବା ଭୁଅଁଲା, ମାଲ, ଶଅର, ଶଉଣ୍ଡ, ସାଁଓ ପ୍ରଭୃତି) ଅତି ପୁରାକାଲରୁ ଭାରତବର୍ଷର ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମ କୋଣ ଦେଇ ଭାରତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି । ଏପରି ଅନୁମାନର ସମ୍ଭବତଃ ହେତୁ ଏହି ଯେ ପ୍ରଥମୋକ୍ତ କେତେକ ଅସଭ୍ୟଜାତିଏ କେବଳ ବଙ୍ଗଲାହୁଡା ମଧ୍ୟରେ ଓ ଶେଷୋକ୍ତ ଜାତିଙ୍କର ଅଂଶ ରାଜପୁତାନାଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତବର୍ଷ ବ୍ୟାପି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି । ଓଡଶାର ଆଦମବାସିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୁଆଙ୍ଗଜାତୀୟ ଅବଲାଏ ଡେଙ୍କାନାଳ, କେନ୍ଦୁଝର ଓ ଢେଙ୍କାନାଳରେ ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା କେବଳ ସହ ପିନ୍ଧି ବୁଲ ମନୁଷ୍ୟଜାତିର ଆଦମ ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ଦେଉଅଛନ୍ତି । ଆଜର ୬୫ବର୍ଷ ତଳେ କନ୍ଧଜାତିଙ୍କର ମେରିଆ ନରବଳି ଦାନ ମ୍ୟାକଫର୍ସନ ସାହେବଙ୍କଦ୍ୱାରା କରୂପେ ନବାରିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ଅନେକେ ଜାଣନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଆଜିଯାଏ ଚେର, ମୂଳ ଓ ମୃଗଯାଲବ୍ଧ ମାଂସଦ୍ୱାରା ଶରୀର ରକ୍ଷା କରନ୍ତି ଏବଂ କେତେକ ମଧ୍ୟ କାହିଁକି ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାକୁ ଲାଭ ପେଟ ପୋଷିବାପାଇଁ ଗୃଷ୍ଟ ଉପରେ ନର୍ଭର କରନ୍ତି । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥର ଶୈଶବାବସ୍ଥାରେ ଏମାନେ ସ୍ଥିତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏମାନଙ୍କର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରଭୃତି ହିନ୍ଦୁସମାଜର ନିକୃଷ୍ଟ ଓ ଅସ୍ପର୍ଶ ସେବକବୃନ୍ଦ‡ ଏହି ଆଦମ ଅସଭ୍ୟ ଜାତିଙ୍କର ଗୋନ୍ଦୋଲ୍‌ବ ଅଟନ୍ତି ।

ଓଡ୍ର—ଓଡ୍ରନାମକ ଏକ ଜାତି ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଏ ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଏ ଓଡ୍ରମାନେ କିଏ ଓ କେଉଁ ସମୟରେ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିଲେ ସ୍ଥିର କର କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଋକ୍‌ବେଦରେ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶର ନାମ ଛଡ଼ା ଓଡ୍ରଦେଶର ବା ଜାତିର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ * । ମନୁସଂହିତାରେ ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତର ଯେଉଁ ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ତଦନ୍ତର୍ଗତ ଓଡ୍ରଦେଶ ନୁହଇ †; ମାତ୍ର ମନୁ ଓଡ୍ରଙ୍କୁ ସଂସ୍କାରଘ୍ନନ ପଉଣ୍ଡ୍ର ଷହିତ୍ୟ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପୌଣ୍ଡ୍ର, ଦ୍ରାବିଡ଼, କାମ୍ବୋଜା (ଆଫଗାନ), ଚୀନ ପ୍ରଭୃତି ଅନାର୍ଯ୍ୟ

---

‡ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କଣ୍ଡର୍, କନ୍ଦଳ, ଖଇର୍, ଘଷୁରିଆ, ଚମାର, ଡ଼ମ, ପାଣ, ବାଜିର, ବାଖୁଡ଼, ଭୂଇଁଆ, ମେହେନ୍ତର ପ୍ରଧାନ । ଏମାନଙ୍କର ମୋଟସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ଛଲକ୍ଷ । ତାଡଡ ଓ ପର୍ବତ୍ତ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବଶବର୍ତ୍ତୀତ୍ୱ ଓ ଦାସତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ଏମାନେ ଅଂଶ ଅଟନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଅଧିକାର ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମାନଙ୍କର ଏହି ଦେବଦେବୀଙ୍କଠାରେ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଭକ୍ତି ଅଛି । ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ଅନୁକରଣରେ ଏମାନଙ୍କର କେତେକ ସାମାଜିକ କିମ୍ବା ମଧ୍ୟ ଗଠିତ ହୋଇଅଛି । ପୌରହିତ୍ୟର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛି । ମେହେନ୍ତର ଜାତିଏ ଆପଣା ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କଳ୍ପନା କରି, ତାଙ୍କୁ ପେଢା ପିନ୍ଧାଇ ପୌରହିତ୍ୟରେ ବରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପାଣ କଣ୍ଡର୍ ପ୍ରଭୃତି ନିଜ ନିଜ ଜାତୀୟ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୋହିତ ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । କଣ୍ଡର୍ ଓ ପାଣ ଓଡିଶାର ଗ୍ରାମ୍ୟ ଚୌକିଦାର ଯୋଗାନ୍ତି । ଏହି ସବୁ ଜାତିଏ ପୁଣି ଯେ ଯାହାର ସେବା ଶରନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଗୃହ ଉପରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସମସ୍ତେ ନିର୍ଭର କରନ୍ତି ।

* Babu Rajendralal Mittra's Antiquities of Orissa. Vol. I. P. 5

† ଆସମୁଦ୍ରାତ୍ତୁ ବୈ ପୂର୍ବାଦାସମୁଦ୍ରାତ୍ତୁ ପଶ୍ଚିମାତ୍ତୁ ।
ତୟୋରେବାନ୍ତରଂ ଗିର୍ଯ୍ୟୋରାର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତଂ ବିଦୁର୍ବୁଧାଃ ॥—ମନୁ । ୨ ଅଃ । ୨୨ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜାତିଚଯ୍ୟର ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ କରଅଛନ୍ତି ‡ । ଗ୍ରମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତରେ ଓଡ୍ରମାନେ କେତେକ ଅନାର୍ଯ୍ୟଜାତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରଗଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି § । ଏହିସବୁରୁ ଏପର ଅନୁମିତ ହୁଅଇ ଯେ ଓଡ୍ରମାନେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତିଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠି ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଟନ୍ତି । ମନୁ ଯେ ଓଡ୍ରଙ୍କୁ ପତିତ କ୍ଷତିୟ ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ହିନ୍ଦୁସମାଜର ଅନୁସ୍ଥିତି ବୋଲି ନର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ‖ । ଅବା ଓଡ୍ରମାନେ ଆଦମ ଅବସ୍ଥାରେ ପ୍ରକୃତରେ କ୍ଷତିୟ ଥିବାର ସତ୍ତ୍ୱେ ହେଲେ ଅନାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସଂସର୍ଗରେ ସେମାନଙ୍କର ଆର୍ଯ୍ୟତ୍ୱ ବହୁକାଳରୁ ନଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାର ସଜ୍ଜେ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକପ୍ରକାର ଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଯେ ଯାହାଦ୍ୱାରେ ପୁରାକାଳରେ ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟଜାତିଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଏମାନେ ଯେ ସମଧିକ ଉନ୍ନତ ଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରାଜା ଥିଲେ * । ମହାଭାରତର ସଭାପର୍ବରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଓଡ୍ରରାଜା ପାଣ୍ଡବଙ୍କୁ ହସ୍ତୀଦନ୍ତ ଉପଢ଼ୌକନ ଦେଇଥିଲେ, ଏମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଗୋଦାବରୀଖଣ୍ଡକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ନ ଥିଲା † । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ପରିଚିତ ସେମାନେ ଉତ୍କଳିତ ଓଡ୍ରଜାତିଙ୍କର ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ । ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରୁ ଗୋଦାବରୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହି ଓଡ଼ିଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଧିକ

---

‡ ଶନୈରସ୍ତୁ କ୍ରିୟାଲୋପାଦମାଃ କ୍ଷତ୍ରିୟଜାତୟଃ ।
ବୃଷଲତ୍ୱଂ ଗତା ଲୋକେ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦର୍ଶନେନ ଚ ॥
ପୌଣ୍ଡ୍ରକାଶ୍ଚୌଡ୍ରଦ୍ରବିଡାଃ କାମ୍ବୋଜା ଯବନାଃ ଶକାଃ ।
ପାରଦାପହ୍ଲବାଶ୍ଚୀନାଃ କିରାତା ଦରଦାଃ ଖଶାଃ ॥ — ମନୁ ।୧୦ ।୪୩, ୪୪

§ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଂଶ୍ଚ ଦ୍ରବିଡାଂସ୍ତୈବ ସହତାଂ ଚୌଡ୍ରକେରଳୈଃ । —ମହାଭାରତ ।
ତଥୌଡ୍ରାନ୍ ଦ୍ରାବିଡାନ୍ ପୁଣ୍ଡ୍ରାନ୍ ଚୋଲାଂସ୍ତୈବ ସକେରଳାନ୍ ।-ରାମାୟଣ ।

‖ ମହାଭାରତୀୟ ଯଯାତିଙ୍କର ଏକ ପୁତ୍ର ଯବନଜାତିର ସଂସ୍ଥାପକ ବୋଲି ହିନ୍ଦୁଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ କଥିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହା କି ପ୍ରକୃତ କଥା ? ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଆତ୍ମଗୋତ୍ର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରି ଆପଣାର ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟ ଦେଖାଇବାସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ଇଚ୍ଛା ମାନବପ୍ରକୃତିରେ ନିହିତ ଅଛି, ଏପର ଶାର୍ଦ୍ଦୀୟ ଉଲ୍ଲେଖମାନ, ସେଥିର ଫଳମାତ୍ର ।

* ସମ୍ଭବତଃ ଏ ରାଜା ପ୍ରାୟ କଟକ ଅଧିକ ସମଭାବଶିଷ୍ଟ ଆଧୁନିକ ପଥାନଙ୍କ ପର ଥିଲେ ।

† ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଂ ସାତ୍ତେବ ଲେଖାଏଁ ଗୋଦାବରୀ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ରସଲ୍ଗୋଣ୍ଡା (ଋଷିକୁଲ୍ୟା) ନଦୀଠାରୁ ଉତ୍ତରରେ କୌଣ୍ଡବୀଣ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ୍ରଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ; ଖୋର୍ଦ୍ଦାର ସମସ୍ତ ପାଇକମାନେ ପ୍ରାୟ ଏହି ଓଡ୍ରଜାତୀୟ † । ଏମାନଙ୍କର ଆଧୁନିକ ଜାତି ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଓ ଶାରୀରିକ ପ୍ରଭୃତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ, ଏମାନଙ୍କ ଧମନୀରେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ତର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ସପ୍ରମାଣ ହୁଅଇ * । ମାନ୍ଦ ଏ ଦେଶକୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଏଠାରେ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ

ଏଉଦ୍ଦୁର ବିସ୍ତୃତ ଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ବରଂ ଏକ ଜାତ୍ରଯଃରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ମହାନଦୀ ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶ ଯଯାଇକେଶଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା । ସେ ଓଡ୍ରଦେଶରୁ ବିଜିତ ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ କୋଶଳରେ ଭୂମି ଦାନ ଦେଇଥିଲେ । ସେଥିରେ ଓଡ୍ରଦେଶର ସୀମା ଆଧୁନିକ ଖୋର୍ଦ୍ଦାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ମଧ୍ୟ "ଓଡଶା" ନାମ ଓଡ୍ରଦେଶରୁ ବାହାରି ଅଛି ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ "ଓଡଶା" ନାମରେ ଏପ୍ରଦେଶୀୟ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଖୋର୍ଦ୍ଦାକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି ।

† ପୁରୀଜିଲ୍ଲାରେ (ବିଶେଷତଃ ଖୋର୍ଦ୍ଦାରେ) ଓଡଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ୮୭ ସହସ୍ରରୁ ଅଧିକ; ଗଡ଼ଜାତରେ ୩୩ ସହସ୍ର; ବାଲେଶ୍ୱରରେ ନାହାନ୍ତି ପୁଣି କଟକଜିଲ୍ଲାରେ ମୁଦ୍ଦା ୨୦ ଜଣ ଓଡ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ବଙ୍ଗଲୋକସଂଖ୍ୟା ବିବରଣରେ ଲିଖିତ ଥିଲା । ମାନ୍ଦ କଟକଜିଲ୍ଲାରେ ପ୍ରକୃତ ଓଡଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଏଉଦ୍ଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଓ ସେମାନେ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାୟ ବେଶାଙ୍ଗଆ ଓଡ଼ଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ; କିନ୍ତୁ କୌଶଲଜନ୍ମେ ସେମାନେ ହିନ୍ଦୁସମାଜର ଗଉଡ଼, ଭଣ୍ଡାରୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିଙ୍କ ଜାଉଙ୍କ ଉପରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଭାବ ଚଳାଇ ଓ ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ସ୍ୱସ୍ୱ ଆଚାର ନାଉରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇ, ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ସମ୍ଭବତଃ ଶୂଦ୍ରଚଷାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବନ୍ଧୁତା କରି, ଆପଣା ଆପଣାକୁ ବଡ ଜାତି ବୋଲି ମଣନ୍ତି ଓ ପେଣ୍ଡାକଳସା, ଦହିକଳସା ଓ ଶୂକରଲଣ୍ଡ ବୋଲି ଯେ ଆଉ ଉଦ୍ଭଜାତୀୟ ଓଡ ଅଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ଅସ୍ପର୍ଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି, ଏମନ୍ତ କି ଶୂଦ୍ରଚଷାଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କ ବାଳକ ହୀନ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଦୁଏ ଉ ଲୋକସଂଖ୍ୟାର ଗଣନକାରମାନେ ସେମାନଙ୍କ ସାଧାରଣ ଏକ ଚଷା (ଶୂଦ୍ରଚଷା) ଶ୍ରେଣୀରେ ଭୁକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଖୋର୍ଦ୍ଦା ଓଡ଼ମାନେ ବିଶେଷରୂପେ ଓଡ଼ ବୋଲି ଜିଦ୍ଦି ଓ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୁରୁଜାତିର ପରିଚୟଙ୍କ ପ୍ରତି ଦେବାନେବା, ଜିଆମିଆ କୌଣସି ବିଷୟରେ କିଛି କୁହୁଯାର ନାହିଁ ।

* ଏମାନଙ୍କ ହସ୍ତର ପାଣି ଅସ୍ପର୍ଶ୍ୟ । ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ପରି ଶବଦାହର ବିଶେଷ ବାଧ୍ୟ ନାହିଁ । ଧନସମ୍ପତ୍ତି ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ହାଡର ପିଣ୍ଡଲଖଣ୍ଡ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ସୁନା ରୁପାର ଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ପିନ୍ଧିବା ଅବଧିଯୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି । କଟକଜିଲ୍ଲାର ଚାରିଟି ଓଡମାନେ ସୁଦ୍ଧା କଙ୍କଡା ଖାନ୍ତି । ଓଡ଼ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଘୃଣା ଉତ୍ତରଦ୍ୱାରବାଚକ ଶବ୍ଦ ଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓ ଭାଲ୍ଲାଳକ କେତେକ ଅସଭ୍ୟ ଅଧିବାସିଙ୍କ ଉପରେ ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟପତ୍ୟ ସଂସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଏ ଦେଶର ନାମ—ଗଙ୍ଗା ମୁହାଣର ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଉପକୂଳ-ସ୍ଥିତ ଦେଶଖଣ୍ଡ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ଯାଏ ଅତି ପୂର୍ବକାଳରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପଞ୍ଚମଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାଧାରଣ କଲଙ୍ଗ * ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଋକ୍‌ବେଦ, ଇତିହାସ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଅଶୋକ ସଂପ୍ରାଗ୍‌କାଳର ସମୟରେ ଉକ୍ତ ଦେଶଖଣ୍ଡ କଲଙ୍ଗ ନାମଦ୍ୱାରା ଆଖ୍ୟାତ ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଦ୍ୱିତୀୟଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ଲିନି ନାମକ ଜନୈକ ରୋମକ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଉପକୂଳକୁ କଲଙ୍ଗଉପକୂଳ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଯେଉଁ ତାମ୍ରପଟ୍ଟାମାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶାରେ ମିଳୁଅଛି, ସେଥିରେ ମଗଧର ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ମହାରାଜା ଭବଦେବ ଗୁପ୍ତ ଅପଣାକୁ ତ୍ରିକଲଙ୍ଗାଧିପତି † ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ତଦନନ୍ତର ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନତିପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଏକସମୟ ଲିଖିତ କୌଣସି ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କଲଙ୍ଗଦେଶର ସୀମା ଜଗନ୍ନାଥର ପୂର୍ବଭାଗରୁ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି † । ଆଜକାଲି ଗଞ୍ଜାମଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶ (ଉତ୍ତରସରକାର ପ୍ରଭୃତି) କଲଙ୍ଗ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଦେଶର ଉତ୍କଳ ଓ ଓଡ଼ଶା ନାମକ ଦୁଇ ନାମ ପ୍ରଥମତଃ କଲଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି କୌଣସି ଅଂଶରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିବା ପ୍ରାୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର

---

* କଲଂ + ଗଚ୍ଛତୀତି = କଲଙ୍ଗ (ଧାତ୍ୱର୍ଥ) । ମହାଭାରତରେ କଲଙ୍ଗ-ବାସିମାନେ ଅନାର୍ଯ୍ୟଜାତିଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

† ତ୍ରିକଲଙ୍ଗ = ସମ୍ଭବତଃ ଉତ୍କଳକଲଙ୍ଗ (ଉତ୍କଳ) ମଧ୍ୟକଲଙ୍ଗ (ଓଡ଼ଦେଶ ବା ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ଗଞ୍ଜାମ) ତଲକଲଙ୍ଗ (ତୈଲଙ୍ଗ) ଏହାରୂପେ ବାବୁ ରଙ୍ଗଲାଲ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ, ଯାହାଙ୍କ ଭ୍ରମ ଓ ମତରେ ଏହି କୃଷ୍ଣଲାଞ୍ଛନ ତାମ୍ରପଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟର ସାତ୍ରେଦ୍ଧାର ହେଉଅଛି, "ତ୍ରିକଲଙ୍ଗ" ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ଲିନି ମଧ୍ୟ କଲଙ୍ଗକୁ କଲଙ୍ଗ, ମଧ୍ୟ-କଲଙ୍ଗ (ମଧ୍ୟକଲଙ୍ଗ ବା ଗଙ୍ଗାମୁହାଣ) ମକ-କଲଙ୍ଗ (ମଗକଲଙ୍ଗ ବା ଆରାକାନ ଦେଶ) ଏହି ତିନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ କଲଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ପ୍ଲିନିଙ୍କଦ୍ୱାରା ଉପକୂଳ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।

† ଜଗନ୍ନାଥପୂର୍ବଭାଗାତ୍ କୃଷ୍ଣାନ୍ତାରାନ୍ତରଂ ଶିବେ ।

କଲଙ୍ଗ ଦେଶସମ୍ଭୋକ୍ତ ରାମମାର୍ଗସମାସ୍ରିତଃ—ଶକ୍ତିସଙ୍ଗମ ତନ୍ତ୍ର ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବି କାଳିଦାସପ୍ରଣୀତ ରଘୁବଂଶ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏବଂ ପଞ୍ଚମ ଓ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟ ଲିଖିତ କୌଣସି କୌଣସି ପୁରାଣରେ ଓ ଉଦୟଗିରି ଅଧିବକ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଉତ୍କଳନାମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦିଲାଇ ଥିଲା କନ୍ତୁ କାଳିଦାସଲିଖିତ ଉତ୍କଳ ଅଧିବକ ଓଡ଼ଶାର ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଓ ମେକଳାସୁରସ୍ଥ କଶାଇନଦୀର ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟରେ ଜଡ଼ିତ ଥିବାର ବୋଧ ହୁଅଇ * । ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାନଦୀତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶ କୋଶଳ ଓ ଗୋଦାବରୀ ଅଞ୍ଚଳ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଖ୍ୟାତ ଥିଲା । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେହିସମୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ଉତ୍କଳରୁ ଏ ଦେଶ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ଦେଶ ବୋଲି କୌଣସି କୌଣସି ପୁରାଣରେ ବିସ୍ତାରିତରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସମ୍ଭବତଃ ସଂସ୍କୃତ-ଲେଖକମାନେ ଉତ୍କଳଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଉତ୍କଳ ନାମ ସମସ୍ତ ଦେଶଖଣ୍ଡ ପ୍ରତି ବ୍ୟବହାର କରିଥିଲେ । ମନୁସଂହିତାରୁ ଶ୍ରାଦ୍ଧାଦ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ୍ର ନାମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଯେରୂପେ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଇତିପୂର୍ବେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଶ୍ରାଦ୍ଧାଦ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହ୍ୱାଙ୍ଗଂଶାଂ ନାମକ ଚୀନପର୍ଯ୍ୟଟକ ଆପଣା ଭ୍ରମଣବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ଓଡ୍ରଦେଶର ନାମ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଏଥିର ଯେଉଁ ପରିମାଣ ‡ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଏହା ଅଧୁନାତନ ଖୋର୍ଦ୍ଦା ଅଞ୍ଚଳ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତଦନନ୍ତର ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମକାଳୀନ କଳିଙ୍ଗରାଜ୍ୟରେ ଓଡ୍ରଦେଶ (ଓଡଶା) ନାମ ଉତ୍କଳ ନାମ ସଙ୍ଗେ ଓ ତାତ୍କାଳିକ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳାଧୀଶ୍ୱରଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ସମୀକୃତରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ସବୁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ୍ରଜାତିରୁ ଓଡ୍ରଦେଶ ଓ ଓଡ଼ଶା ନାମର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଅଛି । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସମୟରୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ୍ଭେମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସମସ୍ତ ଦେଶ ପ୍ରତି ଓଡ଼ଶା ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ସରକାରୀ କାଗଜପତ୍ରରେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲେଖାରେ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ।

ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ—ଅବଶେଷରେ ହିନ୍ଦୁନାମଧାରୀ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆଦମ ଅସଭ୍ୟ ଓଡ୍ରଙ୍କୁ ପରାଭବ କରି ଓଡଶାରେ ହିନ୍ଦୁରାଜତ୍ୱ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଆଦମ ଅସଭ୍ୟମାନେ କେତେକ ଓଡ୍ରଙ୍କ ସମୟରୁ ସମ୍ଭବତଃ ଓଡଶାର ବନ ପର୍ବତ

* ସତ୍ତାର୍ତ୍ତୀ କପିଶାଂ ସୈନ୍ୟୈଂଦ୍ଧୁରଦେଭୁରୈଃ ।
ଉତ୍କଳାଦର୍ଶିତପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖୋ ଯଯୌ ।—ରଘୁବଂଶ ।

‡ ଖୋର୍ଦ୍ଦାର ବର୍ତ୍ତମାନ ପରିମାଣ ସଂଖ୍ୟା ୯୫୩ ମାଇଲ । ହ୍ୱାଙ୍ଗଂଶାଂ ଓଡ୍ରର ପରିମାଣ ୧୧୫୦ ମାଇଲ ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ମଧ୍ୟକୁ ପଳାଇଥିଲେ । ଆଉ କେତେକ ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ପଳାଯନ କରିଥିବାର ଅନୁଭୂତ ହେଉଅଛି ଫ । କେହି କେହି ରହି ଯାଇ ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ଦାସତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କଲେ । ଓଡ଼ିଆନେ ମୁଣ୍ଡା ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ବଶୀଭୂତ ଓ ଆଜ୍ଞାବହ ହେଲେ । କେଉଁ ସମୟରୁ ମୋ ଏ ଆର୍ଯ୍ୟସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ଓଡ଼ଶାରେ ଅଧିକାର ସଂସ୍ଥାପନ ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ଏ କଥା ସ୍ଥିର କରି କହିବା ଦୁଃସାଧ୍ୟ । କେହି କେହି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଆଠଶତ ବର୍ଷରୁ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନର ସମୟ ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଯାହାହେଉ, ଗ୍ରାସ୍ଥାପଣ ଓ ସମ୍ଭାନ୍ତରଙ୍କ ଲଙ୍ଘିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆସି ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜ୍ୟସଂସ୍ଥାପନ କରି ନ ଥିଲେ ଏ ବିଷୟରେ ଆପତ୍ତି ଉତ୍ଥାପିତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେତେକ ଆର୍ଯ୍ୟସନ୍ତାନମାନେ ଆସିଥିଲେ । ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ଓଡ଼ଶାବିଜୟ ଉତ୍ତାରୁ ଆର୍ଯ୍ୟବଂଶଜ ବ୍ରାହ୍ମଣ,ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିଏ ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ଆଗମନ କରି-ଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାର ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଏହି ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତି । ମଧ୍ୟଆସିଆ ଏମାନଙ୍କର ଆଦିମ ବାସଭୂମି । ଇଙ୍ଗ୍ଲାଜ, ଜର୍ମାନ, ଫର୍ସିସ୍, ଗ୍ରୋମକ, ଗ୍ରୀକ, ରୁଷ୍, ପାରସିକ ପ୍ରଭୃତ କେତେକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତିଙ୍କର ଏମାନେ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଅଟନ୍ତି ।

ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ଓ ଓଡ଼ଶାର ଐତିହାସିକ ରାଜାଗଣ—ଓଡ଼ଶାର ପୂର୍ବତନ ଇତିହାସ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ବିଷୟରେ ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବା ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ନାମକ ପଞ୍ଜିକା ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ ଅଟଇ । ଏଥିରେ ଓଡ଼ଶା ରାଜାମାନଙ୍କର ଦୈନିକ ଇତିବୃତ୍ତ ସଂକଳିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ (ଯେଉଁ ସମୟରେ କ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ) ଏ ପଞ୍ଜିକାଲିଖନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବାର ଏଥିର ଭାଷା (ଓଡ଼ିଆ) ଓ ଲିଖନଶୈଳୀରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ଲେଖକମାନେ କଳିଯୁଗ ଆରମ୍ଭରୁ ରାଜାମାନଙ୍କ ନାମ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ବିଷୟରୁ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୧୦୨ ବର୍ଷରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୨୮ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୬୫ ଜଣ ରାଜା ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ତଦନନ୍ତର ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୨୮ ବର୍ଷରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୪୭୪ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାତ ଜଣ ନରପତି ଓ ଯବନମାନେ ଓଡ଼ଶା ରାଜ୍ୟ ଭୋଗ କରିଥିବାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ରାଜାଙ୍କ

ଫ ଗଡ଼ଜାତର ମୋଟ ଅଧିବାସିସଂଖ୍ୟାର ଏମାନେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଚତୁର୍ଥାଂଶ ହେବେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ବର୍ଘଣରୁ ବୋଧ ହୁଅଇ ଯେ କେତେକ ନାମ ମହାଭାରତରୁ ଓ କେତେକ ବଡ଼ ବଡ଼ ଲୋକଙ୍କ ନାମରୁ ଅବଲମ୍ବନ କର ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜା ଦ୍ୱାଦ୍ୱାରରେ ଏକଦଶ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଜଣା ଯାଉଅଛି । ଏହି ରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ୫୦୦ । ୭୦୦ ବର୍ଷ କର ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ପୁଦ୍ଧା ପଞ୍ଜିକାରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ମାନ ଯେତେବେଳେ ଭ୍ରାତବର୍ଷରେ ବେଦ ସଙ୍ଗୀତ ଗେଇଥିଲା ତେତେବେଳେ ଲୋକେ କାତରସ୍ୱରରେ "ଶତହୁମ" (ଶତବର୍ଷ) ପରମାୟୁ ଦେବତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଥିଲେ । ପଞ୍ଜିକାଲିଖିତ ରାଜାଏ କଲକାଲର ନରପତି । ଏମାନଙ୍କର ଶତବର୍ଷ ପରମାୟୁରେ ପୁଦ୍ଧା ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଏଣୁକରି ଏମାନଙ୍କର ଏତେ ଅଧିକ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଯାହା ଲିଖିତ ଅଛି, ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ କାଳ୍ପନିକ ମାନ । ସୁତରାଂ ଆମ୍ଭେମାନେ ପଞ୍ଜିକାଲେଖକଙ୍କର ଏହି ଅତି ପୂର୍ବକାଲର ରାଜନର୍ଘଣରେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରି ନ ପାରି ତାହାକୁ ଏହି ପୃଷ୍ଠାମାନଙ୍କରୁ ବିସର୍ଜନ ଦେଲୁଁ ।

ଓଡ଼ଶାରେ ଧର୍ମସଙ୍ଗେ ଇତିହାସର ସମ୍ବନ୍ଧ—ଓଡ଼ଶାର ପୂର୍ବତନ ଇତିହାସର ସାମଯିକ ପରିବର୍ତ୍ତନମାନ ଧର୍ମମୂଳକ ଅଟଇ । ଆଦୌ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଦେଶରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନର ସ୍ରୋତ ବଲବତ୍ତର ହୋଇ ଏକସହସ୍ର ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧର୍ମର ବିଶେଷ ଆନ୍ଦୋଳନ, କି ରାଜପରିବାର କି ସାଧାରଣ ଲୋକମଣ୍ଡଳୀ, ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଧାନତ ରହିଲା । ତଦନନ୍ତର ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ଓ କେଶରୀ-ବଂଶୀୟ ନୃପଗଣଙ୍କ ସହିତ ଶୈବ ଉପାସନାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ପ୍ରାୟ ସାତଶବର୍ଷ କାଳ ଏଦେଶରେ ବିଶେଷରୂପେ ଚଳିଲା । ଅବଶେଷରେ ପୁଣି ଚାରିଶବର୍ଷ କାଳ ପ୍ରାୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଏଠାରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଝଣ୍ଡା ବଡାଇ ବଦ୍ଧବ୍ୟ ସଂସ୍କାରମାନ ସମାଜରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ କରାଇଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ—ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରତ୍ନତ ପ୍ରାଚୀନଇତିହାସର ଆଲୋଚ୍ୟ ସିଂହଳ-ଦ୍ୱୀପସ୍ଥ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଥମ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୬୩ ଅବ୍ଦରେ (କେହି ଅବା ବୋଲନ୍ତି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୫୦ ବର୍ଷରେ) ଶାକ୍ୟମୁନି* ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ଏବଂ ସେହି ବର୍ଷ ଓଡ଼ଶାକୁ ତାଙ୍କର ପବିତ୍ର ଦନ୍ତ ଆଗତ ହୋଇ ସୁଗ୍ରନଗରରେ ସଂସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସିଂହଳପୁସ୍ତକରେ ଲିଖିତ ଅଛି ସେ ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ଓଡ଼ଶାର ରାଜା ଥିଲେ ।

*ଶାକ୍ୟମୁନି କପିଳବାସ୍ତୁ ରାଜାଙ୍କର ପୁତ୍ର । ତାଙ୍କ ବାଲ୍ୟକାଳର ନାମ ସିଦ୍ଧାର୍ଥ । ସେ ଶାକ୍ୟବଂଶର ଗୌତମ ଶାଖାରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଶାକ୍ୟ ଓ ଗୌତମ ନାମ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ଏକ କୃଷ୍ଣବୋଧି, ଏକ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଏକ ଶିବ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେ ସ୍ୱୟଂ କାଉଣ୍ଡଲ୍ୟୋପୀ ସୁଜାତସଙ୍ଗତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ† ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ଓ ଅନେକ ଲୋକ ମଧ୍ୟ ସେ ଧର୍ମର ଅନୁଗାମୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ବୋଧ ହୁଅଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ପର୍ଶ କଲା ସମୟରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜ୍ୟଶାସନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ଜଡ଼ରାଧିକାରୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉପାସକ ଥିଲେ । ଉଦ୍ଦଂଶୀୟ ଶେଷ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଜନୈକ ବୌଦ୍ଧମତାବଲମ୍ବୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ରାଜଧର୍ମ ସମସ୍ତ ପ୍ରଜାଙ୍କର ଅବଲମ୍ବନୀୟ ବୋଲି ଘୋଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଯବନମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିବାର ସାଦଲାଯାଜ୍ଞି ଲେଖକମାନେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯବନ ବୋଲି ପଞ୍ଜିକାରେ ଭାଣ୍ଡିଜଡ଼ିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସାଦଲାଲଡ଼ିତ ଅଉ ପୁରାକାଲର ବୃତ୍ତାନ୍ତମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉ କୌଣସି ଯୁକ୍ତି ଦେଖୁ ନାହୁଁ, ତଥାପି ସିଂହଳଦ୍ୱୀପରକ୍ଷିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମପୁସ୍ତକ ସଙ୍ଗେ ପଞ୍ଜିକାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କଲ ବିବେଚନା କଲେ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଓ ପଞ୍ଚ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏ ଅଞ୍ଚଳୀୟ ନରପତିମଧ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଅବା କେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧ କେହି ବା ହିନ୍ଦୁମତାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଓ ଔତ୍କର୍ଷ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର ଯୋଗବନ୍ଧନ ଦୃଢ଼ୀକୃତ ଲାଭ ନ ଥିଲା ।

ଦେଶି ତାଙ୍କର ସଂସାର ପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଜନ୍ମିଥିଲା । ପୁଣି ଏକ ଯୋଗୀକ ଦେଶି ଯୋଗକୁ ମାୟା ଓ ଦୁଃଖମୟ ସଂସାରର ଉଦ୍ଧାରର ଉପାୟ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ। ତାଙ୍କର ବୈରାଗ୍ୟ ଦେଶି ପିତା ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଦାଡ଼ ଦେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଅବଶେଷରେ ଘରୁ ବାହାର ଯାଇ ବନେ ବନେ ବୁଲି, ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ଦର୍ଶନ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନା କରି, ସଂସାରର ମାୟାମୟ ଭାବ ବିଶେଷରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିଥିଲେ । ଅନନ୍ତର ଏ ସମସ୍ତ ତ୍ୟାଗ କରି ନର୍ଜ୍ଜନ ଚର୍ଯ୍ୟାଦ୍ୱାରା ସଂସାରଦୁଃଖରୁ ନିସ୍ତାରର ଉପାୟ ସ୍ଥିର କରି, ବୁଦ୍ଧ (ଜ୍ଞାନ) ପଦ ଦେଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କଲେ । ଅନନ୍ତର ବେଦ୍ଦାର ଓ ଉତ୍କଳପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳରେ ବହୁକାଳ ଧର୍ମ ଘୋଷଣା କରି, ଅନେକ ରାଜା, ପ୍ରଜା ଓ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ମତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଇ ୭୦ ବର୍ଷ ବୟସରେ କୁଶିନଗରରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ।

†ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମତ ବୁଝିବା କଠିନ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେଉଁ ଦଶ ଆଜ୍ଞା ଦେଇଥିଲେ ସେଥିରେ ଈଶ୍ୱରୋପାସନାର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନାହିଁ । ସେ ଆଜ୍ଞାମାନ ଏହି—(୧) ହତ୍ୟା ନ କର; (୨) ଚୌର୍ଯ୍ୟ ନ କର; (୩) ବ୍ୟଭିଚାର ନ କର; (୪) ମିଥ୍ୟା ନ କୁହ; (୫) ମାଦକରେ ମତ୍ତ ନ ହୁଅ; (୬) ଅସଙ୍ଗତ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଖାରବେଳ—ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଓଡ଼ିଶାରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଏକାବେଳକେ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଉତ୍ପାଟିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଖାରବ * ନାମକ ଏକ ରାଜା

ଭୋଜନରୁ ବରଞ୍ଚ ଦୂଅ; (୭) ସାଧାରଣ ଖେଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖିବାରୁ ବରଞ୍ଚ ଦୂଅ; (୮) ବହୁମୂଲ୍ୟ ପରଚ୍ଛଦ ପିନ୍ଧିବାରୁ ବରଞ୍ଚ ଦୂଅ; (୯) ବଡ଼ ଶଯ୍ୟା ନ ଘେନ; (୧୦) ସୁନା ରୁପା ନ ନଅ । ସଂସାରର ଅସାରତା ଚିନ୍ତା କର ନିର୍ବାଣମୁକ୍ତି ଲଭିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ନିର୍ବାଣର ଅର୍ଥ ଆତ୍ମାର ଧ୍ୱଂସ ବୋଲି କେହି କେହି ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । ଅନ୍ତତଃ ବୌଦ୍ଧଦର୍ଶନ (ଯାହାକି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ସମ୍ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା) ଏପରି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛି । ବୌଦ୍ଧଦର୍ଶନ ନାସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ଅଟେ । ମାତ୍ର ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ସୂତ୍ର ଓ ଜାତକଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏପରି ମତ ନାହିଁ । ସାଧାରଣ ବୌଦ୍ଧମାନେ ପାପେଆତ୍ମାର ପୁନର୍ଜନ୍ମ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିମା ଅସ୍ଥି, ଦନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଶାକ୍ୟବୁଦ୍ଧ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱର୍ଗରେ ଅଛନ୍ତି ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଶକ୍ତିସମନ୍ୱିତ ବୋଲି ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଦେବାନାମିୟ ନାମକ ଜଣେ କଳିଙ୍ଗର ବୌଦ୍ଧନୃପତି ଈଶ୍ୱରସ୍ୱୀକାର ଓ ତାଙ୍କଠାରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖି ବୋଲି ଏକ ଆଜ୍ଞାରେ ଧଉଳପର୍ବତରେ ତାଙ୍କ କର୍ମଗୁଣ ଓ ପ୍ରଜାଙ୍କ ଶ୍ରେୟାର୍ଥେ ଖୋଦାଇ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିଅଛି । ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱୟଂ ଈଶ୍ୱର ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ ବୋଲି କାହିଁ କାହିଁ କହି ନାହାନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଏପରି ତାଙ୍କର ମତ ଥିଲେ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସେଥିରେ ଭୁଲ ନ ଥାନ୍ତେ । ସମ୍ଭବତଃ ମଧ୍ୟଭାଗର ବୌଦ୍ଧଦାର୍ଶନିକଙ୍କର ନାସ୍ତିକତା ଦାର୍ଶନିକମତ ମାତ୍ର ଥିଲା । ସୁତରାଂ କେହି କେହି ନିର୍ବାଣର ଅର୍ଥ ସଂସାରର ଦୁଃଖ ଓ ମାୟାରୁ ନିର୍ବାଣ ଅର୍ଥାତ୍ ମୁକ୍ତି ଲଭିବାର ବୋଲି କହନ୍ତି । କେହି କେହି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନିର୍ବାଣକୁ ଆନନ୍ଦ-ଲାଭରେ (ଈଶ୍ୱରଲାଭ) ପରିଣତ କରିଅଛନ୍ତି ।

* ଖର (ପୃଥିବୀ)ର ପୁତ୍ର=ଖାର ।—(ଧାତୁର୍ଥ) । ତାଙ୍କର ହିନ୍ଦୁ ଦେବ-ଦେବୀ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମତରେ ବିଶ୍ୱାସ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେ ଜୈନ ଥିଲେ ବୋଲି କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରି ପାରନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ କେତେକ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀ ଓ କେତେକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମତରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ସତ୍ୟ; ଜୈନ-ଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟରକ୍ଷାକାରୀ, ମାତ୍ର ଏହା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରୁ ଅଧିକ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା

Digitized by srujanika@gmail.com

କଳଙ୍ଗରେ ଆଧିପତ୍ୟ କରିବାର ଦ୍ୱାତ୍ରିଗୁମ୍ଫାଖୋଦିତ ଲିପିରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ । ସେ ପ୍ରଥମେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ; ଚତ୍ୱାରିଂଶବର୍ଷ ବୟସରେ ତାଙ୍କର ସିଂହାସନାରୋହଣ ଘଟିଥିଲା । ରାଜଦଣ୍ଡ ବହନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ନଅବର୍ଷ କାଳ କେବଳ ସେ ବିଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନରେ ଯାପନ କରିଥିଲେ । ସିଂହାସନାରୂଢ଼ ହେବାର କିଛିକାଳ ଉତ୍ତାରୁ ଦେଶର ପୂର୍ବଭାଗରୁ ବୌଦ୍ଧପୁରୋହିତଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣି ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ନାନାପ୍ରକାର ସାଧାରଣ ହିତକରକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଦୁଃଖିଲୋକଙ୍କ ସକାଶେ ବାସୀନର୍ମାଣ, ରାଜଧାନୀର ଭଗ୍ନପ୍ରାଚୀରସଂସ୍କାର ଓ ରାଜପ୍ରାସାଦଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ମନ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ନୃପସାଧାରଣବିଳାସଭୋଗରୁ ସେ ଅବଶ୍ୟତ ନ ଥିଲେ, ଗାୟକ ଓ ନର୍ତ୍ତକୀମାନେ ତାଙ୍କର ମନ ମୁଗ୍ଧ କରୁଥିଲେ; ମାତ୍ର ସମସ୍ତ ବିଳାସ ମଧ୍ୟରେ ଧର୍ମଭାବ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ମନରେ ଜାଗରୂକ ଥିଲା । ମଧ୍ୟ ଖୋଦିତଲିପିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ମଗଧଦେଶର ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରିୟାଦ ନାମକ ନଗରରେ ଅବସ୍ଥିତ କରିବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଦଣ୍ଡନୀତି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମର୍ମାନୁଗତ ଥିଲା;—ଜଣେ ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡାଜ୍ଞାକାରୀ ଅଧିବାସୀ ସଭ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡ ଦେବାର ଯେପରି ବନ୍ଧ ଅଛି, ସେପରି ନ କରି, କେବଳ ପରିଶ୍ରମର ଦଣ୍ଡ ଦେଇଥିଲେ ‡ । ପୁଣି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ

ବର୍ଷରେ ଅନେକେ ସନ୍ଦେହ କରନ୍ତି । ଯାହାହେଉ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ବିବେଚନାରେ ଖାରବେଳ ନିଜ ଜୀବନର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ହିନ୍ଦୁ ଥାଇ, ଅନନ୍ତର ବୌଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଏହିରୂପ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ବର୍ତ୍ତମାନରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇବ ।

‡ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୩୭ ଅବ୍ଦରେ ମାସିଡୋନିଅ ଅଧୀଶ୍ୱର ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡର (ସେକନ୍ଦର) ଭାରତବର୍ଷ ଜୟ କରିବାପାଇଁ ଆସିଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ନନ୍ଦବଂଶୀୟ ୯ ଜଣ ରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଶେଷ ନନ୍ଦରାଜା ମଗଧସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ଼ ଥିଲେ । ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ନନ୍ଦବଂଶୀୟ ପ୍ରଥମ ରାଜା । ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୬୦ ଅବ୍ଦରେ ସେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଶେଷ ନନ୍ଦଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ପ୍ରବଳ ନନ୍ଦ ସମ୍ଭବତଃ ଖାରବେଳଦ୍ୱାରା ପରାଭୂତ ହୋଇଥିଲେ; ତାହାହେଲେ ଖାରବେଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବାର ଅନୁମାନ ଅସମ୍ଭବ ଓ ଅଯଥାର୍ଥ୍ୟପର ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶାଧିକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପଞ୍ଚାଶ ବର୍ଷରେ ଯେ ଖାରବେଳର ଶାସନକାଳ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରାଯାଇଛି, ତାହା ଯଥାର୍ଥ ଭ୍ରମଫଳ ଓ ଅବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଯୁକ୍ତଲବ୍ଧ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ସେ ବଉରଣକରୁଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ସାସାଢ଼କ ଭୋଗ-ବଲାସରେ ବରକ୍ତ ହୋଇ ଗର୍ଥଯାତ୍ରାରେ ବହୁର୍ଗତ ହୋଇଥିଲେ; ସଧ୍ୟ ଅନେକ ଗୁମ୍ଫା, ଭଜନାଳୟ ପ୍ରଭୃତି ନର୍ମାଣର ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

ଆଦ୍ଭର ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛ ଯେ କଳଙ୍ଗଦେଶରେ ଖାରବେଳର ସମକାଳ ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଚଳୁଥିଲା । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ଛିଟବସ୍ତ୍ରମାନ ସଧ୍ୟ ଏଠାରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲା * । ଉଜ୍ଜୟିନ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତଗୁଳନ ବନ୍ଦରରେ ଗଉ ଥିଲା ଓ ସେମାନେ ସମୁଦ୍ରବାଣିଜ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ଚଳା ସେ ସମୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ଏ ଦେଶର ବନ୍ଦର ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛ । ସଧ୍ୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜନୈକ ଚୀନପରିବ୍ରାଜକ ଚଳା ହ୍ରଦରେ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତ ଯାତାୟାତ କରୁଥିବାର ଦେଖିଥିବା ସ୍ଥଳେ ତହିଁ ପୂର୍ବଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କରେ ଚଳା ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତ ଗମନାଗମନର ବନ୍ଦର ଥିଲ୍ଲ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିବା ନତାନ୍ତ କାଲ୍ପନିକ ଓ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ଦେଶର ଉନ୍ନିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ରାଜାଙ୍କର ଉନ୍ନତ ଓ ସଭ୍ୟତାସମ୍ପନ୍ନ ଅବସ୍ଥା ଥିବାର କେତେକ ପରିଚୟ ମିଳୁଅଛ ।

ଅଶୋକରାଜା—ଅନନ୍ତର ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ସହିତ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୬୦ ବର୍ଷ) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓଡିଶାର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ସେ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ † ଅଶୋକରାଜା ମଗଧ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ

---

* Hunter's Orissa Vol. I. P. 197. । ଜଲପଥବାଣିଜ୍ୟର ସଧ୍ୟ ପୂର୍ବକାଳରେ କଳଙ୍ଗଦେଶରେ ଛିଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିବାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନସୁଦ୍ଧା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଛିଟପାଇଁ ବଙ୍ଗୀୟ ।

† ମୌର୍ଯ୍ୟ ବା ମୌରେଯ । ମଗଧର ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ପ୍ରଥମ ରାଜା ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ, ଜନୈକ ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ଔରସରେ ମୁରାନାମ୍ନୀ ଏକ ଭୃତ୍ୟାରୁଣୀ ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରଣା ଓ ସହାୟତାରେ ନନ୍ଦବଂଶୀୟ ଶେଷ ରାଜାଏ ବନଷ୍ଟ ହୋଇ, ସେ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଲେ । ମୁଦ୍ରାରାକ୍ଷସ ନାମକ ନାଟକରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ "ମୌରେଯ" (ମୁରର ପୁତ୍ର) ବୋଲି ଚାନ୍ଦୁକାର ବଶାଖଦତ୍ତ ସମ୍ବୋଧନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଣୁକରି ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ଓ ତଦ୍ବଂଶସମ୍ଭୂତ ରାଜାଏ ମୌରେଯ ବା ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ବୋଲି ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାର ସ୍ଥିରୀକୃତ ହୋଇଅଛ । ଅଶୋକରାଜା ସମ୍ଭବତଃ ଗୁପ୍ତବଂଶସମ୍ଭୂତ ରାଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ନାମ ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ; ଅଶୋକଅଧ୍ୟାୟଗତ ନାମ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ । ବାଲ୍ୟକାଳରେ ବଳାସପ୍ରିୟ ଥିଲେ ବୋଲି କାମାଶୋକ, ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ ଅତ୍ୟାଗ୍ରହୀ ଥିଲେ ବୋଲି ଚଣ୍ଡାଶୋକ ଓ ଅନନ୍ତର ଧାର୍ମିକ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଥିଲେ । ବସ୍ତୁତଃ ତତ୍କାଳୀନ ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବିତ ରାଜ୍ୟର ସମ୍ରାଟ୍‌ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ସେ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଆପଣାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କ୍ଷମତା ଚଳାଇ ଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜା ଥିଲେ ସତ୍ୟ କନ୍ତୁ ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧମତାବଲମ୍ବୀ ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅଶୋକରାଜାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାଧୀନ ଥିଲେ । ଖୋର୍ଦ୍ଦା ଅନ୍ତଃପାତି ଧଉଲପର୍ବତରେ ଅଶୋକଙ୍କ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏକାଦଶ ଆଜ୍ଞା ଅଙ୍କିତ ଥାଇ ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଦୟା ଓ ସହିଷ୍ଣୁତାର ଭାବ ପ୍ରସ୍ଫୁଟ କରୁଅଛି * । ଉକ୍ତ ଏକାଦଶ ଆଜ୍ଞା ପାର୍ଶ୍ୱରେ, ସ୍ୱୀୟସ୍ୱ ରାଜାଙ୍କର ଯୋଡ଼ଏ ଆଜ୍ଞା ମଧ୍ୟ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଅଛି ‡ । ଏ ଆଜ୍ଞାମାନ ସମସ୍ତ ପାଲିଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ବୌଦ୍ଧରାଜାମାନେ ସାଧାରଣ ହିତକର୍ମ ନାନା କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରୁଥିଲେ । ପୀଡିତ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟ ପୀଡ଼ିତ ପଶୁପକ୍ଷିଙ୍କ, ଔଷଧଦାନରେ,

---

ହେଲେ ବୋଲି ଧର୍ମାଶୋକ ପଦମାନ ଲାଭ କରିଥିବାର ଲିଖିତ ଅଛି । ଜଣେ ଚୀନଲେଖକ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଅଶୋକ ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ଔରସରେ ଏକ ବର୍ଣିକ କନ୍ୟାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମିଥିଲେ; ସେ ଶୂର ଥିଲେ; ନେପାଳଜୟ କରି ପିତାଙ୍କଠାରୁ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ପୁରସ୍କାରସ୍ୱରୂପ ଲାଭ କରିଥିଲେ; ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କର ମଗଧରେ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ଅଧିପତ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତେତେବେଳେ ମଗଧରେ କେବଳ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଏ କ୍ଷମତା ଓ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଅଶୋକଙ୍କ ବଂଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅନୁମାନ ନିତାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏହିସବୁରୁ ବୋଧ ହୁଅଇ ଅଶୋକ ବାହୁବଳରେ ନାନା ଯୁଦ୍ଧ ଜୟ କରି ତାଳାଲକ ଭରତର ସମ୍ରାଟ୍ ହୋଇଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ବୌଦ୍ଧସମ୍ରାଟ୍ ବୋଲାଇଥିଲେ । ମଗଧର ଆଦମ ଗୁପ୍ତବଂଶୋଦ୍ଭବ ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଜ୍ଞାନପ୍ରଭ ହୋଇ, ସମ୍ଭବତଃ ତାଙ୍କର କରଗତ ହୋଇଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ପୁଣି କ୍ଷମତାବଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ମଧ୍ୟ ସହଜେ ଅନୁମାନ କରି ଯାଇ ପାରେ ।

* ପରିଶିଷ୍ଟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ।

‡ ଏହି ସ୍ୱୀୟସ୍ୱ ରାଜାଙ୍କର ନାମ ଦେବାନାମିୟ (ଦେବତାମାନଙ୍କର ପ୍ରିୟ) ଥିଲା । ସମ୍ଭବତଃ ସେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଥିଲେ । ଧଉଲପର୍ବତରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିବା ଅଶୋକଙ୍କର ଆଜ୍ଞାତ୍ରୟ ଉପରେ ଓ ତଳେ ଯଥାକ୍ରମେ ଏ ରାଜାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାଯୋଡ଼କ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସ୍ୱୀୟସ୍ୱ ରାଜାଙ୍କର

Digitized by srujanika@gmail.com

ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ କୂପଖନନ ଓ ବର୍ତ୍ମପାର୍ଶ୍ୱରେ ବୃକ୍ଷରୋପଣ କରିବା ବିଷୟରେ, ସେମାନେ ସାଉଦ୍ୟ ଯତ୍ନବାନ୍ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରିତାଶୂନ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି କାହାର ପ୍ରାଣ ବଧ ଜନ୍ୟ ସେ ପ୍ରାଣଦଣ୍ଡର ଆଜ୍ଞା ନ ପାଇ ସେମାନଙ୍କ ଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ସ୍ୱାଭ ଅନୁସାରେ ଶର କାରାରୁଦ୍ଧ ହେଉଥିଲା । ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ନୀତିଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ବୌଦ୍ଧ-ନରପତିମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ମନୋଯୋଗ ଓ ଦୃଷ୍ଟି ଥିବାରୁ ହେଉଥିଲା । ଏହି ଅଭିପ୍ରାୟସାଧନାର୍ଥ ଉଚ୍ଚାବଧାରକମାନେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଲୋକନିବିଶେଷରେ ସାଧାରଣ୍ୟର ବହିଃସ୍ୱଭାବ ଓ ଅନ୍ତଃସ୍ୱଭାବ ନିରୀକ୍ଷଣ କରୁଥିଲେ । ଆଜକାଲି ଯେପରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଇଂରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସକାଶେ ରାଜକୋଷମୁଦ୍ରାରୁ ଭଜନାଳୟମାନ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଅଛି, ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ସେହିପରି କର୍ମଚାରିଙ୍କ ସକାଶେ ଧର୍ମଳପଦ୍ଧତିର ନିୟନ୍ତାବର୍ତ୍ତୀ ତାତ୍ପାଳିକ କାଳଙ୍କର ବୌଦ୍ଧମନ୍ଦିରସବୁ ତୋସାଲି * ନଗରରେ ଧ୍ୟାନାଳୟ ଓ ଦୁଇଟି ଲୋକଙ୍କ ସକାଶେ ଔଷଧାଳୟ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଜାତିନିବିଶେଷରେ—କି ସଭ୍ୟ,

---

ପ୍ରଥମ ଆଜ୍ଞା କିଛି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବଡ ଅକ୍ଷର ଓ ଅସୁନ୍ଦରରୂପେ ଖୋଦିତ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଆଜ୍ଞାଙ୍କ ସମସ୍ତ ପୂର୍ବଖୋଦିତ ଶାସନ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ସତର୍କତାର ସହିତ ଓ ସୁନ୍ଦରତରରୂପେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହି ଆଜ୍ଞାଦ୍ୱୟକୁ ଭିନ୍ନ ସମୟ—ସମ୍ଭବତଃ ଅଶୋକଙ୍କ କାଳ ଉତ୍ତାରୁ—ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହେଉଥିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ; ବିଶେଷତଃ ଅଙ୍କନକାର୍ଯ୍ୟରେ ଏହିପରି ହେବାର ସମ୍ଭାବନା । ସମ୍ଭବତଃ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ଅଙ୍କିତ କରିବାର ଆଦେଶ ପାଇ ସ୍ଥାନୀୟ ରାଜା ଦେବାନାମ୍ପିୟ ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରଧାନନଗର ତୋସାଲିର କର୍ମଚାରୀ ପ୍ରତ୍ଯନ୍ତଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଜର ଆଜ୍ଞା ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ । ଅଥବା ଦେବାନାମ୍ପିୟ ଅନ୍ୟ ରାଜା ନ ଥାଇ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଅଶୋକ ଥିଲେ; ଯେହେତୁ ସେ ସଦା ନିଜ ଶାସନଚତୁଃ ମଧ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ "ଦେବାନାମ୍ପିୟ ରାଜା ପ୍ରିୟଦର୍ଶୀ" ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯାହାହେଉ ସ୍ତମ୍ଭୀୟ ଆଜ୍ଞାଯୋଡିକ ଯେ ଅଶୋକଙ୍କ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏକାଦଶ ଆଜ୍ଞାର ସମକାଳୀନ, ଏହା ସମ୍ଭବପର ଅଟେ । ଏ ଆଜ୍ଞାଯୋଡିକ ସଦା ପରବର୍ତ୍ତିକାଳେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ।

* ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣରେ "ତୋସଳ କୋଶଳକ" ବା କୋଶଳର ଅନ୍ତର୍ଗତ ତୋସଳ ବୋଲି ଲିଖିତ ଅଛି । ଗ୍ରୀକଲେଖକ ଟଲମି ତୋସଲକୁ ଗଙ୍ଗାର (ଗଙ୍ଗାଦେଶର) ଅପରପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଓ ନାଗଲୋକ ଅଧିବାସିତ ଏକ ପାହାଡର

Digitized by srujanika@gmail.com

କ ଅସଭ୍ୟ, କ ଆର୍ଯ୍ୟ, କ ଯବନ; ଏନା ଦେଶଭେଦରେ—କ ଭାରତବର୍ଷ, କ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନ, ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବା ସକାଶେ ଆଜ୍ଞା ଦେଇ ଥିବାର ଖୋଦତଲିପିରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅଇ । ତଥାପି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଅନାସ୍ଥା ଜନ୍ମି ନ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ମାନ କରିବା ଓ ଦାନ ଦେବାପାଇଁ ଅଶୋକଙ୍କଦ୍ୱାର ସାଧାରଣ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଆଜ୍ଞାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଏକେଶ୍ୱରବାଦୀ ଥିଲେ ।

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି—ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପରନ୍ତ ଦନ୍ତ ଆନୀତ ହୋଇ ପୁଷ୍ପନଗରରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଓଡ଼ଶା ମଧ୍ୟରେ ପୁଷ୍ପନଗରକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ବୋଲିବାକୁ ହେବ । କନ୍ତୁ ଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱଭାବର ଶତ୍ରୁତା ମେଣ୍ଟିତା । ପୁଷ୍ପନଗରର ଅନତିଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରାୟ ଏକକୋଶ ପଶ୍ଚିମ ଓ ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ଅନତିଉଚ୍ଚ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଅପୂର୍ବ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା ଧ୍ୟାନମଗ୍ନ ବୌଦ୍ଧଯୋଗୀଙ୍କର ଚିତ୍ତକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ସେମାନେ ଏହି ଗଣ୍ଡଶୈଳ-ଦ୍ୱୟରେ ଧର୍ମ ସାଧନର ଉପଯୁକ୍ତ ଓ ନିର୍ଜ୍ଜନସ୍ଥାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ, ଏହି ପାହାଡଦ୍ୱୟରେ ଯୋଗଧ୍ୟାନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିରେ ଯେଉଁ ସର୍ପଗହ୍ୱର ଓ ବାଘଗହ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି * ଗୋଟିକେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଅପ୍ରଶସ୍ତ ଗହ୍ୱର ଦୃଷ୍ଟି-ଗୋଚର ହୁଅଇ, ସେମାନ ଆଦମ ଅବସ୍ଥାର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀଙ୍କଦ୍ୱାର ନବୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରେ ପାହାଡ ଦେହରୁ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟ-ଗିରିର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ତମ୍ଭବଶିଷ୍ଟ ବାସ୍ତୁସଗ୍ଧରତ ପ୍ରକୋଷ୍ଠମାନ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକୋଷ୍ଠତ୍ରୟର ଦୁଇପାର୍ଶ୍ୱରେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର କୋଠରୀମାନ ମଧ୍ୟ ନେତ୍ର-ଗୋଚର ହୁଅଇ, ତଦନନ୍ତର ଏହି ଗଣ୍ଡଶୈଳରେ ଅଧିକତର ଶୋଭାବହ

ନବକଃବର୍ତ୍ତୀ ନଗର ଥିବାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ନାଗକାଇଏ ନାନାଦଗରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ମହାନଦୀ ଓ ତତ୍ପଶାଖାବ୍ୟାପ୍ତ ଦେଶର ନାମ ପୂର୍ବେ କୋଶଳ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳଅଛି । ଏଣୁକର ତୋସଳକୁ ଧରିଲ ପଦଉର ନବକଃବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରା ଯାଇପାରେ । ମଧ୍ୟ ଏଥିସବୁରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପୂର୍ବେ ଏ ସ୍ଥାନସ୍ଥ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ପୁଷ୍ପ ଧର୍ମସ୍ଥଳୀ ଓ ତୋସଳ ଶାସନସ୍ଥଳୀ ବା ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ।

* ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯେ ହିଂସ୍ର ପଶୁଙ୍କ ଆକାରକୁ ଅନୁକରଣ କରି ପ୍ରଥମେ ଗହ୍ୱରମାନ କରୁଥିଲେ, ଏଥିର ଅର୍ଥ ଅଛି । ଧର୍ମର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଧର୍ମର ବେଗ ଅଧିକ ଥିଲା । ଲୋକେ ପ୍ରକୃତ ବଳ ବଜ କୂପ୍ରବୃତ୍ତିର ଶାସନ ଲୋଡୁଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପଂଚଭୋଳିଣ୍ଡ ଦ୍ୱଇଳ ଗୁମ୍ଫାବଳୀ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ପ୍ରତ୍ନମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନଲବ୍ଧ ହୁଅଇ; ଏହି ଗୁମ୍ଫାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରାଣିନଦ୍ଦର * ପ୍ରଧାନ ଅଟଇ । କେହି କେହି ଏ ସମୁକୁ ଅଶୋକ ଓ ତତ୍ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିବାର କହନ୍ତି, ମାତ୍ର ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଔରଗ୍ଜେବଙ୍କ ଆଜ୍ଞାନୁକ୍ରମେ ଏ ସମୁର ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା । ଔରଗ୍ଜେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଓ ସେହି ସମୟର ହେଉଁ ଖୋଦିତ ଲିପି ହାତୀଗୁମ୍ଫାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି, ସେଥିରେ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ଓ ପ୍ରକୋଷ୍ଠମାନ ନିର୍ମାଣ କରିବାର ଆଜ୍ଞା ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଶୋକଙ୍କ ଶାସନାବଳୀରେ ଏପର କାର୍ଯ୍ୟପାଇଁ କୌଣସି ଉପଦେଶ ଥିବାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଔରଗ୍ଜେବଙ୍କ ସମୟ ସରକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସାମାଜିକତା ଭିତରୁ ଧାରଣ କରିଥିଲା ଏବଂ ନାନାପ୍ରକାର ଆଗୁରବ୍ୟବହାର ଓ ଉତ୍ସବ ମଧ୍ୟ ଏହି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା; ସାଧାରଣ ବୌଦ୍ଧଭ୍ରାତାମାନେ ସାଧନ, ଭଜନ ଓ ସଦାଲାପ କରିବା ସକାଶେ ଏକତ୍ରିତ ହେଉଥିଲେ । ଏଥିପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଔରଗ୍ଜେବଙ୍କ ଜୀବନଚରିତରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି ଯେ ତାଙ୍କ ସମୟ ସରକ କୌଣସି କୌଣସି ବୌଦ୍ଧରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଉଲାସପ୍ରିୟତା ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟ ପ୍ରସାରଣ କରିଥିଲା । ଲୋକଙ୍କର ଶିଳ୍ପ ଗୃହୁର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପାରଦର୍ଶିତା ଜନ୍ମି ଥିଲା ।

ସୁତରାଂ ଚନ୍ଦ୍ରାସ୍ଥାନ ଗହ୍ୱରକୁ ଏ ପ୍ରକାର କରିଥିଲେ ଯେ ମନରେ କୁପ୍ରବୃତ୍ତିର ଉଦ୍ଦୟ ହେଲାକ୍ଷଣି ସେ ଗହ୍ୱର ଉପରସ୍ଥିତ ଭୀଷଣ ଆକାରମାନ ଦେଖି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବେଗ ନିବାରଣ କରିବାପାଇଁ ସାହାଯ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଆଧୁନିକ ବ୍ରାହ୍ମ କେହି କେହି ଏହିରୂପେ କୁପ୍ରବୃତ୍ତି ନିବାରଣ ଓ ଧର୍ମରେ ମତି ବଳାଇବାପାଇଁ "ମୃତ୍ୟୁ" ଏହି ଶବ୍ଦକୁ ଏକ କାଗଜରେ ଲେଖି ସମ୍ମୁଖରେ ଝାଟି ରଖନ୍ତି । ମୋଷ ମୂଲର (Chips Vol. I. P. 272.) ସେଣ୍ଟୋଥରରେ ଗୋଟିଏ ସର୍ପଗହ୍ୱର ଉକ୍ତ ଅଭିପ୍ରାୟ ସାଧନାର୍ଥ ଥିବାର ଦାଉଁଶାଂ ଦେଖିଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

* ଗ୍ରାଣିନଦ୍ଦର=ଗ୍ରାଣିନଥର (ପ୍ରାକୃତ) । ଏଥିର ଅନ୍ୟ ନାମ ଗ୍ରାଣୀଦ୍ରଂସ-ପୁର=ଗ୍ରାଣୀଅନ୍ତସପୁର=ଗ୍ରାଣୀଅନ୍ତଃପୁର (ସଂସ୍କୃତ) । ଓଡ଼ିଆମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ କେତେକ ଶବ୍ଦର ଅ ସ୍ଥାନରେ "ଡ" ବ୍ୟବହାର କରି ଉଚ୍ଚାରଣ କରନ୍ତି । ଏତ୍ଦୃଷ୍ଟେ ଆଧୁନିକ ନାମ । ସ୍ୱଜା ଲଲ୍ଲଟେନ୍ଦ୍ର କେଶରୀ ଏଠାରେ କେତେ କେତେ ବେଳେ ସମବାସ କରୁଥିଲେ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ହିନ୍ଦୁରାଜା ମଧ୍ୟ ସମୟ ସମୟରେ ଏହିପର ଏଠାରେ ବାସ କରିଥିବେ । ଏହି ଘଟନାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଲୋକେ ଏହି ନାମରେ ଏ ସ୍ଥାନକୁ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜଣେ ବୌଦ୍ଧରାଜାର ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଘଟଣାମାନ ଉଦୟଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି, ସେଥିରୁ ସେହି ସମୟର ରାଜା ଓ ରାଜକନ୍ୟା ଏବଂ ଲୋକମାନଙ୍କର ସାଧାରଣଭାବର କେତେକ ପରିଚୟ ମିଳଇ । ରାଜା ଓ ରାଜମହିଳାମାନେ ସେ ସମୟରେ ଉତ୍ସାହୀ ଓ ସମରାଙ୍ଗନ-ପରାଙ୍ମୁଖ ନ ଥିଲେ; ସେମାନେ ଯେ ପ୍ରକାର ଜୀବ୍ୟୀଷ, ସୂର୍ତ୍ତାଜନିତ ଅଳଙ୍କାରାଦନ, ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର, ଉପାନତ୍* ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ, ସେ ସବୁରୁ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନଯାତ୍ରା ଜଟାଳ ସଭ୍ୟତାସଙ୍ଗତ ଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି । ସାଧାରଣଲୋକଙ୍କ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଉନ୍ନତ ଥିଲା ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହୁଅଇ ।

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ ଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିଚୟ ମଧ୍ୟରେ କେତେଜଣ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ଏବଂ ଯେଉଁ ଗୁମ୍ଫା ଓ ପ୍ରକୋଷ୍ଠାବଳୀରେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଅଛି । ସେମାନ ଖାରବେଳଙ୍କ ଆଜ୍ଞାନୁକ୍ରମେ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଖାରବେଳଙ୍କୁ ଯେଉଁମାନେ ଜୈନ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିବା ସକାଶେ ମାନସ ବଳାନ୍ତି, ସେମାନେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଚୟରେ ସେମାନଙ୍କ ମତର ଯୋଗକଡା ଲାଭ କରି ପାରନ୍ତି । ମାତ୍ର ଯେତେବେଳେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଏକାବେଳକେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ସେ ସମୟର ଶିଳ୍ପକାର ଓ କର୍ମଗୃହଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେହି କେହି ସମ୍ଭବତଃ ହିନ୍ଦୁ ଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ରୁଚି ଅନୁସାରେ କେତେକ ହିନ୍ଦୁଦେବମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏଣୁକରି ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିଚୟ ମଧ୍ୟ ଖାରବେଳର ଜୈନଉପାସନାର ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ସ୍ଥିର ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଜଳାଯିବାମାନ ନୟନର ପ୍ରୀତିବର୍ଦ୍ଧନ କରଇ । ଖାରବେଳଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଏମାନ ମଧ୍ୟ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇ ପାରେ । ଏହି କୁଣ୍ଡଚୟର ପାଣି ଅତି ଶୀତଳ ଓ ସୁମିଷ୍ଟ ।

ଖଣ୍ଡଗିରିର ଶିରୋଭାଗରେ ଏକ ଶୁଭ୍ର ଜୈନମନ୍ଦିର ବର୍ତ୍ତମାନ ଶୋଭା ପାଉଅଛି । ଏହା ଅଲ୍ପଦିନ ହେଲା (ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ଶହ ଶତ ବର୍ଷ ହେବ) ଗଠିତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଜୈନଙ୍କର ଇଷ୍ଟଦେବତା ପରେଶନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି

---

* ଆଧୁନିକ ପୂରା (ଫୁଲ୍) ବୁଟ୍‌ଜୋତା ପରି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଭକ୍ତ ସନ୍ଦର ସ୍ଥାରେ ଓ ଖଣ୍ଡଗିରିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିମ୍ଭିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ * ।

ଜାଲଗିରି ଓ ଧଉଳଗିରି—ଜାଲଗିରି ଖଣ୍ଡଗିରିର ଲାଗି ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଦକ୍ଷିଣପଶ୍ଚିମବର୍ତ୍ତୀ ଏକ ଅନୁଚ ପାହାଡ଼ ଅଟଇ । ଏଥିରେ କୌଣସି କୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଧଉଳଗିରି ଭୁବନେଶ୍ୱରର କଞ୍ଚିତ ଦୁରବର୍ତ୍ତୀ ଦୟାନଦୀର ଦକ୍ଷିଣତୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଥିର ସର୍ବୋଚ ଚୂଡା ୧୭୦ ହାତ ସଗଳ ହେବ । ଏଥିରେ କୌଦ୍ଧଙ୍କଦ୍ୱାରା ପାହାଡ଼ ଦେହରୁ ଗଠିତ କେତେଗୁଡ଼ଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୁମ୍ଫା ସଧ ନେତ୍ର-ଗୋଚର ହୁଅଇ । ଏସାନ ସମ୍ଭବତଃ ଖାରବେଳ ବା ତତ୍ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ସମୟରେ ଗଠିତ ଥିବା ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହୁଅଇ । ଏହି ପାହାଡ଼ ଉଚ ଭାଗରେ ବଉଦ୍ଧ । ସେଥି ସଧରୁ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ଫି ନାମକ ପାହାଡ଼ରେ ଅଶୋକଙ୍କର ଏକାଦଶ ଆଜ୍ଞା ଓ ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ସ୍ମାମୟ ଶାସନ ଅଙ୍କିତ ଥାଇ ଅଦ୍ୟାପି ଏକେଶ୍ୱରବାଦ ଓଡଶାରେ ପ୍ରଚାର କରୁଅଛ । ଆଉ ଏକ ଅଙ୍କିତ ଶାସନ (ସମ୍ଭବତଃ ଅଶୋକଙ୍କ ପୂର୍ବକାଲର) ଧଉଳଗିରିର ଅନ୍ୟତ୍ର ବଦ୍ୟମାନ ଅଛ । ମାତ୍ର ତାହା ଏକ ପ୍ରକାର ଅବ୍ୟକ୍ତ

---

* ଜୈନଙ୍କର ଧର୍ମମତ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରକାରର ଅଟଇ ।—ସେମାନେ ଜଗତ୍ତର ସ୍ରଷ୍ଟା, ପାତା ଓ ସଂହାରକର୍ତ୍ତା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଓ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ଅହିଂସାବାଦ ଓ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥପରତାର ସମସ୍ତ ମତ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ମାନନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କ ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଭଲ ଧାନର ମନ୍ଦିରେ ଆରାଧନା କରନ୍ତି । କେତେକ ଅଂଶ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବିଙ୍କୁ ମହାପୁରୁଷ ଓ ଅବତାର ସ୍ୱରୂପେ ପୂଜା କରନ୍ତି । ସଂପ୍ରକାର ସୁଖକୁ ସ୍ୱର୍ଗ ବୋଲି ମାନନ୍ତି । ମୃତ୍ୟୁରେ ଲଘୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଜୈନଧର୍ମର ଉତ୍ଥାନ ସମ୍ଭବତଃ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ହ୍ରାସର ସମକାଳୀନ ଅଟଇ । ଓଡଶାର ସରବାରମାନେ ଏହି ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ । କଟକରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଜୈନମନ୍ଦିର ଅଛ ।

ଫି ଏହି ପାହାଡ଼ର ନାମ ଶାସନରେ ମହାମତ ସ୍ୱସତ୍ (ମହାମାତ୍ୟ-ମାନଙ୍କର ଶତ୍ତ୍ୱାସ୍ଥାନ) ବୋଲି ଲିଖିତ ଅଛ । ହିନ୍ଦୁଏ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାଲୁ ଗୌରବ-ବର୍ଦ୍ଧନ ଆଶ୍ୟରେ ହେଉ ଅଥବା ଏକେଶ୍ୱରଜ୍ଞାପଣ ଦୋଷରୁ ହେଉ, "ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା" ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁଙ୍କଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧ ନାମ ଲୋପ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଧଉଳଗିରିରେ ମହାଦେବ, ଗଣେଶ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ମନ୍ଦିରମାନ ସୁଦ୍ଧା ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛ । ସେମାନ ଅଦ୍ୟାପି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉପରେ ଖୋଦିତ ହୋଇ ଥିବାରୁ, ଲିପି ପ୍ରାୟ ହୋଇ ପଠନର ଅଯୋଗ୍ୟ ହୋଇ ରହିଅଛି । ପାହାଡ଼ର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଗୁମ୍ଫା ଓ ଗୁମ୍ଫାବଳୀର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ସେଥିରେ ଏପର ପାମ୍ବୋଇ ଗୁମ୍ଫା (ବର୍ତ୍ତମାନ ପଞ୍ଚପାଣ୍ଡବ ବା ପଞ୍ଚଗୋପାଇଁ ଗୁମ୍ଫା ବୋଲି ଖ୍ୟାତ) ଏକଜ ଶ୍ରେଣୀବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଅଛି । ସେ ସବୁରେ ବୈଦ୍ୟଙ୍କ ହସ୍ତି ପ୍ରାୟ କୁଣ୍ଡି ମାନ କଥା ହୋଇ ରହିଅଛି । ଏଥିରୁ ସେ ସ୍ଥାନ ଶାସନବଣ୍ଡିତ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି । ଯତ୍ତଲ ପାହାଡ଼ର ଭଲ ଭଲ ଅଂଶରେ ଧ୍ୟାନ, ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା ପ୍ରଭୃତି ଭଲ ଭଲ କାର୍ଯ୍ୟ ସକାଶେ ଭଲ ଭଲ ସ୍ଥାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା; ସେ ସମୁଦାୟର ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ସନ୍ତୋଷଜନକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହି ପାହାଡ଼ରୁ କୋଣାର୍କ ଦେଉଳ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଉଳ ନିର୍ମିତ ହେବା ସକାଶେ ଅନେକ ପଥର କଟା ଓ ତୁନ୍ଦା ହୋଇ ଯାଇଅଛି । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଓ ମଧ୍ୟ କାଳର ଦୁରବସ୍ଥାରେ ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ମୀମାନ କେତେକ ବନଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ।—ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ କେଉଁ କେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଏ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ଏହା ଜାଣିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିବାର ସମ୍ଭବ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଦେଶ ବଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ବିଶେଷ ଚେଷ୍ଟା ଓ ଯତ୍ନ ହୋଇଥିଲା । କଳଙ୍ଗର ଏ ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ସେଥିର ଫଳ-ଭୋଗୀ ହୋଇଥିବ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ସୁଯୋଗ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ସହିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପୁଷ୍ପଗିରିର ସୀମା* ଅତିକ୍ରମ କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦିଗକୁ ଗତି ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧପ୍ରଚାରକେ ଯାଇ ଭଲ ଭଲ ଅଂଶରେ ବୌଦ୍ଧ ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି କରିଥିବେ । ନଗ୍ନଜର ଗୁମ୍ଫା କେତୋଟି ବୋଧ ହୁଏ ଏହି ସମୟରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସବୁର ଆକାରରୁ ଏମାନ ଏଥିଁ ପୂର୍ବକାଳର କାଠି ବୋଲ ବୋଧ ହୁଅର ନାହିଁ । ଯାଜପୁର, ଓଲଙ୍ଗ (ଅଲଙ୍ଗ), ନଲଗିରି

---

*ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁଷ୍ପଗିରି (ବିଶେଷ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳ) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଭୂମି ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧରାଜାଏ ଏହି ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସମସ୍ତ ପୁଷ୍ପଗିରି ବୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟରେ ବଦ୍ଧ । ତଦନନ୍ତର ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦିଗକୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଗଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳ ସେମାନଙ୍କର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରଭୃତ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ଏହ ସମସ୍ତରେ ପ୍ରାସ୍ଥ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯାଇଥିଲେ । ମାଳ ଏ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ସବୁ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ ସେମାନ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରାସ୍ଥ ଜୈନକୀର୍ତ୍ତି * ।

ଯାବା ଉପନିବେଶ—ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଶେଷ କେତେକ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅର୍ଣ୍ଣବ-ପୋତ ବ୍ୟବହାର କଲଙ୍ଗରେ ବଦ୍ୟମାନ ଥିବା ବଷୟ ଏଥିପୂର୍ବେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି; ସୁତରାଂ ସେ ସମସ୍ତମାନଙ୍କରେ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତରେ ଚଢି ଦେଶ ବଦେଶକୁ ଯେ ଏ ଦେଶବାସିମାନେ ଗମନାଗମନ କରୁଥିଲେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବଶେଷତଃ ପ୍ରମାଣ ମିଳଅଛି ଯେ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏ ଦେଶବାସିଏ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତରେ ଯାଜ୍ଞା କର ଯାବା ଓ ବାଲୀଦ୍ୱୀପରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରଥିଲେ । ଆନୁମାନିକ ୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେମାନେ କଲଙ୍ଗ ଉପକୂଳ ତ୍ୟାଗ କରଥିଲେ । ଅଦ୍ୟାପି ଯାବାଦ୍ୱୀପବାସିମାନେ କ୍ଲିଙ୍ଗ (କଲଙ୍ଗ) ଦେଶରୁ ଯାଇ ଥିବାର ପରଚୟ ଦଅନ୍ତି । ଫାହିୟାନ୍ ନାମକ ଚୀନପରିବ୍ରାଜକ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେତେବେଳେ ଯାବାଦ୍ୱୀପଦର୍ଶନାର୍ଥ ଗମନ କରଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ସେଠାରେ ସେ ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବଧର୍ମୀମାନଙ୍କୁ (ହିନ୍ଦୁଙ୍କୁ) ଦେଖି ଥିବାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାବାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଖୋଦଭଲପେମାନ ମିଳୁଅଛ † । ଆଜକାଲ ସୁଦ୍ଧା ଯାବାବାସୀ ଏ, ଭଲି ଦ୍ୱୀପି ମଧ୍ୟରେ ଶିବଙ୍କ ଭଳି ଭଯୁକର ସ୍ଥାନ ନର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି ‡ ।

---

* ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଏହି ବାସ୍ତବ ବୋଲଥିଲା ସେ, ଆଜିକାଲି ଓଡିଶାର ସଜ୍ଜନ ମାନଣୀଳ ବୃକ୍ଷମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜିଥାଏ ବୋଲି ଶୁଣାଯାଏ । କନ୍ତୁ ଲୋକେ ସେ କଥାକୁ ଏପର ଭୁଲଅଛନ୍ତି ଯେ ସେମାନ ବୃକ୍ଷମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲ କହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଯାଜପୁରଠାରେ ଗୋଟଏ ଅତି ସୁପ୍ରକାଣ୍ଡ ବୃକ୍ଷମୂର୍ତ୍ତି ଜଣେ ଦୁଃଶିଲୋକର ବାଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ଆଜଯାଏ ପଡି ରହିଅଛ । ମୂର୍ତ୍ତି ମୁଗୁନପଥରର । ଲମ୍ବରେ ୮ ହାତରୁ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ହେବ । କନ୍ତୁ ଗୃହସ୍ୱାମିକା ପଚାରିଲେ ସେ ଏହ ମୂର୍ତ୍ତି ବୃକ୍ଷମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲ ନ କହି, ସନ୍ଥମାଧବଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ବୋଲ ନର୍ଦ୍ଦେଶ କରଛ ।

† Indian Antiquary. Bom. Pt. 45. P. 356. ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କର ମାତୃଭାଷା ମାଲସ୍ୟ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା, ସେମାନଙ୍କର କବତା ଓ ଧର୍ମପୁସ୍ତକମାନ ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ଅଛ ।

‡ ଦ୍ୱାରର ସାଦ୍ରେବ ଏହ ଯାବା ଉପନିବେଶିକ ଆଯୋଗସ୍ଥାନୀକ ବୋଲ ସ୍ଥିର କରଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଚୀନ ହୋଇଥିଲେ ନଜ ମାତୃଭାଷା ଯାବାଦ୍ୱୀପରୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ସମୟର ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପ—ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା ସମସ୍ତରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ପ୍ରଭୃତି ଶୈଳମାନଙ୍କରେ ରହିଥିବା ପ୍ରସ୍ତର-ଶିଳ୍ପର ଯେଉଁ ଅବଶିଷ୍ଟ ଚିହ୍ନମାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତବର୍ଷ ଓ ଇଉରୋପସ୍ଥ ପଣ୍ଡିତ-ମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ କରୁଅଛି, ସେ ସବୁ ଦେଶିଲେ ଅତି ପୁରାକାଳରେ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଓ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ) ସୁଦ୍ଧା ଭାରତବାସିମାନେ ଯେ ଶିଳ୍ପ ଉନ୍ନତିରେ ବହୁଦୂର ଗତି ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ,ଏ ବିଷୟରେ ଅଣୁମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ରହିବା ନାହିଁ । ଗୁମ୍ଫାବଳୀ ଯେଉଁ ନିୟମରେ ପର୍ବତ ଦେହରୁ ଗଠିତ ହୋଇଅଛି,ଯେଉଁ ନିୟମରେ ସେମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଦେଖିଲେ ନର୍ମାଡା ଓ ଅନୁଷ୍ଟାଡାମାନଙ୍କର ଯେ ଉତ୍ତମ ଉତ୍ତମ ପ୍ରସ୍ତରମୟ ନର୍ମାଣର ପ୍ରାକ୍-ଜ୍ଞାନ ଥିଲା ଏ କଥା ସ୍ଥିର ଓ ବିଶ୍ୱାସ ନ କରି ଚିନ୍ତାଶୀଳ କେହି ରହି ନ ପାରନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଜୀବଜନ୍ତୁର ଯେଉଁ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଶୈଳଗାତ୍ରରୁ ଖୋଦିତ ହୋଇ ଥିବାର ଅଧୁନା ନେତ୍ରଗୋଚର ହୁଅଇ, ସେସବୁର ଖୋଦକମାନେ ନିଃସନ୍ଦେହରୂପେ ଅନ୍ଧକାଳ ପ୍ରକୃତିକ ଅନୁକରଣ କରିଥିଲେ । ଜଦସ୍ୱଗୈରର ଖୋଦିତ ସିଂହ ପ୍ରକୃତ ସିଂହର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ ସେଥିର ଖୋଦକ ନିଃସନ୍ଦେହରୂପେ ସିଂହ ଦେଖିଥିଲେ.* ।

ନେଇ ଯାଇଥାନ୍ତେ । ଫଲ୍ଗୁତର ଚଳନ୍ତା ଡାହାଣେଲେ ଯାବାରେ ଦୃଷ୍ଟି ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ । ମହାଭାରତର ଯୁଦ୍ଧସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ଇଲିଅଡ୍ ଓ ଓଡେଶୀ (ଗ୍ରୀକ ମହାକାବ୍ୟଦ୍ୱୟ) ଲିଖିତ ଯୁଦ୍ଧସ୍ଥାନମାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଆହୁର ମଧ୍ୟ ହଣ୍ଟର ସାହେବ ଯାବା ନାମ ଯବନ ଶବ୍ଦରୁ ବାହାର ଥିବାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ କାହିଁ ଯବନ ଶବ୍ଦରୁ କପିଁ ହେବ, ଯବାକାର ଯାବାଦ୍ୱୀପ "ଯବ" ଶବ୍ଦରୁ ଅବା କାହିଁକି ଜାତ ନୋହିବ ? ଯବନ ଶବ୍ଦରୁ ଯାବା ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପତ୍ତି କରିବାଦ୍ୱାରା ହଣ୍ଟର ସାହେବ ତାଙ୍କର ଅଯୌକ୍ତିକ ଗ୍ରୀକବାଦର ସମର୍ଥନ ଲୋଡିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଗ୍ରୀକବାଦର ବାହୁଲ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ଆମ୍ଭେମାନେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରରେ କରିବୁଁ । ଯାବାବାସିମାନେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ଅନନ୍ତର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଆଧିପତ୍ୟ ନେଇଥିଲେ । ତହିଁ ଉତ୍ତାରୁ ମୁସଲମାନ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଯାବାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ବାଲୀଦ୍ୱୀପରେ ଆଯିଯାଏ ଚାରି ଜାତିର ବାସ ଅଛି ଓ ବାଲୀଦ୍ୱୀପବାସିମାନେ ହିନ୍ଦୁ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି ।

*ଏଥିରୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁମିତ ହୋଇ ପାରେ ଯେ ସମ୍ଭବତଃ ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶା ପରଶ୍ୟରେ ସିଂହ ଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିକ ଭଲ ଭଲ ଆକାରରେ ଭଲ ଭଲ ଅବସ୍ଥାରେ, ମନୁଷ୍ୟ-ଅବୟବର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ଓ ସୁପରମାଣ ରକ୍ଷା କର ଗଠନ କରିବାରେ ଉକ୍ତ ଶୋଦକମାନେ ଅତି ପ୍ରଶଂସନୀୟରୂପେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଫଲତଃ ପୂର୍ବତନ ଗ୍ରୀକ୍ସ, ପିସର, ପାରସ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ଭାସ୍କରମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଯେ ଏମାନେ ନ୍ୟୂନ ନ ଥିଲେ ଏ କଥାର ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି ଅନାବଶ୍ୟକ ।

କେତେକ ଇଉରୋପୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥକାରମାନେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ ଭାରତବର୍ଷର ଏହି ପୁରାକାଳର ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟମାନ ଭାରତବାସିଏ ଗ୍ରୀକଙ୍କଠାରୁ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସମ୍ଭବପର । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଜନ୍ମର ଅଳ୍ପାଧିକ ପୂର୍ବେ ଯେତେବେଳେ ଜଦସୃଗିରରେ ଗ୍ରୀକ୍ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା, ତେତେବେଳକୁ ଗ୍ରୀକମାନେ ଭାରତ ଆକ୍ରମଣ କର ନ ଥିଲେ ଜ ସେମାନଙ୍କ ସହିତ ଭାରତବାସିଙ୍କର କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଓ ଘନିଷ୍ଠତା ଜନ୍ମି ନ ଥିଲା; କରଞ୍ଚ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟବାସିମାନେ ଭାରତୀୟଙ୍କ ନିକଟରେ ବର୍ବର, ମ୍ଲେଚ୍ଛ ଓ ଅସଭ୍ୟ ଜାତି ବୋଲି ପରିଚିତ ଥିଲେ *† । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଖ୍ରୀକଙ୍କଠାରୁ ସଭ୍ୟତା-ସମ୍ଭାବକ ଓ ଭାବ-ବ୍ୟଞ୍ଜକ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପତତ୍ତ୍ୱ ଶିକ୍ଷା କରିବା ବିଷୟରେ ଭାରତୀୟଙ୍କର ଯେତେଦୂର ସୁଯୋଗ ବା ସୁବିଧା ଥିଲା ଅଥବା ଇଚ୍ଛା ଜନ୍ମିଥିବ ତାହା ସହଜେ ଅନୁମାନ କରି ଯାଇ ପାରେ । ମଧ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏହି ପୂର୍ବ ଅନେକ ଦିନରୁ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପର ବ୍ୟବହାର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ବହୁତ ସ୍ପାର୍ଥୀକ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥାରେ । ପୁଣ୍ଡ୍ରବର୍ଦ୍ଧନ ଅଶୋକ ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୌଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ସମୟରୁ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପର ଯେଉଁ ଅଧିକ ଉନ୍ନତି * ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଯେ କେବଳ ଭାରତବାସିଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଏବଂ ଗ୍ରୀକଙ୍କର ସେଥିରେ କିଛି ସାହାଯ୍ୟ ନ ଥିଲା ଏହା ଅବଶ୍ୟମାନ୍ୟ କଥା । ଅଶୋକଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର କେତେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ପୂର୍ବଭାରତବର୍ଷମାନେ ଦୃଢ ହୋଇ ରହିବା ଓ ବୁଲିବା ସମୟରେ ଗ୍ରୀକ୍ କେତେକ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ କେତେକ ଭାରତବାସିଙ୍କ ସହିତ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ସେମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ଆଚାରବ୍ୟବହାର ପ୍ରଭୃତିରେ ଏତେଦୂର ପ୍ରଭେଦ ଏବଂ ଗ୍ରୀକଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା

---

*† ସେଥିପୂର୍ବ ଓ ସେ ସମୟ (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୩୬୦) ଲିଖିତ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଏ କଥା ସମ୍ପ୍ରମାଣ ହୁଅଇ ।

* ଧଉଲଗିରିର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରୁ ଏବଂ ନଳଗଢ ଓ ଅଳଗଢ ଗିରିର ଭଗ୍ନାବଶେଷରୁ ଯାହାର କ କେତେକ ଅଂଶ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୃଜ୍ଜଲଆଗାଞ୍ଜସ୍ଥ ମଥକର ଉଦ୍ୟାନରେ ରହିଅଛି, ଏହା ସମ୍ୟକ୍ ସପ୍ରମାଣ ହୁଅଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଏତେ ଅଳ୍ପ ଥିଲା ଯେ ନିଜ ଆତ୍ମରକ୍ଷାପାଇଁ ସ୍ପାର୍ଟାଲାଇମାନେ ଓ ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟାରେ ଅନଭିଜ୍ଞ ନ ଥିବା ଭାରତୀୟମାନେ ଗ୍ରୀକଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପଉତ୍କର୍ଷର କୌଣସି ଜଲଦାଙ୍କ ଶିକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ମନ ବଳାଇ ଥିବାର, ପୂର୍ଣ ସୁଯୋଗ ଘଟିଥିବାର ନିତାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ । ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶାରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ଥିବା ଶିଳ୍ପରେ କୌଣସି ଗ୍ରୀକ୍‌ଶିଳ୍ପର ଚିହ୍ନ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିଚୟରେ ଅଙ୍କିତ ଥିବା ଉଷ୍ଣୀଷ, ଅଙ୍ଗାଚ୍ଛାଦନ, ପାଦଆଭରଣ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ସୁଦ୍ଧା ଯହିଁରେ କି ଗ୍ରୀକତ୍ୱର କୌଣସି କୌଣସି ଚିହ୍ନ କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରୁଅଛନ୍ତି, ଭାରତୀୟ ଅତି ପୁରାତନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଅପ୍ରତୁଳ ନୁହଁଇ ।

ଯବନ—ଯାବାଉପନବେଶର ଦ୍ୱୀପାନ୍ତ ଛଡ଼ା କଲଙ୍ଗଦେଶର ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଘଟଣାଚୟର ଇତିବୃତ୍ତ ଅଦ୍ୟାପି ହସ୍ତଲବ୍ଧ ହୋଇ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କରେ ଏ ଦେଶ ଯେ କରୁପେ ଶାସିତ ହେଉଥିଲା, ତାହା ସୁଦ୍ଧା ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖରୂପେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ସ୍ଥିର କରି ଯାଇ ନ ପାରେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଯେ ଏ ଶତାବ୍ଦୀଦ୍ୱୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ଏଥିରେ ଅବଶ୍ୟ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହି ସମୟରେ ଯବନ ଜାତିଏ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଏ ଦେଶରେ ଉତ୍ପାତ ହୋଇ ଥିବାର ମାଦଲାପାଞ୍ଜିରୁ ଆଭାଷ ମିଳଇ । ଉକ୍ତ ପଞ୍ଜିକାରେ ଅଦ୍ଭୁତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଅବଶେଷରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ରକ୍ତବାହୁ ନାମକ ଜନୈକ ଯବନନୃପତି ଅର୍ଣ୍ଣବ-ପୋତରେ ଆସି ଏ ଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ୧୫୬ ବର୍ଷ କାଳ ଏ ଦେଶର ରାଜ୍ୟଭର ଯବନମାନଙ୍କର କରତଳ ରହିଥିଲା । ପରିଶେଷରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୪୭୪ ବର୍ଷରେ ଯଯାଉକେଶରୀଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯବନମାନେ ତାଡିତ ହୋଇ ଏ ଦେଶରେ ହିନ୍ଦୁସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପୁନଃ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଆଦୌ ମାଦଲାପାଞ୍ଜିର ପୁରାକାଳ ବର୍ଣ୍ଣନାଚୟର ସତ୍ୟତା ଉପରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ନାହିଁ । ତଥାପି ଉକ୍ତ ବିବରଣୀବଳୀର ସ୍ଥୂଳ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟକୁ ସତ୍ୟ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କଲେ ଯବନମାନେ କିଏ ଏ ବିଷୟର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅଇ ।

ହୁଣର ସାହେବ ଯବନମାନଙ୍କୁ ଆପୋଲୋସ୍ୱ ଗ୍ରୀକ୍ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରି ସେମାନେ ମଗଧଦେଶ ଦେଇ ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇ ଥିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ମଗଧଦେଶର ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଆପୋଲୋସ୍ୱ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସି ଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସତ୍ୟ ହେଲେ ସେମାନେ ଓଡ଼ଶା ପ୍ରବେଶ ପୂର୍ବରୁ ମଗଧରାଜ୍ୟ ଜୟ କରି ସ୍ୱାଧିକାରଭୁକ୍ତ କରି ଥିବାର ଅଥବା ମଗଧଦେଶ ଦେଇ ସୈନ୍ୟ ସହିତ ଦେଶାନ୍ତରକୁ ଯିବା ସମୟରେ ଅନୁମତି ପାଇ ଥିବାର ସହଜେ ଅନୁମାନ କରି ଯାଇ

Digitized by srujanika@gmail.com

ପାରେ । କଲ୍ଲୁ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ, ପାଣିନୀକୃତ ବ୍ୟାକରଣ, ପୂର୍ବକାଳଲକ୍ଷିତ କାବ୍ୟ ନାଟକଚୟ କମ୍ବା ଅଥେସ୍ପାକୃତ ଅଧିନବ ପୂର୍ବଣମାନଙ୍କର କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଥିବା ଯବନ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଆଯ୍ୟୋଜାୟ୍ୟ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାର ବଶ୍ୱାସ କର ପୁଲ୍ଲା ମଗଧସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଘଟ୍ଟ୍ରତ ରନୋବଲୀ ଏବ ଗ୍ରୀକ୍‌ଲେଖକଙ୍କର ଭ୍ରାନ୍ତଉଦ୍ଧୃତ୍ତ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତଭ୍ରମଣକଲାପର ପୁଷ୍ଖା ପୁଷ୍ଖା ଫିଟାଇ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ, ଶେଷୋକ୍ତ ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରୁ କୌଣସି ଅନୁମାନ ଯାଥାର୍ଥ୍ୟର ବୋଲ୍ଲ ସପ୍ରମାଣ ଦୁଅଇ ନାହିଁ । ବରଞ୍ଚ ଗ୍ରୀକ୍ ସେନାପତ ସେଲ୍‌ଜକସ୍ (ଖ୍ରୀଃ ପୂଃ ୩୦୬) ମଗଧ ଅଧିପତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ * ଜରାରୁ ଯେଉଁ ସନ୍ଧି ଫଷ୍ଟାପନି କରଥିଲେ ସେଥିରେ ସେ ବଳ ଅଧିକୃତ ସକ୍ଷୁନଦୀର ପୂର୍ବଭାଗସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଦେଶ ବାର୍ଷିକ ୫୦ ହସ୍ତୀ ଚୁକ୍ତଣ କରିବା ନିମ୍ନରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ମିତ୍ରରାଜ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପରଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଦୂତ ନିଯୁକ୍ତ କରିବାର ଯେପର ବଧି ଅଛି ସେହିରୂପ ମେଗାସ୍ଥିନ୍ସ ନାମକ ଜଣେ ଗ୍ରୀକଦୂତ ମଗଧରାଜ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ଷମତାଶାଳୀ ନୃପତ୍ତ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରମାନେ ପୁଲ୍ଲା ସ୍ଥାନଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାର ଜଣା ନ ଯାଏ । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପୌତ୍ର ଅଶୋକ (ଖ୍ରୀଃ ପୂଃ ୨୫୦) ବଳ ସମୟରେ ଭାରତବର୍ଷସ୍ଥ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମବ୍ୟାପୀ ପ୍ରଦେଶର ସମ୍ରାଟରୂପେ ପରଗଣିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ପୁଣି ଯେମନ୍ତ ଅତଶୟ ଧାର୍ମିକ ଥିଲେ ସେହିପର ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ ବୀର ଓ ଶୂର ଥିଲେ ଏବ ଅନେକ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଗ୍ରୀକ୍ ରାଜା ଏଣ୍ଟିୟୁକସ୍ ଭାରତବର୍ଷର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳୀସ୍ଥ ତାବତ ଦେଶର ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ସେହି ଗ୍ରୀକ୍ ରାଜାଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ପୁଲ୍ଲା ମନୁଷ୍ୟ ଓ ପଶୁ ପକ୍ଷିମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଚିକିତ୍ସାଦାନର ବଧାନ କରିବା ନମନ୍ତେ ଅଶୋକ ଆଜ୍ଞା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଅଶୋକଙ୍କର ଗ୍ରୀକ୍‌ଙ୍କଠାରେ ଅନୁଗତ୍ୟର ପରିଚୟ ନ ମିଳ ବରଂ ଗ୍ରୀକ୍‌ରାଜାଙ୍କର ତାଙ୍କ

---

* ଏ ଯୁଦ୍ଧରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲ୍ଲ କୌଣସି କୌଣସି ଗ୍ରୀକ୍‌ଲେଖକେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । କଲ୍ଲୁ ସିଲ୍‌ଜକସ୍ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ନିଜ କନ୍ୟାର ବବାହ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଘଟନାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କର କୌଣସି କୌଣସି ଇତିହାସଲେଖକେ ସିଲ୍‌ଜକସ୍ ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟୀ ହୋଇଥିବା ବଷୟରେ ବଶ୍ୱାସ କର ନାହାନ୍ତି । ଆଲେକଜାଣ୍ଡର ଶତଦ୍ରୁ (ସତଲେଜ) ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଢାଇ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ସିଲ୍‌ଜକସଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ଗଙ୍ଗାନଦୀ କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିଲେ ।—Vide Marshman's History of India Vol. I. Page 15.

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉପରେ ଏକଛତ୍ରାକାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ମହତ୍ତ୍ୱ ସିଲୁଅଛି । ଅଶୋକଙ୍କ ଶାସନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଗଧରେ ଗ୍ରୀକଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବର କୌଣସି ଲକ୍ଷଣ ଜଣାପାଇ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ମଗଧର ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଯେ ଏକାବେଳକେ ନତାଙ୍ଗ ହୀନବଳ ହୋଇଥିଲେ ଏହା ବିଶ୍ୱସନୀୟ ନୁହେଁ । ପୁଣି ସେମାନେ ପଉଡ ଦେଶରୁ ଅନ୍ଧ୍ରବଂଶୀୟ ଓ ଉତ୍ତରାନ୍ତର ଶୁଙ୍ଗବଂଶୀୟ ହିନ୍ଦୁରାଜା ଏ ମଗଧ ସିଂହାସନରେ ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ଧ୍ରବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ପୁଲ୍ଲା ନଜବଂଶୀୟ* ନାମରେ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ଶିବଗୁପ୍ତ, ମହାଭବ ଦେବଗୁପ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ମାଗଧୀୟ ରାଜାମାନେ ଦିଗ୍ବିଜୟୀ ହେବା ନିମନ୍ତେ ଉତ୍ତର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାନକୁ ସୈନ୍ୟ ପଠାଇଥିବାର ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରମାଣ ପାଇଥାଁ । ଏସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଯେ ଦୁଇଥର ଓ ସତ୍ତର ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଚଲାଇ, ମଗଧ ଦେଇ ନର୍ବଦ୍ଦାରେ ସୈନ୍ୟ ନେଇ ନଜ ନଜ ଇଷ୍ଟସାଧନ କରିବା ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ ହୋଇଥିଲେ ଏହା ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ପୁଣି ମୌର୍ଯ୍ୟରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ସମୟରେ ଅଶୋକଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବତଃ ଏ ଦେଶ ସେମାନଙ୍କର ରକ୍ଷାଧୀନ ଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ଯେଉଁମାନେ ରାଜା ହେଲେ, ଯେଉଡ଼ୁର ଜଣାଯାଏ; ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧ ନ ଥାଇ ହିନ୍ଦୁ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କର ବଳାଘାତ ଭଲଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଓ ଭଲଆଚାର-ବିଶିଷ୍ଟ ଗ୍ରୀକ୍‌ଙ୍କ ପ୍ରତି, ବିଶେଷତଃ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଧ୍ୱଂସ କରିବା ସମୟରେ ବିଶେଷ ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ଜନ୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ସମ୍ଭବ । ଏଣୁକରି ମଗଧର କୌଣସି ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ମଗଧ ଦେଇ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିବା ସକାଶେ ନିଜତ୍ୱରେ ଅନୁମତି ପାଇଥିବାର ସୁତ୍ରା ଅସମ୍ଭବପର ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉଅଛି । ଆହୁରି ଗ୍ରୀକ୍-ଲେଖକଙ୍କର ବିବରଣାବଳକ ଅବଶ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରି ଯେଉଁ ପୁରାବୃତ୍ତ-ବ୍ୟବସାୟିମାନେ † ବନ୍ଦୁବ୍ୟ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ କୌଣସିଠାରେ ଅଯୋଗ୍ୟ କି ବାକ୍‌ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରୀକଙ୍କର ସିନ୍ଧୁଦେଶ ଓ ପଞ୍ଜାବର ପାର୍ଶ୍ୱ ଓ ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନ ଅଭିକ୍ରମ କରି ଅଧିକାର ସ୍ଥାପନ ଅବା ଦେଶ ଜୟ କରିଥିବାର କାହିଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ମଗଧ ଦେଇ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ବଳବତ୍ତୀ ସୈନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଣିଥିବାର ଓ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର

---

* ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ଆଉ ଦୁଇ ଶୂଦ୍ରବଂଶୀୟ ରାଜା ମଗଧର ରାଜା ଥିବାର ସୁତ୍ରା କଥିତ ଅଛି ।

† The researches of Princes, Wilson and Elphinstone,

Digitized by srujanika@gmail.com

କରିଥିବାର ଯେ କେତେଦୂର ସମ୍ଭବପର ଓ ଯାଥାର୍ଥ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଘଟଣା ତାହା କାହାରିକ ବୁଝାଇ ଦେବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅର ନାହିଁ ।

ପୁଣି ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଓଡ଼ଶା ଅଧିକାର କରିଥିବାର ବିଶ୍ୱାସ କଲେ ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର କୌଣସି କାର୍ତ୍ତିର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଏ ଦେଶରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବା ସକାଶେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଔତ୍ସୁକ୍ୟ ଜନ୍ମିବା ସଂଭୋତ୍ସବରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଅସଭ୍ୟ ଜାତି ନ ଥିଲେ, ସେମାନେ ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଶେଷ ପାରଦର୍ଶିତା ଲାଭିଥିଲେ । ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପଉତ୍ତରେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟଦ୍ଧୁତା ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରି ନଭାନ୍ତ ପକ୍ଷେ ନିଜ ମାତୃଭାଷାର କୌଣସି ଖୋଦିତ ଲିପି ପାହାଡ଼ମସ୍ତ ଓଡ଼ଶା ଦେଶରେ ଅଙ୍କିତ କରିବାପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନ୍ମିଥିବାର କିଛି ଅସମ୍ଭବଯୋଗ୍ୟ ନୁହେ । ବିଶେଷତଃ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଖୋଦିତଲିପିର ଆଦର୍ଶ ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀ ସରିଲା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ସେ ସମୁଦାୟର ଅନୁଗାମୀ ହୋଇ ଆପଣା ଆପଣା ନାମ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ କରିବା ସକାଶେ ଗ୍ରୀକଙ୍କ ପରି ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟାବିଶାରଦ ଲୋକଙ୍କର ମଉଜ ବଳ ଥିବାର ସହଜେ ଅନୁମାନ କରି-ଯାଇ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରୀକଙ୍କର କୌଣସି କାର୍ତ୍ତି ଅବା ଖୋଦିତଲିପି ଏ ଦେଶରେ କାହିଁ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ; ଗ୍ରୀକଶିଳ୍ପର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ଏ ଦେଶରେ ମିଳଇ ନାହିଁ; ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟଚଯ୍ୟରେ ଗ୍ରୀକଭାଷାର କୌଣସି ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ କି କୌଣସି ଭିତର ପ୍ରଉକୃତ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ଶାର କୌଣସିଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ । ଏହି ସବୁ ବିଷୟ ବିଶେଷରୂପେ ବିବେଚନା କଲେ ଓଡ଼ଶାକୁ ବିଜୟୀ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଆସିଥିବାର ଅନୁମାନ ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଲ୍ପନିକ ଏଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ ରହିଲା ନାହିଁ ।

ପୋତଦ୍ୱାହନରେ ରକ୍ତବାହୁଙ୍କର ଆସିଥିବା କଥା ତାଙ୍କ ଗ୍ରୀକତ୍ୱର ଅନ୍ୟତର ପ୍ରମାଣ ବୋଲି ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ମିଳିତ ଋକ୍‌ବେଦ, ସନ୍ଧିସ୍ଥତା, ଗ୍ରାମାସ୍ପର୍ଶ, ମହାଭାରତ ପରି ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପୋତଦ୍ୱାରା ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଯାତାୟାତ ଓ ସମୁଦ୍ରରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ବିଷୟ ସମ୍ୟକ୍‌ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଏଣୁକରି ଏ କଥା ନିଃସନ୍ଦେହ ଯେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ଭାରତବାସିଏ ସମୁଦ୍ରପୋତ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନ ସମୁଦ୍ରରେ ଚଳାଇ ଜାଣୁଥିଲେ * । କୌଣସି ଗ୍ରୀକ୍‌ପର୍ଯ୍ୟଟକ ହିବାକୁର

* Babu Rajendralal Mitra's Antiquities of Orissa Vol. I. PP. 115 & 116.

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାଜ୍ୟର ଉପକୂଳରେ ଭାରତବର୍ଷରୁ ଜନ୍ମ ଦେଶକୁ ଯାତାୟାତ କରିବା ଜନ୍ୟ ପୋତ ଥିବାର ଦେଖିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଜ୍ରସିଂହ ନାମକ ଜଣେ ବଙ୍ଗଦେଶର ରାଜା ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତଦ୍ୱାରା ସିଂହଳଦ୍ୱୀପକୁ ଗମନ କରି ସେ ଦେଶ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ବଙ୍ଗଦେଶର ଅନ୍ୟତମ ରାଜା ପାଣ୍ଡୁବାସ ବଜ୍ରସିଂହଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଜଣାରୁ ସିଂହଳଦ୍ୱୀପକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ସିଂହାସନାଧିରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲେ । ପୂର୍ବକାଲରେ ବଙ୍ଗ, ମଗଧ ଓ କଲଙ୍ଗଦେଶବାସିଙ୍କର ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତମାନଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ ଦେବା ନମନ୍ତେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ (ତମଲୁକ), ଚଳ୍‌କା ଓ କଲଙ୍ଗପତ୍ତନ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କଲଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ଯାବା ଦ୍ୱୀପକୁ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବା ନମନ୍ତେ ଯାଇଥିବା ଲୋକମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ଚଳ୍‌କା ବା କଲଙ୍ଗପତ୍ତନ ଦେଇ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତ ଚଢି ଯାଇଥିଲେ । ବଜ୍ରସିଂହ ଓ ପାଣ୍ଡୁବାସ ତାମ୍ରଲିପ୍ତରୁ ବୋଇତ * ବୁଦ୍ଧାଇଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନପର୍ଯ୍ୟଟକ ଫାହିୟାନ ମଗଧ ଓ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଭ୍ରମଣ ସମାପ୍ତ କରି ସିଂହଳଦ୍ୱୀପକୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ବାଟେ ପୋତାରୋହଣରେ ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେହି ପୋତ ହନୁମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ହେଇଥିଲା † । ଏହି ସବୁରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତର ବ୍ୟବହାର ବଦ୍ୟମାନ ଥିଲା ଓ ଭାରତବାସିଏ ସେମାନ ସୁଦ୍ଧା ଚଳାଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଭାରତବାସିଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଯୁଦ୍ଧଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଦେଶାନ୍ତରକୁ ନୀତ ହେଉଥିଲା । ବନ୍ଦରମାନ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ନର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ରକ୍ତବାହୁ ନାମକ କେହି ଜଣେ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତରେ ଚଢି ଆସିଥିବାର ସତ୍ୟ ହେଲେ ସେ ଭାରତବାସୀ ଥିଲେ ଓ ସମ୍ଭବତଃ ତାମ୍ରଲିପ୍ତରୁ ପୋତବାହନରେ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କଲେ କ ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ନ ପାରେ ? ବିଶେଷତଃ ଗ୍ରୀକଙ୍କର ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତରେ ଚଢି ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ନମନ୍ତେ ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆସିଥିବାର ଅନୁମାନ ବନା, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନ ଥିବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁମାନ ଭଁା ଯେ ବଳବତ୍ତର ସତ୍ୟାନ୍ତିତ ନ ହେବ ଆମ୍ଭେମାନେ ବୁଝି ପାରୁ ନାହୁଁ ।

---

* ବୋଇତ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତ । ଏ ଶବ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବହୁକାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଏକ ଦେଉଳ ବୋଇତ ଆକାରରେ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ତାହାର ନାମ ବୋଇତାଳ ଦେଉଳ । ଏଥିରୁ ମଧ୍ୟ ସମୁଦ୍ରରେ ପୋତ ଯାତାୟାତର ବହୁତ୍ୱ ଓଡିଶାବାସିଙ୍କି ବହୁକାଳରୁ ଜଣାଥିବାର ଅନ୍ୟତର ପ୍ରମାଣ ।

† Elphinstone's History of India, P. 168.

Digitized by srujanika@gmail.com

ଏଣୁକରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ମତରେ ଯବନ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ମାଦଲାପାଞ୍ଜିରେ ବଧର୍ମୀ ସାଧାରଣ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ଦ୍ୱାଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲକ୍ଷିତ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହୁଅଇ । ସେ ସମୟ ସରୁକ ମୁସଲମାନମାନେ ମୁଦ୍ଧା ଭାରତବର୍ଷର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳକୁ ଚଢ଼ାଉ କରିଥିଲେ । ତେଣେବେଳକୁ ଗ୍ରୀକ୍ ଓ ଅନ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟବାସୀ ଛଡ଼ା ସାଧାରଣ ମ୍ଲେଚ୍ଛ ବର୍ବରମାନେ ଓ ବଧର୍ମୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ମୁଦ୍ଧା ଯବନ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାର ରୀତି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ-ଥିଲା । ସୁତରାଂ ହିନ୍ଦୁଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ଜାତୀୟମାନ ତ୍ୟାଗ କରି ଏକପ୍ରକାର ମ୍ଲେଚ୍ଛତ୍ୱକୁ ଲଭିଥିବା ବଧର୍ମୀ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯବନ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ମାଦଲାପାଞ୍ଜିରେ ବୈଷ୍ଣବ ପଞ୍ଜିକାଲେଖକଙ୍କକର୍ତ୍ତୃକ ଉକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ସମ୍ଭବଯୋଗ୍ୟ । ପୁଣି ଯବନମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ସାର୍ଦ୍ଧ ପଞ୍ଚଶତବର୍ଷରୁ ଏ ଦେଶକୁ ଜମେ ଜମେ ସମସ୍ତ ସମୟରେ ଆସିଥିବାର ମାଦଲାରେ ଲକ୍ଷିତ ଅଛି । ବୌଦ୍ଧମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟରୁ ଆସିଥିବାର ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଯବନ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧମାନେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବାର ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେଉଁ ବ୍ୟାପ୍ତି ସ୍ଥିର କରିଅଛୁଁ ସେଥିର ପୋଷକତା ହ୍ରାସ ନ ହୋଇ ବରଂ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଅଛି ।

ପୁରାକାଳର ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କର ବଙ୍ଗଦେଶରେ ସାମୟିକ ଅଧିକାର—ତାରାନାଥ-କୃତ* ମଗଧ ରାଜାଙ୍କ ବର୍ଘଣ୍ଟରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ କରିବା ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାର କୌଣସି କୌଣସି ରାଜା ବଙ୍ଗଦେଶରେ ସାମୟିକ ଅଧିକାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବଙ୍ଗଳାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଲକ୍ଷିତ ଅଛ ରାକ୍ଷଚନ୍ଦ୍ର ନାମକ ଜନୈକ ରାଜା ବଙ୍ଗଦେଶରେ ହୀନବଳ ହୋଇ ହଠିଲାରୁ ଳାଲେରୁହ୍ନ ନାମକ ଓଡ଼ଶାର ଜଣେ ରାଜା ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ପୂର୍ବଭାଗରୁ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ୱାଧିକାରଚ୍ୟୁତ କରିଥିଲେ । କର୍ମଚନ୍ଦ୍ର ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ବଙ୍ଗୀୟ ରାଜା ନାରୋଗ୍ଗ ନାମଧେୟ ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟ ଏକ ନୃପତିଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇ-ଥିଲେ । ନାରୋଗ୍ଗ ଯମରୁଡ ରାଜାଙ୍କର ପୁତ୍ର ଥିଲେ ଓ ନାଗକେଶ ବୋଲି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିବାର ମୁଦ୍ଧା କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀୟ କୌଣସି କୌଣସି ରାଜାଏ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିବାର ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି; ମାତ୍ର ଓଡ଼ଶାର

---

* ତାରାନାଥ ଜଣେ ତୀନପର୍ଯ୍ୟଃକଙ୍କର ଅନୁବାଦତ ସଂସ୍କୃତ ନାମ ଅଃଇ । ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତରୁ ଆସି ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା କରି ମଗଧରାଜନର୍ଘଣ୍ଟ ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖିଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଲଞ୍ଛିତ ରାଜାମାନେ କେଉଁ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ସେଥିର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଯବନ ବୋଲ୍ କେଉଁ ବୌଦ୍ଧରାଜା ଏ ମାଦଳାମାଞ୍ଜିରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ, ଏଥର ଅନୁମିତ ହଏ, ଶେଷ ନୃପତିଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଖୋର୍ଦ୍ଦାଅଞ୍ଚଳ (ଓଡଣା) ମଧ୍ୟରେ ନଦ୍ଧିଷ୍ଟ ଥିଲା ।

ଜନ୍ମେଜୟ ଦେବ—ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେ ଖଣ୍ଡ କେତେ ଉତ୍କାପଟ୍ଟା ମିଳଅଛି, ସେ ସବୁରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ ଯେ ମହାନଦୀର ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶଖଣ୍ଡର ନାମ କୋଶଳ ଥିଲା ଏବଂ ଓଡ୍ରଦେଶ ବୋଲ୍ ଖୋର୍ଦ୍ଦା ଅଞ୍ଚଳ ନଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ଉକ୍ତ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟରେ ଜନ୍ମେଜୟ ଦେବ ନାମକ ଏକ ରାଜା ଥିଲେ* । ସେ ଶୈବ ଥିଲେ, ମାତ୍ର ସେ କେଉଁଠାରୁ ଆସିଥିଲେ ଅବା କେଉଁ ବଂଶୀୟ ରାଜା ଥିଲେ ତାହା କେଉଁ ସମୟରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ, ତାହା ସ୍ଥିର କର ଉକ୍ତ ଉତ୍କାପଟ୍ଟାମାନଙ୍କରୁ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ବୋଲ୍ ଜଣେ ନୃପତି ଏ ଦେଶରେ ଜୟସ୍ତମ୍ଭ କଶ୍ଥିବାର ଏକ ଉତ୍କାପଟ୍ଟାରୁ ଜଣାଯାଏ ।। ମଧ୍ୟ ଯଯାତିନାମଧେୟ ଜନୈକ ରାଜା ତାଙ୍କଠାରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବାର ଅନ୍ୟ ଏକ ଉତ୍କାପଟ୍ଟାରେ ଲଞ୍ଛିତ ଅଛି । ଏହି ଯଯାତି-କେଶରୀଙ୍କି କେଶରୀବଂଶୀୟ ପ୍ରଥମ ରାଜା ବୋଲ୍ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଓ ଯଯାତି "ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କଠାରୁ ଜାତ" ଏଥିର ଅର୍ଥ ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କର ପୁତ୍ର ବୋଲ୍ ବିଶ୍ୱାସ କଲେ, ଜନ୍ମେଜୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟଭାଗରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର ଅନୁମାନ

---

* ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍କଳର ଯେଉଁ ସୀମା ପୂର୍ବେ ସେଥିର ଜଣେ ହୋଇ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା ଥିବାର ଜଣା ନ ଯାଏ । ଦେଶର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଭାଗରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ହୋଇ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଏକ ଏକ ରାଜା ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ସମୟ ସମୟରେ ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରୁ ଆସି ଏ ଦେଶର ଏକ ଏକ ଅଂଶରେ ଆପଣା ଆପଣାର ଅଧିକାର ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ପୁଣି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ ଓ କେହି କେହି ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଗୁପ୍ତରାଜାଙ୍କ ଅଧିକାର ପୂର୍ବରୁ ଜନ୍ମେଜୟ କୋଶଳର ସ୍ୱାଧୀନ "ମହାରାଜା" ଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହଏ । ଖୋର୍ଦ୍ଦା ଓ ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ଅନ୍ୟ କେହି କେହି ସେ ରାଜା ନ ଥିଲେ ଏହା ବିଶ୍ୱାସ କରିବାପାଇଁ କୌଣସି ହେତୁ ନାହିଁ, ବରଂ ପଶ୍ଚାତ୍ରରେ ଅନେକ ଯୁକ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

କରିଯାଇ ପାରେ ଏବଂ ଏ ଅନୁମାନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅନୁମାନ ଅଧିକ ସମ୍ଭବପର ବୋଲି ବୋଧ ହେଉ ନାହିଁ ।

ଏଠାରେ ଏକ ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ କଟକର ଅନତିଦୂରବର୍ତ୍ତୀ ମାଲଯୋଡ଼ାର ଅନ୍ତଃପାତୀ ଅଗ୍ରଦ୍ୱୀପ ଗ୍ରାମରେ ଏକ ଜନ୍ମେଜୟ ରାଜା ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଉକ୍ତ ଗ୍ରାମ ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ତୋଦୁଆର ନଗର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ସାଧାରଣଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏହି ଯଜ୍ଞକାରୀ ରାଜା ଜନ୍ମେଜୟ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ପ୍ରପୌତ୍ର ଓ ପରୀକ୍ଷିତଙ୍କ ପୁତ୍ର ବୋଲି ଜଣାଯିବାରୁ ମନେହୁଏ । ମାତ୍ର ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନୁମାନ କରୁଁ ପ୍ରବାଦଘଟିତ ଜନ୍ମେଜୟ ତମ୍ରାପଟ୍ଟାଲେଖିତ ଜନ୍ମେଜୟ ଅଟନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ତମ୍ରାପଟ୍ଟାଲେଖିତ ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କର ସନ୍ତାନସନ୍ତତିରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜଧାନୀର ଯେରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏକ ତମ୍ରାପଟ୍ଟାରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ସେଥିରୁ ସେ ରାଜଧାନୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁଠାରେ ଚଉଦୁଆରସ୍ଥ କପାଲେଶ୍ୱର ଦୁର୍ଗର ଏକାବଶେଷ ଅଛି, ସେହିଠାରେ ଥିବାର ଅନାୟାସରେ ଅନୁମିତ ହୁଅଇ ।

ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ —ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଦ୍ୱାବପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । କ୍ରମଶଃ ସେମାନେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ତରଭବର୍ଷର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କେତେକ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱାଧିକାର ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ମଗଧ ଦେଶର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀୟ ରାଜାମାନେ ସ୍ୱାନବଳ ହୋଇ ଉଠିଲାରୁ ସେହି ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଆଧିପତ୍ୟ ମଗଧସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ମଗଧରେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଦୂରଦେଶକୁ ସେମାନେ ଜୟଲାଭାର୍ଥ ସୈନ୍ୟ ପଠାଇଥିଲେ । ଏହି କଲଙ୍ଗଦେଶ (ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା) ମୁଲ୍ଲା ସେମାନଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରାଘାତରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇ ନ ଥିଲା । ଉକ୍ତ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜରେଖାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ମହାରାଜ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତଙ୍କର * ସେନାମାନେ କଲଙ୍ଗକୁ ଜୟ କରିବା

* ଏହି ମହାଭବଗୁପ୍ତ ମାଗଧୀୟ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜଗଣଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲେ ବୋଲି ଏଥିର ପ୍ରମାଣ କଣ କେହି କେହି ପଚାରି ପାରନ୍ତି । ମାତ୍ର ମହାଭବଙ୍କୁ ମଗଧ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ସମାନାଡ଼ ବୋଲି ନାମ୍ନଲିଖିତ ଦୋହା ସବୁରୁ ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି; ଯଥା:—ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଗଧ ଛଡ଼ା ଏ ଦେଶର ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ଗୁପ୍ତରାଜାଏ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ନ ଥିଲେ । ପୁଣି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମଗଧରୁ କଲଙ୍ଗକୁ ଆସିବାର ବାଟ ସୁଗମ ହୋଇଥିଲା । ଉକ୍ତ ଗୁପ୍ତରାଜାଏ ଶୈବ ଥିଲେ; ସେମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାବଳରୁ ଉତ୍ତାରୁ ଏ ଦେଶରେ ବାହୁଲ୍ୟରୂପେ ଶୈବଧର୍ମର ବିସ୍ତାର ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅଭିପ୍ରାୟରେ ସସଙ୍କ ହୋଇ ଆସିଥିଲେ ଓ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ କୋଶଳ ରାଜା ଜନ୍ମେଜୟ ଦେବ ତାଙ୍କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ଏହି ମହାଭବଗୁପ୍ତ ସ୍ୱୟଂ ବଜୟଦୁର୍ଗରୁ ଏ ଦେଶରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଦାନ ଦେଇଥିବାର ତମ୍ରାପଟ୍ଟାମାନ ମିଳିଅଛି । ସେ ପଟ୍ଟାସବୁରେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁପ୍ତରାଜାଏ ଆପଣା ଆପଣାକୁ ଦ୍ରିକଳଙ୍ଗାଧିପତି * ବୋଲାଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଆହୁରି ସେ ପଟ୍ଟାସବୁରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନେ ଶୈବ ଥିଲେ; ସେମାନଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରତି ସାଉଶସ୍ୱ ଭକ୍ତି ଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଯେଉଁ ଭୂମିମାନ ଦାନ ଦେଇଥିଲେ ସେମାନ ଜଭସ୍ୱବଧ ଈଶ୍ୱର ଓ ସ୍ୱଲ୍ପକରଯୁକ୍ତ ଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସେମାନଙ୍କ-ଠାରୁ ଏକ ଏକ ଗ୍ରାମ "ସଜଳ ସ୍ଥଳସହ ସର୍ବବାଧାବବର୍ଜିତ ସାମ୍ର ସଗର୍ତ୍ତୋଗର ଇତ୍ୟାଦି" ରୂପେ ଏକାବେଳକେ ଦାନ ପାଇଥିଲେ । ଏପର ଦାନୀ ହଦ୍ର ରାଜାଙ୍କ ପର ଦାଢା ବର୍ତ୍ତମାନ ପୃଥିବୀରେ ବରଳ । ପୁଣି ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଏ ଦେଶରେ ଜସ୍ମଲାଭ କର ସେ ଓ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାତିଭାଇମାନେ ଶିବଗୁପ୍ତ ପ୍ରଭୃତିଏ ଏ ଦେଶ ଆପେ ଆପେ ଶାସନ କରୁ ନ ଥିଲେ; ଯେହେତୁ ଜନ୍ମେଜୟ ଦେବ ଓ ଯଯାତି ଏ ଦେଶର ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଉଥିବାର ଓ ନାମକୁ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର

ଏ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଭଲ ଭଲ ଜାତି ଓ ବଂଶୀୟ ଜଗାଧିମାନ ବଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ଅଧିକାଂଶ ବେଦାରରେ (ସଗଧ) ଅଛି । ଆହୁରି ସଥା ଗୁପ୍ତରାଜାଙ୍କର ନଜ ଦାନର ଓ ଓଡ଼ଶା କେଶସ୍ୱବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର କୁଟିଲାଧରଲଣ୍ଡିତ ତମ୍ରାପଟ୍ଟାମାନ ଯେଉଁମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ନାମ ଓ ସଜ୍ଜା ସଗଧୀୟ ନାମ ସଜ୍ଜାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଐକ୍ୟ ଦୃଅଇ । ପରଶେଷରେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ନାମ ସଗଧର ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ନାମର ନର୍ଦ୍ଦଶରେ ମିଳିଥିବାର ପୁଦ୍ଧା ଆମ୍ଭେମାନେ ଶୁଣିଅଛୁଁ ।

* କଳଙ୍ଗ ପୂର୍ବେ ଉତ୍କଳ ଭାଗରେ ବଭକ୍ତ ଥିଲା । ସେଥିରୁ ଏକ ଅଂଶ ଜସ୍ୱ କର, ସମ୍ଭବତଃ ଯୁଦ୍ଧ ବ୍ୟବସାୟର ବ୍ୟବଦ୍ଧାର ଅନୁସାରେ, ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଓ ସ୍ୱତସ୍ୱଂ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାତିଭାଇଏ ଗୌରବବର୍ଦ୍ଧକ ଦ୍ରିକଳଙ୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ କଳଙ୍ଗର ଅଧିପତି ପଦରେ ଆପଣା ଆପଣାକୁ ବୋଲାଇଥିଲେ । ଯଯାତି ସଥା ସେହିପର ଆପଣାକୁ ତ୍ରିକଳଙ୍ଗାଧିପତି ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଋଷିକୁଲ୍ୟା ନଦୀକ ଡେଇଁ ତାଡେ ଭୂମି ସେ ଭଲକଳଙ୍ଗରେ ଅଧିକାର କର ନ ଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାଏ ଆପଣାକୁ କଣ୍ଠାଟେଶ୍ୱର-ଗୌଡେଶ୍ୱର ବୋଲି ଖ୍ୟାତ କରାଇଥିଲେ, କନ୍ତୁ ସମସ୍ତ କଣ୍ଠାଟ ଓ ଗୌଡ଼ ତାଙ୍କର ନ ଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଦାନମାନ କେବଳ ଗୁପ୍ତରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ଦେଉଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ହ୍ରାସ—ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ବିଶେଷତଃ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ରୋଧ କରିବା ସକାଶେ ଚେଷ୍ଟା ଓ ଯତ୍ନର ସୂତ୍ରପାତ ଭାରତବର୍ଷର ଉତ୍ତର ଅଂଶରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତକାଳରୁ ବିଶେଷତଃ ଯଯାତିଙ୍କ ସମୟରୁ ଏ ଦେଶରେ ବୈଦିକଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଲା ଓ ସେହି ଅନୁସାରରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ହ୍ରାସ ଲାଭବାକୁ ଲାଗିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହା ବୋଲି ଏକାବେଳକେ ବୈଦିକଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଯେ ଓଡ଼ିଶା ତ୍ୟାଗ କଲା ତାହା ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କ୍ଷୀଣସୂତ୍ର ଅବଶ୍ୟ ଅଷ୍ଟ ନର୍ଜୀବ-ତ୍ୱରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏ ଦେଶରେ ଲମ୍ବମାନ ରହିଲା । ତଥାପି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହସ୍ରବର୍ଷକାଳ ବିଶାଳ ଜମତା ପ୍ରକାଶପୂର୍ବକ ବିରାଜମାନ ଥାଇ ଯେ ଅନନ୍ତର ହ୍ରାସମୁଖୀ ହେଲା ଓ ଶେଷକୁ ଏକପ୍ରକାର ଜରତରୁ ଲୋପ ପାଇଲା, ଏହା ସାମାନ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ ନୁହଇ । ଏହର ହ୍ରାସ ଓ ଲୋପର ଘଟଣା ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧର୍ମରାଜ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର, ଭାରତବର୍ଷରୁ ବିଶେଷରେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ହ୍ରାସ ଓ ଲୋପକୁ ଲକ୍ଷବାର ହେତୁମାନ ଜାଣିବା ସକାଶେ ପାଠକଙ୍କର ଔତ୍ସୁକ୍ୟ ଜନ୍ମି ପାରେ । ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର କଠୋର ନିୟମ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶାସନ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ ଭାରତବାସିଙ୍କର ବର୍ଗଗ ଜନ୍ମାଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୁଷ୍ଟିସାଧନ କରାଇଥିଲା, ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଉଦାର କୌଶଳ ସେଥିର କ୍ଷୟ ସାଧନ କଲା । ସ୍ୱୟଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅବତାରବିଶେଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ ଓ ପ୍ରଚାର କଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅହିଂସାବାଦକୁ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବାଜରେ ପ୍ରୋତ୍ଥିତ କଲେ । କେତେକ ବୌଦ୍ଧନେତା ଓ ପୁରୋହିତଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଏକପ୍ରକାର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ସ୍ଥାନାନ୍ତରରେ ଦେବସେବକ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ଆପଣା ଆପଣା ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କର ସମାନତା ଦେଖାଇଲେ * । କୌଶଳ କରି

* ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳର ପାଚକ ମାତ୍ରାନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ କପିଳେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରଦ୍ୱୟର ଦେବସେବକ ବଟୁ ଓ ମଲ୍ଲାମାନେ ଏଥିର ଉଦାହରଣ ସ୍ଥଳ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବଟୁ ଓ ମଲ୍ଲାମାନେ ସମ୍ଭବତଃ ପୂର୍ବେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଯଯାତି ଓ ତାଙ୍କର କୌଣସି କୌଣସି ଉତ୍ତରାଧିକାରୀଙ୍କ ସମୟରେ ସେମାନେ ଏକ ପ୍ରକାର ଶୃଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଆମଣ୍ଡା ଆମଣ୍ଡାର ବରାଦ କଲେ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଜାତ୍ୟଭିମାନଶୂନ୍ୟ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରତି କୌଣସି କାଳରେ ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଭକ୍ତି ନ ଥିଲା । ବଶେଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ମନ୍ଦାପ୍ରସାଦ ଚଳାଇ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ଜାତ୍ୟଭିମାନ ଶୂନ୍ୟତାର ଭାବକୁ କେତେକ ପରିମାଣରେ ରକ୍ଷା କଲେ । ପୁଣି କୁଡବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କୁଡଦେବସେବକ ବୌଦ୍ଧ ପୁରୋହିତଙ୍କ ହସ୍ତରେ କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦାପ୍ରସାଦ ବତରଣର ଭାର ରହିଲେ । ପ୍ରଥମେ ନୂତନ ପ୍ରଗତିର ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଅତିଶୟ ବଳବାନ୍ ରହଇ; କାଳକ୍ରମେ ଜନ୍ମରୁ ସେଥିରେ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଶୈଥିଲ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅଇ । ଧର୍ମବିପ୍ଳବର ଇତିହାସ ଆଲୋଚନାଦ୍ୱାରା ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ଜଣା ଯାଉଅଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସମୟରେ ସେହିପରି ଶୈଥିଲ୍ୟ ଜାତ ହୋଇଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସେହି ସୁବଧାକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଆପଣା ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ତେଜସ୍ୱୀ ଓ ଧୀଶକ୍ତି ସମ୍ପନ୍ନ ଲୋକଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ଯେଜନ ଅନାୟାସରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କ୍ଷୟସାଧନ କରିବା ସକାଶେ ସକ୍ଷମ ହୋଇଥିଲେ * ।

ଜଗନ୍ନାଥ—ଭାରତବର୍ଷରେ ଓଡଶାର ବଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାହା କୌଣସି ବଷୟ ସକାଶେ ଅଛି, ତାହା କେବଳ ପୁରୀନଗରସ୍ଥିତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ନମନ୍ତେ । ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ବହୁକାଳରୁ ଓଡଶାରେ ବରାଜତ ଅଛନ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ନାମକ ଜଣେ ମାଳବଦେଶୀୟ ରାଜା ଏ ଦେଶକୁ ଆସି ଏଠାରେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବାର କଥିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକତର ପ୍ରଭାବୋତ୍ପାଦକ କଳ୍ପନା ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କରିବା ବଷୟରେ ସୃଷ୍ଟି କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଥିରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ବଶେଷ ବୁଦ୍ଧିକୌଶଳର ପରିଚୟ ମିଳୁଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ବୁଦ୍ଧଅବତାରରୂପେ ବଷ୍ଣୁଙ୍କର ନବମ ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛନ୍ତି; ସେଥି ସକାଶେ ସ୍କନ୍ଦନାମକ ଏକ ପୁରାଣର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ବଶ୍ୱକର୍ମାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଦେବଦେବଙ୍କର ଶ୍ରୀମୂର୍ତ୍ତି ଗଠନ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠାକାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଶତାବ୍ଦୀରେ-ମଧ୍ୟ ବଷୟର ମୂଳ

---

* ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ସମୟକ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଯୋଗୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବଶେଷରୂପେ ହ୍ରାସପ୍ରାପ୍ତ ହଇଥିଲା । ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଶେଷ ପ୍ରଭାବୀ ଓ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ ଲୋକ ଥିଲେ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଜଣେ ଶିଷ୍ୟ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସିଥିବାର ଲିଖିତ ଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବା ସକାଶେ ଶୈଷ୍ଟଡ଼ୁଦସ୍ଥ ସାହକେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନ୍ମି ଅଛି । ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଜାତ ହୋଇ ଓଡ଼ଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ମୂଳସ୍ଥାପନା ବିଷୟରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଲୋପସାଧନ କରିବା ସକାଶେ ଯେତେବେଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବଦ୍ଧପରିକର ହୋଇଥିଲେ, ତେତେବେଳେ ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ମତାମତକୁ ନଜ ମତାମତରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ କରିଥିଲେ । ପୁଗ୍ଗଠାରେ ବହୁକାଳ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ପବନ୍ଦଦନ୍ତ ରକ୍ଷିତ ଓ ପୂଜିତ ହୋଇଥିଲା । ସଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଆପଣା ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ଜାତିଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନଥିଲେ । ସ୍ୱତରାଂ ସେହି ପୁଗ୍ଗଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏକ ଦନ୍ତପଦଶୂନ୍ୟ ଦେବତା ଗଠନ କଲ୍ପାଇ, ପୁଣି ସେହି ଦେବତାଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧାବତାରରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି*, ଅହିଂସାପରସ୍ୱ ବସ୍ତୁ ସ୍ଥଳରେ ଫ ତାଙ୍କର ପୂଜା ଚଳାଇ ଓ ତାଙ୍କ ଭୋଗରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଜୀବବଧର ନ ରଖି ଏବଂ ଏହିପରିଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷାକରିଥିଃ ଓଡ଼ଶା ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ମଉକ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଫେରାଇଥିଲେ । ପୂର୍ବେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ପବନ୍ଦଦନ୍ତର ଏକପ୍ରକାର ରଥଯାତ୍ରା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା; ସେହି ଅନୁକରଣରେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି†, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପାସନାରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷିତ ହେଲାରୁ ଉଭୟେ ମତାମତୋତ୍ତରରେ ତାଙ୍କର ଉପାସକ ହେଲେ ଓ କ୍ରମଶଃ ତାଙ୍କର ମହିମା ଓ ପୂଜା ସ୍ୱରଭବ୍ୟାପୀ ହେଲାଣି § । ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନନାମକ ଜନୈକ ରାଜା

---

* ଗୀତଗୋବନ୍ଦରେ ବୁଦ୍ଧାବତାରର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ସେଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଶାକ୍ୟସିଂହକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବୁଦ୍ଧାବତାର କଲ୍ପିତ ହୋଇଅଛି ।

ଫ "ଅହିଂସା ପରମୋଧର୍ମ" ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ମତ ଥିଲା ।

† ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ଚୈତ୍ର ମାସରେ ଯେଉଁ ଅଶୋକାଷ୍ଟମୀ ଯାତ୍ରା ଓ ସେଥି ଉପଲକ୍ଷରେ ଯେଉଁ ରଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୁଅଇ, ତାହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୌଦ୍ଧ ବ୍ୟାପାର । ଅଶୋକ ରାଜାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାକ୍ରମେ ଖଣ୍ଡଗିରି କ ଧଉଲଗିରି ନକଟରେ ବୌଦ୍ଧ ରଥଯାତ୍ରା ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁମାନେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ମନ ଭୁଲାଇବାପାଇଁ ଉକ୍ତ ଯାତ୍ରାଟିକ ହିନ୍ଦୁମାନାର ଅନ୍ତର୍ଗତ କରିଅଛନ୍ତି ।

§ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ ସେବା ପୂଜା ଏପରି ଭାବ ଧାରଣ କରିଅଛି ଯେ ସେ ସବୁରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର କୌଣସି ଶାଖାର ମତାନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିବାର ଅପ୍ରତୁଲତା ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅଇ ନାହିଁ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଏ ଦେଶକୁ ଆସି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଥମ ଗଠନ କରାଇଥିବାର ସତ୍ୟ ହେଲେ, ପଶ୍ଚିମ ଓ ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳସ୍ଥ ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବନତି ଓ ଶୈବୋପାସନା ଆରମ୍ଭ ହେଲା ଉତ୍ତରୁ, ସେ ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ଅଞ୍ଚଳାସ୍ଥରେ ପୁଣି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମକୁ ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରିବା ଅଭିଳାଷରେ ନିଜ ଦଳବଳ ସହିତ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିଥିଲେ ଓ ପୁରୀ କି ତତ୍ସନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ବାସ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ପ୍ରଥମସ୍ଥାପନା କାର୍ଯ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ପୁରୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ସମାଧା କରିଥିଲେ । ସେ ଯାହାହେଉ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରାଭବ ଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପୁନଃସ୍ଥାପ୍ତାର ଓ ଶୈବ ବଢ଼ାଇବା ସକାଶେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ମାଲସସଲ୍ଲରୁ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ ।

ଯଯାତିକେଶରୀ—ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ରାଜ୍ୟାରମ୍ଭ ସମୟରୁ ବଡ଼ଯତ୍ନମାଣରେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶ୍ୱସ୍ତ ଓ ପ୍ରକୃତ ଇତିହାସ ମିଳଇ । ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ଓ ରାଜତରଙ୍ଗିଣୀ ପ୍ରକାଶିତ ବିବରଣମାନ ଏହି ସମୟଠାରୁ ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ ଥିଲା ପରି ବୋଧ ହୁଅଇ । ଇତିପୂର୍ବେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ଯଯାତିକେଶରୀ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ନରପତିଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଏ ଦେଶର ରାଜା ଥିଲେ । ମାଦଲାପାଞ୍ଜି ଅନୁସାରେ ୫୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାରେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜରେଖାର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା । ଯଯାତି ଓ ତଦ୍ବଂଶୀୟ ସମସ୍ତ ରାଜଗଣ ଶୈବଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦସାଧନର ଉଦ୍ଯୋଗରେ ଯେଉଁ ଜଗନ୍ନାଥ-ଦେବଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବିଧିବହ୍ନତ ଶ୍ରୀମୂର୍ତ୍ତି ନର୍ମାଣ ଓ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପନ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଏକ ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ । ଯଯାତି ରାଜା ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ ସକାଶେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ପୁରୀନଗରରେ ମନ୍ଦିର ନର୍ମାଣ କରାଇ ସଯୋପଯୁକ୍ତ ପୂଜା ସେବା ଓ ଅର୍ଚ୍ଚନାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିପୂର୍ବେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଚତ୍ତ ଆକର୍ଷଣ କରିବା ସକାଶେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ବୁଦ୍ଧାବତାରରୂପେ ପୂଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଏଉତ୍କରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମାବଲମ୍ବିଙ୍କର ଚେଷ୍ଟା ସୁଚ୍ଛଳ ରହି ନ ଥିଲା । ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଙ୍ଘ ନାମକ ତ୍ରିରତ୍ନ ଉପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ଜଗାସ୍ଥ ଥିଲେ । ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରା ନାମକ ଆଉ ଦୁଇ ମୂର୍ତ୍ତି ସୁଦ୍ଧା ହିନ୍ଦୁମାନେ ସୃଷ୍ଟି କରି ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ମତ ସଙ୍ଗେ ଅଧିକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରକ୍ଷା କଲେ । ଯଯାତି ଡାକର ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ ସକାଶେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଲୋକରେ ସମ୍ମାନିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ମହାନଦୀ ଓ ବରୁଣାର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଚଉଦୁଆର ନଗର ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ଏଥିପୂର୍ବେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ସେ ନଗର ସ୍ଥାନଶ୍ରୀ ନ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଯଯାତିକେଶରୀ ଯାଜପୁରଠାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପିତ କରିଥିଲେ । ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଦ୍ୱାରବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ରାଜପ୍ରାସାଦ ତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ନର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଆଜକାଲି ଅଳ୍ପ ଦୃଷ୍ଟି-ଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ* । ଯାଜପୁରର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଯଯାତିଙ୍କ ସମୟର ଏକ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ଅଟଇ† । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଅନତିଦୂରରେ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଦମନ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସୁପ୍ରକାଣ୍ଡ ବଡ଼ ଦେଉଳର ମୂଳପତ୍ତନ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଅନ୍ୟତର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ।

କଥିତ ଅଛି ଯଯାତିକେଶରୀ ରାଜ୍ୟଶାସନ ଆରମ୍ଭ କରିବା ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରୁ ବେଦଜ୍ଞ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରୋଚିତ ଆଚାରବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ଦେଖି ସତ୍କର୍ମଶୀଳ ଦଶସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ କାନ୍ୟକୁବ୍‌ଜରୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଅଣାଇଲେ ‡ । ସେ ସମୟରେ ଉତ୍ତରାପଥବର୍ତ୍ତର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଶୈବଧର୍ମ

---

* ରାଜପ୍ରାସାଦ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ମନ୍ଦିର ଥିବା ସ୍ଥାନରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯାଜପୁରର ସବ୍‌କାର୍ଟ କଚେରୀ ଘରମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି ।

† ଏହିଠାରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ନରକରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇବା ଆଶାରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଗୋଦାନ କରନ୍ତି । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଯାଜପୁର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ କିଛି କିଛି ଅର୍ଥ ଲାଭ ହୁଅଇ ।

‡ କନୌଜଦେଶାତ୍ମ ସ୍ୱୟମାଗତା ଯେ ଦଶାଗ୍ନମେଧାସ୍ୱ ପୁରାବଧାନା ।
ମର୍ତ୍ତ୍ୟସ୍ତିତାଃ ସ୍ୱର୍ଗଗତାଶ୍ଚ ବପ୍ରା ସ୍ତେଭ୍ୟୋ ଦଜେଭ୍ୟଃ ପ୍ରଦଦାସ୍ମିଗର୍ଦ୍ୟଂ ।—
Tradition.

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ କନୌଜ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଜ୍ଞାନଭ୍ରାନ୍ତ ଲାଭ କରି ନ ଥିଲେ । ବଙ୍ଗଦେଶର ରାଜା ଆଦଶୂର ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେହିଠାରୁ ଉତ୍ତମ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରଧାନ୍ୟ ଲଭୁଥିଲା । ନବାଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସମସ୍ତେ ଶିବୋପାସକ ଥିଲେ । ଯଯାତିଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଯାଜପୁରଠାରେ ସେମାନେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଏକ ମହାଯଜ୍ଞ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେ ଯଜ୍ଞରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ବୃଷାଦର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ନବାଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଭୂମିସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ ✝ ।

ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ପୁରୀ ସେଠାରୁ ଚାଲିଯାଇ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଆଧୁନିକ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସଡ଼ିଆ, ପୁରୀଆ, ପୂର୍ବଅଗ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣରୂପେ ଖ୍ୟାତ, ସେମାନେ ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ଶାରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ନାମ ଲୌକିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରେ ସେମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନାରୁ ବରତ ରହି ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ କର୍ମକର୍ମାଣି ବିସର୍ଜ୍ଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁରୀ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣାସ୍ଥଙ୍କ କ ପୁରୁଣ୍ଡିତ କେହି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଆଜକାଲି ଯେଉଁମାନେ ମାଷ୍ଟାନ ବ୍ରାହ୍ମଣରୂପେ ଜଳଚଳସମାଜରେ ଚଳିଯାନ୍ତି ସେମାନେ ପ୍ରକୃତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୁହନ୍ତି । ଅଦ୍ୟାପି ପୁରୀ ଓଡ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଶୂଦ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ପରିଚିତ । ସେମାନଙ୍କ ବ୍ରାହ୍ମଣତ୍ୱ ଲାଭ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନାପ୍ରକାର ଅପବାକ୍ୟ ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । କନୈକ ଇଉରୋପୀୟ ଲେଖକ ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି ଯେ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଓଡ଼ଶାକୁ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଆସି ପହଞ୍ଚନ୍ତେ, ନାନା ଜାତିରୁ ସଂଗୃହୀତ ଏକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବୌଦ୍ଧପୁରୋହିତ ଓ ଅନେକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଆର୍ଯ୍ୟସନ୍ତାନଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଓଡଶାରେ ଥିବାର ଦର୍ଶନ କଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ବଡାଦର କରି ଆପଣା ଆପଣା ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ସଂସ୍ଥାପନ କରିବା ନବାଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅତି କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକପ୍ରକାର ସମାନତା ପ୍ରଦାନ କରିବା ସକାଶେ ନବାଗତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମନସ୍ଥ କଲେ ଓ ଅବଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ଉପରେ ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ସମ୍ପାଦନ କରାଇଲେ । ଏ ଅନୁମାନ ନଭାନ୍ତ କାଲ୍ପନିକ ବୋଲି ବୋଧ ହେଉ ନାହିଁ । ବରଞ୍ଚ ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହି ମାସ୍ତାନ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାର ଆଧିକ୍ୟ ଓ ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳର ପାକଶାଳାରେ ଏମାନଙ୍କର ବଶେଷ ଆଧିପତ୍ୟ,

---

✝ ଯଯାତିଙ୍କଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଦତ୍ତ ହୋଇଥିବା ତମ୍ରାପଟ୍ଟୀୟ ଦାନପତ୍ରରୁ ଖଣ୍ଡେକେତେ ମିଳିଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉକ୍ତ ଅନୁମାନର ସପକ୍ଷପୋଷକ ହେଉଅଛି । ସାମ୍ପ୍ରତିକ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ହିନ୍ଦୁସମାଜର ପୌରହିତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ କୌଣସି ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଅନେକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କର ଶୂଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରାୟ ଆଚରଣ । ଅଧିକ କ୍ଷତ୍ରିୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ନମସ୍କୃତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଲୌକିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ନମସ୍ତ୍ରେଣୀସ୍ଥ ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ପୌରହିତ୍ୟ, ସାଧାରଣ୍ୟରେ ଠାକୁରପୂଜା, ଶୂଦ୍ରଙ୍କର ଅଭିଯାଚନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ଘୃଣ ବ୍ୟବସାୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରକୃତ ଆଦରଣୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦ୍ଧା ବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ବହୁ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ।

ଯଯାତି ଶିବୋପାସକ ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଲୋପସାଧନ କରିବା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ମଧ୍ୟ ସେ ଏହି ଦୁଇ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ଲକ୍ଷ କରି ତାଙ୍କର ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରିଥିଲେ । ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଓ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟସ୍ତ କରିବାକୁ ସେ କୁଣ୍ଠିତ ନ ଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ତାଙ୍କଠାରୁ ବହୁତର ଭୂମି ଦାନ ପାଇଥିଲେ । ଅନନ୍ତର ୫୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ୫୨ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରି ମାନବଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ଜିତୁରୁ ଆଉ ୪୩ ଜଣ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜା ଓଡ଼ଶା ଭୋଗ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲେ କି ନାହିଁ ଓ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଏ ଅବା କେବେ ଲୁପ୍ତ ହେଲେ ଏ ବିଷୟର ସନ୍ତୋଷଜନକ ନିଦର୍ଶନ ଅଦ୍ୟାପି ମିଳିନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ଏପରି ଅନୁମାନକୁ ଆସିଛି ଯେ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ଶାସନର ଶେଷଭାଗରୁ ଓଡ଼ଶାରୁ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଶାସନ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଲଲାଟେନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ—ଯଯାତିଙ୍କ ଜିତୁରୁ ପୂର୍ଯ୍ୟକେଶରୀ ଓ ଅନନ୍ତକେଶରୀ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ୯୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଅନନ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ଦେଉଳର କାର୍ଯ୍ୟ ଲାଗିଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ଅନନ୍ତଙ୍କ ଜିତୁରୁ ୭୨୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅଲ୍ଲରୁ ବା ଲଲାଟେନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ ଓଡଶା ସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ଼ ହେଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳର ନିର୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ ୭୫୭ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସମାପ୍ତ ହେଲା । ତଦନନ୍ତରେ ସେ ସେହିଠାରେ ସାତସାଇ ଓ ବତ୍ସାଳଶ ବର୍ତ୍ତବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ନଗର ବସାଇ ତାହାକୁ ଆପଣାର ରାଜଧାନୀ କଲେ । ଭୁବନେଶ୍ୱରଙ୍କ ଦେଉଳରୁ ଏହି ନୂତନ ରାଜଧାନୀର ନାମ ମଧ୍ୟ ଭୁବନେଶ୍ୱର ହେଲା । ସେହି ସମୟଠାରୁ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଦୁଇ ନଗର ଯାଜପୁର ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ରାଜଧାନୀରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱର-

Digitized by srujanika@gmail.com

ଠାରେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ରାଜପ୍ରାସାଦର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାପି ନେତ୍ର-ଗୋଚର ହୁଅଇ । ବିନ୍ଦୁସାଗର ନାମକ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁଷ୍କରଣୀ ଏହା ସମ୍ଭବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଅନ୍ତଃପାତି ଜଦସୁଗିରିଠାରେ ଗଣୀନଅର ନାମକ ବୌଦ୍ଧଙ୍କର ଯେଉଁ ପଙ୍କତୋଳୀଣ୍ଡ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛନ୍ତି ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଲଙ୍ଗୁଣେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଯାଇ ଭୋଗବଳାସରେ କାଳଯାପନ କରୁଥିଲେ । ୫୫ ବର୍ଷକାଳ ରାଜତ୍ୱ କରି ଅବଶେଷରେ ୬୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମୃତ୍ୟୁଗ୍ରାସରେ ପତିତ ହେଲେ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱର—ଏ ଦେଉଳ ଓଡ଼ଶାର ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟର ଅତୁଲନୀୟ ଖାଣି ଅଟଇ । ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଏମନ୍ତ ଶିଳ୍ପନୈପୁଣ୍ୟର ପରାକାଷ୍ଠା-ପ୍ରଦର୍ଶକ କାରିଗରର ଅତି ବରଳ ଦେଖାଯାଏ । ଆଦୌ ଏକଖଣ୍ଡ ଦର୍ଗଭୂମି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଏକ ସୁନ୍ଦର ଖୋଡ଼ଣ୍ଡଦ୍ୱସ୍ତପରିବେଷିତ ସାଳଭାପ୍ରସ୍ତରନିର୍ମିତ ପ୍ରାଚୀର-ଦ୍ୱାରା ବେଷ୍ଟିତ ହୋଇ ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଦେବାଳୟମାନ ସଂଗଠିତ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ୱୟଂ ଲଙ୍ଗରାଜ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବିରାଜମାନ, ତାହା ବଡ଼ଦେଉଳ ନାମରେ ବଖ୍ୟାତ । ସେଥିର ଉଚ୍ଚତା ୧୨୫ ହାତ ବୋଲି ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଚତୁଷ୍କୋଣଗୃହ ପ୍ରାୟ ମନ୍ଦିର ଭୂମିରୁ ଉତ୍ଥିତ ଓ ଜମଃସୂକ୍ଷ୍ମ ହୋଇ ଆକାଶ ସ୍ପର୍ଶ କରିଅଛି । ଦେଉଳର ଉଚ୍ଚତାନୁସାରେ ବସ୍ତୁତ ଅଳ୍ପ ହେବା ଯୋଗୁଁ ମନ୍ଦିରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହେବ, ଏଥି ସକାଶେ ବଡ଼ଦେଉଳର ଦେବତ୍ୱ ଲବ୍ଧି ଜଗମୋହନ, ନାଟମନ୍ଦିର ଓ ଭୋଗମଣ୍ଡପରୂପ ଆଉ ଉନୋଟ କମନମ୍ର ଓ ବେଢ଼ା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟକେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଦେଉଳ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପିମାନେ ନର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳର ବସ୍ତୁତ ସ୍ୱଲ୍ପତାସମ୍ଭବ ଅପୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପବ୍ୟବସାୟିମାନେ ଶିଲଣ ନର୍ମାଣ କରିବା ବିଷୟରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅଜ୍ଞ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଦେଉଳର ବସ୍ତୁତ ବଢ଼ାଇବା ସକାଶେ ସେମାନଙ୍କର ସାଦ୍ଧାସ ବଳ ନ ଥିଲା । ମଧ୍ୟ ଶିଲଣ ନର୍ମାଣବିଷୟକ ଅଜ୍ଞତାରୁ ଏକ ଚମତ୍କାର ବୁଦ୍ଧିକୌଶଳଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ପୂରଣ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଭିତରକାନ୍ଥଣୀ ଦେଇ, ପ୍ରସ୍ତର ଉପରେ ପ୍ରସ୍ତର ଖଞ୍ଜି, ଲଲ୍ଲଣ୍ଟା ନଣ୍ଡୁଣୀ ଚଢ଼ିଲା ପ୍ରାୟ ଏପରି ଭବରେ ମନ୍ଦିରକୁ କମଃସୂକ୍ଷ୍ମ କରି ଗଢ଼ିଅଛନ୍ତି ଯେ ସର୍ବୋପରି ଖଣ୍ଡକେତେ ଆଡ଼ଣୀ ପଥର ବସାଇ ସଦ୍ଗଳରେ ଛତ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଅଦ୍ଭୁତ ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦିରର ମସ୍ତକଦେଶକୁ ଦହଦ୍ଦାଣ୍ଡି ଓ ଗଠନ-ବଶେଷଦ୍ୱାରା ସୂଚିକାକାରରୂପେ ପରିଣତ କରି ଦୂରରୁ ମନ୍ଦିରକୁ ଏକ ଅପୂର୍ବ ଶୋଭା ପ୍ରଦାନରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଯୋଜନାନୁସାରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଲୌହଦଣ୍ଡମାନ* ମଧ୍ୟର ମଧ୍ୟରେ ଛତ ଦେହରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । କାନ୍ଥ ପ୍ରସ୍ତରମାନଙ୍କୁ ପରସ୍ପର ସଂଯୁକ୍ତ କରିବାର ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଠାରେ ଆବଶ୍ୟକତା ଘଟିଅଛି, ସେହି ସେହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବାରଆ (ଲୌହବନ୍ଧନୀ) ଶିଳ୍ପକାରମାନେ ବ୍ୟବହାର କରଅଛନ୍ତି । ବଶେଷ କୌଣସି ଚୂନ ସୁରକି ମସଲାଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟର ପ୍ରସ୍ତରମାନ ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ; କେବଳ ଚୂନ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ଉପରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ଘଷା ହୋଇ ବସିଅଛି । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଚୂନର କୌଣସି ନିଦର୍ଶନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦୋଳଲ ମନ୍ଦିରରେ ରଙ୍ଗବାଲି ଓ ଅକର୍ମଣିଆ ପ୍ରସ୍ତରମାନ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁଠାରେ ମୂର୍ତ୍ତିପ୍ରସ୍ତୁତ ଖୋଦିତ ଓ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଘଟିଅଛି, ସେହି ସେହି ଠାରେ ମୁଗୁନିପଥର ବ୍ୟବହାରରେ ଲଗିଅଛି ‡ । ମନ୍ଦିରର ଆଦ୍ୟୋପାନ୍ତ ଖୋଦିତ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହୁଅଇ ନାହିଁ । ବଡ଼ଦେଉଳର ବହିର୍ଦ୍ଦିଗର ଛଅ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗଣେଶ, କାର୍ତ୍ତିକ ଓ ଭଗବତୀଙ୍କର ଯେଉଁ ପ୍ରସ୍ତରଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିସବୁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ଦେଉଳ ମଧ୍ୟରେ ଓ ଉଲାସମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ମୁନି, ଉପସ୍ୱୀ, ବଦ୍ୟାଧ୍ୟାପକ, ସୈନ୍ୟ, ସାମନ୍ତ, ନର୍ତ୍ତକ, ନର୍ତ୍ତକୀ, ଗାୟକ, ବାଦକ, ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ପୁଷ୍ପ, ଲତା, ଯୁକ୍ତାସ୍ଥ, ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି ସେ ସବୁ ଦେଖିଲେ ଚମତ୍କୃତ ହେବାକୁ ହୁଏ ଏବଂ ଓଡିଶା ତ୍ୟାଗ କରି କେଉଁ ଦିଗକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଶିଳ୍ପକାରମାନେ ପଳାୟନ କଲେ ଏହି କଥା ଚିନ୍ତା କରି ଚକ୍ଷୁ ଅଶ୍ରୁବିସର୍ଜ୍ଜନ କରେ । ଉଚ୍ଚିଖିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଏପରି ପ୍ରକୃତଭାବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ସମସ୍ତ ଦେଖିଲେ, ଜୀବନ୍ତ ପ୍ରାଣିପୃଷ୍ଠ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣରୌପ୍ୟର ଅଳଙ୍କାରଚୟ ଓ ଯୁଦ୍ଧ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରାବଳୀ ଏବଂ ସଙ୍ଗୀତଯନ୍ତ୍ରମାନ ଅବଶସ୍ତ୍ର ହୋଇ ପ୍ରସ୍ତରୀଭୂତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରାଚୀ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ହୁଅନ୍ତି । ଜନୈକ ବଙ୍ଗୀୟ ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଏ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ପରୀକ୍ଷା କରି ଏହି ଉପସ୍ଥାରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଯେ ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନଚାଲଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଗ୍ରୀସ୍, ରୋମ, ମିସର, ବାବଲୋନ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିତୁଲ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟତର । ଭୁବନେଶ୍ୱରଦେଉଳ ଜଗମୋହନଦେଶର ପଞ୍ଚମ, ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଉନ୍ନତ

---

* ଭାଲଚେର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ଗଡ଼ଜାତ ସମ୍ଭବତଃ ଲୌହ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲା ।

‡ ମୁଗୁନିପଥର ସମ୍ଭବତଃ ନୀଳଗିରି ଗଡ଼ରୁ ଆଣାତ ହୋଇଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥାର ସୁନ୍ଦର ପରିଚାୟକ ଅଟେ । ସ୍ଥାନାନ୍ତରେ ଏ ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ହେବ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶିବୋପାସନା—ଏହି ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଉ କେଉଁ ବିଧିରେ ଶିବୋପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ଶାରେ ଯେତେବେଳେ ଶିବୋପାସନା ପ୍ରଥମ ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା, ସେତେବେଳେ ଏ ପ୍ରଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଅତି ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ଭାରତବର୍ଷର ସମସ୍ତ ଶୈବଙ୍କର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ପରାଭବ କରିବା ଏକମାତ୍ର ମୁଖ୍ୟଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଯେପରି କି ଏହି ପୂର୍ବରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ନାନା କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଶୈବବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ନେତା ଶଙ୍କରଗୁରୁର୍ଯ୍ୟ ଶିବୋପାସକ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା (ସମ୍ଭବତଃ ବୌଦ୍ଧଙ୍କୁ ଦମନ କରିବାର୍ଥ) ଏକପ୍ରକାର ଏକେଶ୍ୱରବାଦ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ * । ଇତିପୂର୍ବେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ଅହିଂସାବାଦ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୂଳରତ୍ନ ଥିଲା । ହିନ୍ଦୁଙ୍କର ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ସୁଦ୍ଧା ସେହିପରି ଜୀବହିଂସା ନିଷିଦ୍ଧ । ସୁତରାଂ ଶିବୋପାସକମାନେ ଓଡ଼ଶା ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ମଠ ଫେରିଇବା ସକାଶେ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ଲିଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ଉପାସନା ଅହିଂସାବାଦୀ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଗିଜମନ୍ଦିରେ ପ୍ରଚଳିତ କଲେ । ଅଦ୍ୟାପି ସେହି ବୈଷ୍ଣବ ଗିଜମନ୍ଦିରେ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ଭୋଗଦାନ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଉଅଛି । କେହି କେହି ଶିବୋପାସନାକୁ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଉପାସନା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତଉତଃ ଏହା ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଉପାସନା ଏ ବିଷୟ ସନ୍ଦେହଜନକରୂପେ ସପ୍ରମାଣ ହୋଇଅଛି ।

ଚୀନପର୍ଯ୍ୟଟକ—ଲଲାଟେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶା ହାଓଂସାଂ ନାମକ ଜନୈକ ଚୀନପରିବ୍ରାଜକଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରିଦର୍ଶିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ଭ୍ରମଣବୃତ୍ତାନ୍ତ ପାଠ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ସୁଦ୍ଧା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଓଡ଼ଶାରେ ବଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ସେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ବଧର୍ମୀ (ବ୍ରାହ୍ମଣ) ଓ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏ ପ୍ରଦେଶରେ ମିଶାମିଶି ହୋଇ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସଙ୍ଘାଶ୍ରିତମାନଙ୍କର (ବୌଦ୍ଧଙ୍କର) ପ୍ରାୟ ଏକଶତ ଆଶ୍ରମ ଓ ସେମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟ ଦଶସହସ୍ର ଥିଲା । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଯେ ତାଙ୍କ

---

* ଶଙ୍କରଗୁରୁର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଗୋଟିଏ ମଠ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମଠ ପୁରୀରେ ଅଛି । ପୁରୀ ମଠରେ ଅନେକ ସମ୍ପତ୍ତି ଚଳଅଚଳ ସ୍ଥାପିତ ଅଛି । ଶଙ୍କର ବଦ୍ୟାନୁରାଗୀ ଥିଲେ; ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସି ତାଙ୍କର ମତ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ଓ ସେହି ମତର କେତେକ ଲୋକେ ଅନୁଗାମୀ ହୋଇଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସମୟରେ ଚଲ୍‌କାହ୍ରଦ ଓଡ଼ଶାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିଲା ଓ ଚଲକା ଦେଇ ଦେଶ ବଦେଶକୁ ଅନ୍ତର୍ବପୋତ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲା ।

କେଶୀବଂଶୀୟ ଶେଷ ଗୁଳଜଣ ରାଜା—ଲଲାଟେନ୍ଦୁଙ୍କ ଜ୍ଞାତିରୁ ଆଉ ଗୁଳଜଣ କେଶୀବଂଶୀୟ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ କ୍ଷୁଦ୍ର ଓଡ଼ଶା ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ନାମର ନର୍ଘଣ୍ଟ ପରଶଷ୍ଟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବଶେଷ କୌଣସି ଘଟନା ଘଟିଥିବାର ଲକ୍ଷିତ ନାହିଁ । କେବଳ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକେତେ ନୃପଙ୍କର ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ବଷୟରେ ଏହିପର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, କୁଣ୍ଡଲକେଶୀ (୮୧୧-୮୨୯) ପୁରୀ ନଗରସ୍ଥ ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ନର୍ମାଣ କରିଥିଲେ; ସମରପ୍ରିୟ ରାଜା ନୃପକେଶୀଙ୍କଦ୍ୱାରା (୯୪୧-୯୫୩) କଣ୍ଟକ ନାମର ସୁସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା; ସର୍କଟ ବା ସର୍କରକେଶୀ (୯୫୩-୯୭୨) କଣ୍ଟକର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଓ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥିତ ମହାନଦୀ ଓ କାଠପୋଡୀ କୂଳେ କୂଳେ ପଥରବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଥିଲେ; କଣ୍ଟକର ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ମହାଦେବକେଶୀଙ୍କଦ୍ୱାରା (୯୭୧-୯୮୯) ନର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା; ମତ୍ସ୍ୟକେଶୀ (୧୦୩୫-୧୦୫୦) ପୁରୀ ଅଠରନଳା ଘାଟ ବନ୍ଧାଇଥିଲେ । ଅଦ୍ଭୁତ କଥିତ ଅଛି ସାଲଙ୍ଗକେଶୀଙ୍କ ରାଣୀ (୧୦୯୯—୧୧୦୫) ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳର ନାଟମନ୍ଦିର, ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । କେଶୀବଂଶସମ୍ଭୂତ ଉଦ୍ୟତକେଶୀ ନାମକ ଜଣକର ମାତା ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମୁଖଶାଳା ଦେଉଳ ନର୍ମାଣ କରାଇଥିବାର 'ଭୁବନେଶ୍ୱରମନ୍ଦିରସ୍ଥ ଏକ ଶୋଦଭଲିପିରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ସାଲଙ୍ଗକେଶୀୟ ରାଜାମାନେ (୭୦୦-୯୦୦) ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶ ବର୍ଷ କାଳ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ପ୍ରଭୂତ କ୍ଷମତା ବସ୍ତାର କରି ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବଶାଳକ୍ଷମତାଶାଳୀ ଦେବପାଳ ଓ ମହୀପାଳ ନାମକ ଦୁଇ ରାଜା ସେମାନଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଓଡ଼ଶାର ରାଜାଙ୍କୁ ବହୁ ବଳ ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରାଇଥିଲେ ।

ବଙ୍ଗଦେଶର ସେନବଂଶୀୟ ଆଦ୍ୟରାଜା ଶୂରସେନ ବା ଆଦଶୂର ଯେ କ ୯୬୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ, ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ ଓ ବେଦବେଦାଙ୍ଗକୁଶଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅଭାବ ଦେଖି ପ୍ରଥମେ ଓଡ଼ଶାରୁ ବୈଦିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ନମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଯେବ ଗଲେ, କନ୍ତୁ ଓଡ଼ଶାରୁ ନମନ୍ତ୍ରିତ ହୋଇ ଯାଇଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବଙ୍ଗାଧିପଙ୍କର ମନୋଗତ ନ ହେବାରୁ ପୁଣି କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ସେ ପାଞ୍ଚଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଅଣାଇଲେ । ଓଡ଼ଶା

Digitized by srujanika@gmail.com

ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଜୟନବେଶ ସଂସ୍ଥାପନ କରି ରହିଲେ । ଅଦ୍ୟାପି ଜୟଲବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତି ବଙ୍ଗଦେଶରେ ବାସ କରୁଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭର ସ୍ୱୀୟ ମାଉ ସମସ୍ତ ବଙ୍ଗୀୟ ଶ୍ରବକୁ ଧାରଣ କରିଅଛୁ । କେହି କେହି ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଯେ ଓଡ଼ଶାରୁ ଯାଇଥିଲେ ଏ କଥାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରାପ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ।

ଉକ୍ତ ସେନବଂଶୀୟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ନାମକ ଅନ୍ୟତର ଏକ ରାଜା (୧୧୦୦-୧୧୨୧) ସ୍ୱାଧୀନରେ ଜୟସ୍ତମ୍ଭ ସଂସ୍ଥାପିତ କରିଥିବାର କୌଣସି ବଙ୍ଗୀୟ ଅନୁଶାସନପତ୍ରରୁ ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛୁ, ମଧ୍ୟ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଭେଙ୍ଗେବେଲରୁ ଯେପର ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଥିଲେ ସେଥିରେ ଜଣେକ ବଙ୍ଗୀୟ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ନୃପତିଙ୍କର ଓଡ଼ଶାରେ ଜୟସ୍ତମ୍ଭ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବାର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତୀୟମାନ ହେଉ ନାହିଁ ।

କେଶରୀବଂଶ ଲୋପ—ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ କେଶରୀବଂଶର ଶେଷ ରାଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ସନ୍ତତି ନ ଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶରୁ ଗଙ୍ଗେରଗଙ୍ଗା ନାମକ ଜଣେ ନୃପତି ଓଡ଼ଶା ଆକ୍ରମଣ କରି ୧୧୩୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କଲେ ଓ ସେହି ପରାଭବ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ଶାରୁ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜପଣ ଲୋପପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ବଂଶାବଳୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲିଖିତ ଅଛୁ ଯେ ବାସୁଦେବ ନାମକ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ରାଜାଙ୍କ କାର୍ତ୍ତିକ ଅପମାନିତ ଓ ନିର୍ବାସିତ ହୋଇ କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶୀୟ ଗଙ୍ଗେରଗଙ୍ଗାକୁ ଓଡ଼ଶାଆକ୍ରମଣାର୍ଥ ଉତ୍ତେଜିତ କରିଥିଲେ । ପୁଣି ରାଜତରଙ୍ଗିଣୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛୁ ଯେ ରାଜା ନିଃସନ୍ତାନ ହେବାରୁ ଉକ୍ତ ବାସୁଦେବ ଦକ୍ଷିଣଦେଶରୁ ଜଣେ ରାଜାକୁ ଆହ୍ୱାନ କରି ଆଣି ସିଂହାସନରେ ବସାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଏ ଉଭୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଲୀକ ଓ କାଲ୍ପନିକ ବୋଧ ହେଉଅଛୁ, ତେବେ ଏ ବର୍ଣ୍ଣନାଦ୍ୱୟରେ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସତ୍ୟ ନିହିତ ଥିବାର ବୋଧ ହୁଅଇ ଯେ, କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜତ୍ୱର ପରସମାପ୍ତି ଉତ୍ତରୁ ଦକ୍ଷିଣଦଗର କୌଣସି ରାଜା ଆସି ଓଡ଼ଶା ସିଂହାସନରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲେ ।

ଦେଶଶାସନ—ଯଯାତିକେଶରୀ ପ୍ରଥମେ ଗୁପ୍ତବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ କର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଶାସନର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ ଯେ ଅବଶେଷକୁ ସେ ସ୍ୱାଧୀନ ହୋଇଥିଲେ । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସାର୍ଦ୍ଧସପ୍ତଶତ ବର୍ଷ ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତରେଶ୍ୱର କେତେକ କୋଶ ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ କାଁଶବାଁଶ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଋଷିକୁଲ୍ୟା ନଦୀ ମର୍ଦ୍ଦନ୍ତ ଓ ପୂର୍ବରେ ସାଗରଦ୍ୱାରରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ଡ଼େଙ୍କାନାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏହି ପ୍ରଦେଶର ପରିମାଣଫଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରାୟ ୧୫୦୦୦ ବର୍ଗମାଇଲ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅଞ୍ଚଳ । ଏଥିରୁ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ୧୫ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ରାଜସ୍ୱ ପାଉଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସେମାନେ ଆପଣା ପକ୍ଷରୁ କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତ କରି ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରୁଥିଲେ । କର୍ମଚାରୀମାନେ ବେତନସ୍ୱରୂପ ଭୂମି ଜାୟଗିର ପାଉଥିଲେ । ସାଧାରଣ ପ୍ରଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କଉଡ଼ି ଅର୍ଥ ବିନିମୟର ପ୍ରଧାନ ଉପାୟ ଥିଲା । ଯେଉଁ ଝରା ଆୟ ହେଉଥିଲା, ସେଥିରୁ ରାଜାଙ୍କର ନିଜ ବ୍ୟୟ ଯାର ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ମୁଦ୍ରା ମନ୍ଦିରଉତ୍ତୋଳନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟୟିତ ହେଉଥିଲା । ସେଥିଦ୍ୱାରା ଦେଶୀୟ ଲୋକେ ସୁଦ୍ଧା କେତେକ ପରିମାଣରେ ଲାଭବାନ୍ ହେଉଥିଲେ ।

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିଶେଷ ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହାଦି ଘଟି ନ ଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ଖିଗରୁ କୌଣସି କୌଣସି ବିଦେଶୀୟ ରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୟସ୍ତମ୍ଭ ସ୍ଥାପିତ କରିଥିବାର ଅବା କୌଣସି କୌଣସି ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କୁ ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରାଇ ଥିବାର ବିଦେଶୀୟ ଇତିବୃତ୍ତମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁରେ ଓଡ଼ିଶା ଗୌରବିତକାଳୀ ମହାଯୁଦ୍ଧର ରଙ୍ଗଭୂମି ହୋଇ ନ ଥିଲା; ଅଥବା କୌଣସି କେଶରୀରାଜାଙ୍କୁ ବିଶେଷ ସମରଗୌରବ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ପଡ଼ ନ ଥିଲା । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଏକପ୍ରକାର ଶାନ୍ତି ଭୋଗ କରି ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଇଥିଲେ । ମନ୍ଦିର, ରାଜପ୍ରାସାଦ କି ଘାଟ ନିର୍ମାଣ, ପୁଷ୍କରିଣୀ ଖନନ ଅଥବା ମନୋରମ ସ୍ଥାନ ଦେଖି ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଓ ଅଟ୍ଟାଳିକା ତୋଳିବା ସେମାନଙ୍କ ଚିତ୍ତକୁ ଅଧିକାଂଶ ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବିନାଶ ଓ ଶୈବଧର୍ମର ଗୌରବବିସ୍ତାର ସେମାନଙ୍କ ଶାସନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାର ଅନ୍ୟତର ବିଷୟ ଥିଲା ।

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଯାଜପୁର ପ୍ରଥମେ ରାଜଧାନୀ ହୋଇଥିଲା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଅବଶେଷରେ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଟକ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜଧାନୀରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜପୁର ଓ କଟକ ଏ ଦୁଇ ରାଜଧାନୀ ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ନଦୀଦ୍ୱାରା ବେଷ୍ଟିତ । ସ୍ଥାନର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ନିରାପଦ ଅବସ୍ଥିତି ଏହି ଦୁଇ ସ୍ଥାନରେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବା ସକାଶେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଥିଲା । ମୁଣ୍ଡ ନଦୀର ଆକ୍ରମଣରୁ ଏ ନଗରମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାପାଇଁ ପଥରବନ୍ଧର ଆବଶ୍ୟକତା ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଯାଜପୁର ବରକଟବର୍ତ୍ତୀ ବୈତରଣୀ ନଦୀର ଏକ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଓ କଟକକୁ ବେଷ୍ଟନ କରି କାଠଯୋଡ଼ୀ ଓ ମହାନଦୀ କୂଳରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବନ୍ଧାଇ-

Digitized by srujanika@gmail.com

ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାନଦୀ କୂଳରେ ଯେଉଁ ମାକଡାପଥରର ବନ୍ଧ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଅତି ପୁରାକାଳର କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟର ବନ୍ଧ ଅଟେ । କାଠଯୋଡ଼ୀ କୂଳରେ ପୁରୁଣାବନ୍ଧ ଫଟ୍ଟୁଡ ହୋଇ ମରହଟ୍ଟା ଓ କମ୍ପାଂଶ ଇଂରାଜଙ୍କକୃତ ବନ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ପୂର୍ବ୍ବ ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ଅଠରନଳା ସେତୁ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରୁ ନର୍ମିତ ହୋଇ ଅଦ୍ୟାପି ଦୃଢ଼ରୂପେ ସ୍ଥିତ ଅଛି । ଆଧୁନିକ ଶିଲ୍ପଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସେତୁ ଅପେକ୍ଷା ଏଥିର କାର୍ଯ୍ୟ ସୁବଜ୍ଞ ଇଂରାଜମାନେ ସୁଦ୍ଧା କୌଣସି କୌଣସି ଅଂଶରେ ଦୃଢ଼ତର ଥିବାର ସ୍ୱୀକାର କରଅଛନ୍ତି । ପୂର୍ବେ ଓଡଶା ଶିଲ୍ପକାରକେ ଶିଲ୍ପକାର୍ଯ୍ୟରୁ ଅଜ୍ଞତ ଥିବାର ଏଥିପୂର୍ବରେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁକରି ଅଠରନଳା ସେତୁ ନର୍ମାଣ-କାର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶିଲ୍ପକାର୍ଯ୍ୟ ପରି ଓଲଟା ବଣୁଣୀ ଗଢ଼ି ହେଲ୍ଲ ପ୍ରାୟ ପଥର ଉପରେ ପଥର ବସି କମକକଟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଓ ସଦୋପରି ଆଉଣ୍ଟା ପଥର ଦଆଯାଇ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି । ଅଠରନଳାର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ପ୍ରାୟ ୨୯୦, ଉଚ୍ଚତା ୧୮ ଓ ପ୍ରସ୍ଥ ପ୍ରାୟ ୧୪ ଫୁଟ୍ଟ ହେବ । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ନର୍ମିତ ଆଉ ଗୋଟଏ ଅଠରନଳା ସେତୁ ଯାଜପୁରଠାରେ ଅଦ୍ୟାପି ବଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ମନ୍ଦର ଓ ଅସଂଖ୍ୟ ପୁଷ୍କରଣୀମାନଙ୍କର ଉପକାରତା ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରଅଛନ୍ତି; ସୁତରାଂ ଉକ୍ତ ଓ ଅନ୍ୟ ସେତୁମାନ ମନ୍ଦର ଓ ପୁଷ୍କରଣୀରସ୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଉଣା ହୃତକର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ କଟକ ଜଲରେ ଅପ୍ରାପ୍ୟ ଥିବା ସୁସ୍ୱାଦପଥର ଓ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ଦୂର ଦେଶରୁ ଆଣିବାକୁ ହୋଇଥିବ । ସେଥି ସକାଶେ ବର୍ତ୍ମ ମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମିତ ହେଉଅଛି । ବଶେଷତଃ ବର୍ତ୍ମ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରବା କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ରୁଚି ଅସଙ୍ଗତ ନ ଥିଲା । ଯେହେତୁ ଲଲାଟେନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ ଭୁବନେଶ୍ୱରଠାରେ ବର୍ତ୍ମ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରଥିବାର କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଆହୁରି ସୁଦ୍ଧା ଏ କଥା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ଲୋକଙ୍କର ଅଭାବ ବୁଝି ସେତୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରଥିଲେ, ସେମାନେ ଆପଣାର ଓ ପ୍ରଜାସାଧାରଣଙ୍କର ସୁବଧାର୍ଥ ପଥମାନ ଯେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କର ନ ଥିବେ ଏହା ଅତି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବଷୟ ।

ଲୋକଙ୍କର ଅବସ୍ଥା—ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଦେଉଳମାନଙ୍କରେ ଖୋଦିତ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିସବୁର ସଂଖ୍ୟା ଗଣନା କଲେ ସେମାନ ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ଲକ୍ଷ ସଦୃଶ କି ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ହେବ । ଏହି ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଓଡ଼ଶାର ପଞ୍ଚମ, ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଦେଶୀୟ ଲୋକଙ୍କର ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟକ ବୋଲ୍ଲ ଇତିପୂର୍ବେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷରେ ଉକ୍ତ ଶତାବ୍ଦୀଦ୍ୱୟର ଏବଂ ତତ୍ପୂର୍ବ୍ବ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସମସ୍ତଙ୍କ ଲୋକଙ୍କ ଅବସ୍ଥାର ଇତିହାସ ଜାଣିବା ପକ୍ଷରେ ଏହି ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟକାରୀ ଅଟଇ ।

ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଦେଉଳମାନଙ୍କରେ ଅର୍ଦ୍ଧନଗ୍ନ ବିଶିଷ୍ଟ, ଜଘନ ଜଟା ଓ କୌପିନଧାରୀ, ମାଳା ପଇତା ବିଜଡିତ ଉଲ୍ଲଙ୍ଗ ଅଙ୍ଗଯୁକ୍ତ ପ୍ରଶାନ୍ତ ଓ ଗମ୍ଭୀର-ଚେତା ଯୋଗିଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିସ୍ଥେ ସ୍ଥାନସ୍ଥାନରେ ନୟନର ପ୍ରୀତିବର୍ଦ୍ଧନ କରେ । ଏମାନ ସମ୍ଭବତଃ ବୌଦ୍ଧ ଯୋଗିଙ୍କର ପ୍ରତିକୃତି । ଏହି ସ୍ତବରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ କେହି କେହି ମନ୍ଦର ଗଠିତ ହେବା ପୂର୍ବରେ ଓ ହେବା ସମୟରେ ଯୋଗାଭ୍ୟାସ କରୁଥିବା ପ୍ରାପ୍ତ ବୋଧ ହୁଅଇ ।

ଚପଳନ ପର ସୂଚ ନିର୍ମିତ ଅଙ୍ଗାଚ୍ଛାଦନ ରାଜା, ରାଜପୁତ ଓ ମୁସଲ୍‌ମାନଙ୍କର ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାବାସିଙ୍କର ପୁଣ୍ଡି ପୋଷାକର ସମ୍ଭବତଃ ଏକ ଅଂଶ ଥିଲା । ସ୍ୟୁତ ଅଙ୍ଗାଚ୍ଛାଦନ ଏବଂ ଯାଇକାମା ଓ ଜାମିଆ ପର୍‌ ସ୍ୟୁତ ବସ୍ତ୍ରମାନ ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ିଶା-ବାସିଏ ଯେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ, ଅନେକ ଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିର ପରିଧେୟ ବସ୍ତ୍ରରୁ ଏ କଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ସପ୍ରମାଣ ହେଉଅଛି । ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତର ଭାରତବର୍ଷରେ ଅତି ସ୍ମରଣାତୀତ କାଳରୁ ସୂଚକ (ଦରଜୀ) ଦ୍ୱାରା ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ଓ ନାନା ପ୍ରକାର ସ୍ୟୁତବସ୍ତ୍ରମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ପୁରାତନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପାଠ କଲେ ଜଣାଯାଏ । ଆଜିକାଲି ପର ସମ୍ଭ୍ରମଶାଳୀର ପୁରୁଷମାନେ ଧୋତି, ବେଢ଼ଣ ଓ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଶାଢ଼ୀ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ମୁଲ୍ଲା ଓ ଦୈବଜ୍ଞ ନୀତବ୍ୟବସାୟି-ମାନେ ଆଣ୍ଠୁ ଉପରେ ଏକପ୍ରକାର ଲମ୍ବାଗାତ ଜଡ଼ି ପିନ୍ଧୁଥିଲେ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଯାଜପୁରସ୍ଥ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦେଖିଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ବହୁ ପ୍ରକାରର ଛିଟଲୁଗା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଓ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ମହିଳାମାନେ ଅତି ବହୁମୂଲ୍ୟ ଓ ମନୋହର ଶାଢ଼ୀମାନ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଦ୍ୱାରବାନ୍ ଓ ରାଜାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନୀତ କର୍ମଚାରିମାନେ ଉଷ୍ଣୀଷ ଓ ଶିରସ୍ତ୍ରାଣ ଧାରଣ କରୁଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଶା ସମାଜର ପୂର୍ବକାଳର ଲୋକମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସେଥିରୁ ସେ ସମୟର ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଜଣିତ ଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ । ଶିର, କର୍ଣ୍ଣ, ନାସିକା, କଣ୍ଠ, ବାହୁ, ହସ୍ତ, କଟି ଓ ପାଦରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାର ପରିଧାନ କରୁଥିଲେ । କୌଣସି କୌଣସି ଅଳଙ୍କାର ବିଶେଷତଃ କର୍ଣ୍ଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଗହଣାମାନ ଏପରି ଜଟିଳ ଥିଲା ଯେ ଆଜିକାଲି ସଭ୍ୟତମ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ଲୋକେ ସେହିପରି ଗହଣାମାନ ବ୍ୟବହାର କରିବା ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦେବତା ଓ ଗୁରୁଜନଙ୍କର ବ୍ୟବହାରୋପଯୋଗୀ ଛତ୍ର ଓ ଚାମର ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ନାନାପ୍ରକାର ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ଖଟ, ପଲଙ୍କ, ମୋଢ଼ା, ଚୌକି ଓ ଝଟାଇ ସେଳ ପର ଏକପ୍ରକାର କାଷ୍ଠାସନ ସଙ୍ଗୀତଶାଳ ଲୋକେ ପୂର୍ବେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ । ସେ ସମୟରେ ବର-ପାଲ୍‌କୀ ଓ ଚୌଦୋଳର ସୁଦ୍ଧା ବ୍ୟବହାର ଥିଲା । କାଷ୍ଠପାଦୁକା ସାଧାରଣରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଚର୍ମପାଦୁକା କେହି କେହି ପରିଧାନ କରୁଥିଲେ ବୋଲ୍ କୌଣସି କୌଣସି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ପଣ୍ଡିତ ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । ଜଳପାତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାଣ୍ଡମାନ, ପାନବଟା, ପିକଦାଣି, ଦର୍ପଣ, ବ୍ୟଜନୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦୈନିକ ଆବଶ୍ୟକୀୟ ନାନା ପଦାର୍ଥର ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ଶାବାସିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୂର୍ବେ ଥିବା ବିଷୟରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ଜ୍ଞାପନ ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଦୂରରୁ ପ୍ରସ୍ତର ଓ ଦେଶ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରରୁ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ନେବା ଆଣିବା କରିବା ସକାଶେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଶକଟର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନୁମାନ କରିବା ଅସଙ୍ଗତ ବୋଲ ବୋଧ ହେଉ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଗଡ଼ଜାତରେ ଯେଉଁ ଗୋଟ୍ଟାମାନ ଦେଖାଯାଏ, ବୋଧ ହୁଏ ଓଡ଼ଶାର ସେମାନ ଆଦିମ ଶକଟ । ସ୍ଥଳରେ ଜୀବନର ଆବଶ୍ୟକୀୟ ସୁଖସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦପ୍ରଦ ଅନେକ ପଦାର୍ଥ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ଆଙ୍କର ହସ୍ତାଧୀନ ଥିଲା ।

ସଙ୍ଗୀତ ଓ ବାଦ୍ୟ ବିଦ୍ୟାର ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ଶାରେ ଉତ୍କର୍ଷ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ବୀଣା, ତୋଳକ, କରତାଳ, ମନ୍ଦିରା, ବଂଶୀ ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟ୍ଟ-କେତେ ଯନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ଶାବାସିମାନେ ପୂର୍ବେ ଆମୋଦପ୍ରମୋଦରେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଘଣ୍ଟା ଓ ଘଣ୍ଟା ଦେବମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରଚଳିତ ହେଉ ଥିଲା । ନାଟ୍ୟମନ୍ଦିରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଓ ନର୍ତ୍ତକ ନର୍ତ୍ତକୀଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ, ପୂର୍ବେ ନାଟ୍ୟ ଓ ସଙ୍ଗୀତ ଗାୟନ ହେବାର ପରିଚୟ ଦେଉଅଛି ।

ସାଧାରଣ ଡାଲ୍ ଭାତ ଛଡ଼ା ଜୀବନର କଞ୍ଚିତ ଅଭାବର ବିଲାସପ୍ରଦ ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ପଣ୍ଡାପିଠା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପୂର୍ବକାଳର ଓଡ଼ଶାବାସିଏ ସେମାନ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟ ସେବନରେ, ବିଶେଷତଃ ମଦ୍ୟପାନରେ ପୂର୍ବ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଥିଲେ କି ନାହିଁ ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତିମାନ ଦେଖି ଏ ବିଷୟର କୌଣସି ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ନ ପାରୁଁ; ମାତ୍ର ଅନୁମିତ ହୁଅଇ ବଡାଣ୍ଡପଟ୍ଟ ଶ୍ରୀଲାନାଥଙ୍କ ଭଙ୍ଗ ଶତ୍ତିକାର ଅଧିପତ୍ୟରୁ ତାଙ୍କ ସେବକ ଓ ଉପାସକେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ମୁକ୍ତ ନ ଥିଲେ ।

ଧନ, ଘୋଡ଼, କଟାର, ଢରବାସ୍ତ୍ର, ବର୍ଚ୍ଛା, ଗଦା ପ୍ରଭୃତି ନାନାପ୍ରକାର ଯୁଦ୍ଧାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଚଳନ ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ଶାରେ ଥିଲା । ଢୁଲ୍ ଭେରୀ ଅପେକ୍ଷା ଶଙ୍ଖ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅଧିକାଂଶ ଯୁଦ୍ଧରେ ଧ୍ୱନିତ ହେଉଥିଲା । ଲମ୍ବ ଲମ୍ବ ଭେରୀ ବାଦ୍ୟମାନ ଯୁଦ୍ଧରେ ବାଜୁଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ସୈନ୍ୟମାନେ ସମରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଜିତୋଣାବାର ପତାକା ଉଡାଉଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଯୁଦ୍ଧରଥର ବ୍ୟବହାର ଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ହସ୍ତୀ ଓ ଅଶ୍ୱ ଯୁଦ୍ଧରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଅଶ୍ୱର ରେକାବ କାହାଣ୍ଡର ଦାଉଦା ନ ଥିଲା । ହସ୍ତୀ ଓ ଅଶ୍ୱ ଉପରୁ ପିଠିରେ ଲୁଗା ପଡ଼ି ଯାଉଥିଲା ।

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସାଧାରଣ ଲୋକେ କ ଭାଷାରେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କହୁଥିଲେ କହି ଜଣା ନାହିଁ । କୁଶୀଲାଭର ସେ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ସେ ସମୟର ରାଜାମାନଙ୍କର ଦାନପତ୍ର ଓ ଖୋଦିତ ଲିପିମାନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଓ ଏହି ଅକ୍ଷରରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଏଣୁକରି ଅନୁମାନ ହୁଅଇ ସଂସ୍କୃତଭାଷା ସେ ସମୟର ରାଜଦରବାରମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଦେଶର କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ସଂସ୍କୃତ ଅଧ୍ୟୟନର ପାଠଶାଳା ଥିଲା ପରି ବୋଧ ହୁଅଇ । ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ଦେଉଳରେ ଜଣେ ଭାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଭଳର ଏକ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସମ୍ଭବତଃ ସେ ସମୟର ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଶିକ୍ଷା ଲଭୁଥିଲେ; ଜଣେ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକ ଥିବାର କ ଚଢ଼ ଅଙ୍କିତ କରୁ ଥିବାର ଏକ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳରେ ଥିଲା; ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା କଲିକତାକୁ ଗତ ହୋଇଅଛି । ଆଜକାଲି ସଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୋଣି ପରି ଶିଖିବା ଏଡ଼ ଦୈନିକ ସ୍ୱରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଂଶରେ ଏପରି ଦୈନିକ ସ୍ୱରର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଓଡ଼ିଶା ମହିଳାମାନଙ୍କର ପୂର୍ବକାଳରୁ ଯେ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ଲଭୁ ଥିବାର ଅନୁମାନ କରି ଯାଇଅଛି, ତାହା ଅସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ; କୌଣସି ଦେଶରେ କୌଣସି ସ୍ୱରର ଦୀର୍ଘତା ଜନ୍ମିବା ବହୁକାଳସାପେକ୍ଷ ଅଟେ । ଫଳତଃ ଉଚ୍ଚଶିକ୍ଷିତ ବିଦ୍ୱତ୍‌ଜନମାନ ସଦ୍ଭୋଜ୍ୟକେ ଦେଶର ଉନ୍ନତ ଓ ସଭ୍ୟତା-ଯୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ଦେଉଅଛି । ସେ ସମୟରେ କେହି ଚିତ୍କାର ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମିତ ହୋଇଥିବାର ଶୁଣାଯାଇ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ବୋଧ ହୁଅଇ ସେ ଭୁବନେଶ୍ୱରକ୍ଷେତ୍ରର ମାହାତ୍ମ୍ୟପ୍ରକାଶକ କୌଣସି କୌଣସି ପୁରାଣ ଓ ଉପପୁରାଣ ଓଡ଼ିଶାରେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟ—ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ ଦେଉଳ ପ୍ରାୟ ଏକ ବିଧାନରେ ଗଠିତ । ପ୍ରଥମେ ଦେଉଳର ବିସ୍ତୃତ, ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଉଚ୍ଚତା ଓ ତୃତୀୟତଃ ଭାର୍ଯ୍ୟର ଦୃଢ଼ତା ପ୍ରତି ଓଡ଼ିଶା ଶିଳ୍ପିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପଡିତ ହୋଇ ଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ବୋଧ ହେଉଅଛି । ସହରର ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧନ କରିବା ସକାଶେ ସେମାନେ ଲତା, ପୁଷ୍ପ,

Digitized by srujanika@gmail.com

ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ ଓ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କର ଅନେକ ଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ପୁରାକାଳରେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ମନ୍ଦିରଚତ୍ୱର ବହିର୍ଭାଗରେ ଏମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତ ଅନ୍ତରଭାଗ ଚୁନଦ୍ୱାରା ଚକ୍ଚକ୍ଚିତ ।

ଯେଉଁ ଲତା ଓ ପୁଷ୍ପମାନ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳଚତ୍ୱରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି, ସେମାନ ଅଲୌକିକ ଶୋଭା ଧାରଣ କରି ଆଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଅଛି । ସେଥିରେ ଜହ୍ନଳ ବଙ୍ଗାଳୀର ଓ ଶିଳ୍ପକାରଙ୍କ ହସ୍ତର ବଶେଷ ସୂକ୍ଷ୍ମତା ପରଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସିଂହ, ଗଜ, ଅଶ୍ୱ, ବାନର ପ୍ରଭୃତି ପଶୁ ଓ ଅସଂଖ୍ୟ ପକ୍ଷିମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିଚତ୍ୱ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁ ଦେଖିଲେ ଆଦୌ ଚମତ୍କୃତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷୀ ଅନ୍ୱକଳ ବନ ପାହାଡ଼ ମଧ୍ୟରୁ ଆଣିତ ହୋଇ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରେ ଶୋଭିତ ହୋଇଅଛି ! ପଶୁପକ୍ଷୀଚତ୍ୱ ଯେ ଯାହା ଆପଣା ଉପଯୁକ୍ତ ପରମାଣରେ ଖୋଦିତ ହୋଇ ଥିବାର ବୋଧ ହୁଅଇ । କେବଳ ସିଂହ କାଲ୍ପନିକରୂପେ ଗଠିତ; ବରଂ ଭଦ୍ରପୃଗୀର ସିଂହ କେତେକ ପରମାଣରେ ପ୍ରାକୃତିକ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳମାନ ଗଠିତ ହେବା ସମସ୍ତରୁ ଓଡ଼ଶାରୁ ସିଂହ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଆମାନେ ସିଂହ ଆଦୌ ଦେଖି ନ ଥିଲେ, ସୁତରାଂ ସିଂହକୁ ଏକ କମ୍ପିତ କମାକାର ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଗଠନ ଯେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଖୋଦିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଅଛି ଏ କଥା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ । ଯେଉଁମାନେ ସେ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦେଖିଅଛନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କ ଦେହରେ ବସ୍ତ୍ର ଅଳଙ୍କାରାଦି କରୁପେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି ସେ ସବୁ ପ୍ରତି ମନୋଯୋଗ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଓଡ଼ଶା ଶିଳ୍ପିଙ୍କର ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପରେ ଚୁଡ଼ନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିବା ବିଷୟ ଆଉ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ସକାଶେ ସନ୍ଦେହ କରିବେ ନାହିଁ । ଯାଜପୁର ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଶାଢ଼ୀ, ଛିଟବସ୍ତ୍ର, କୋପର (ମୁକୁଟ), ଉଷ୍ଣୀଷ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଏବଂ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରାବଳୀ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ସୂକ୍ଷ୍ମତା, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚାରୁତାର ସହିତ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି ସେ ସବୁ ଦେଖିଲେ ଓ ଚିନ୍ତା କଲେ ଚକ୍ଷୁ ସ୍ତମ୍ଭୀଭୂତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଶିଳ୍ପକାରମାନେ ଓଡ଼ଶାରେ ଶିଳ୍ପୋଦ୍ଭବର ଏପର ଚୁଡ଼ନ୍ତ ଉଦାହରଣମାନ ଏକ ସମୟରେ ଦେଖାଇଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନେ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ସକାଶେ ଓଡ଼ଶାର ଦୁରବସ୍ଥା ଦେଖିବା ନମନ୍ତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଆଗମନ କଲେ, ଜହ୍ନଶ୍ୱାସ ନକ୍ଷେପ ନ କରି ରହି ପାରନ୍ତେ ନାହିଁ । ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁରାକାଳର ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟରେ ଯେ ମୂଳ ଭମ ଭ୍ରାନ୍ତି ନ ଥିଲା, ଏ କଥା କହିବା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନହେ ! ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରର ନିୟମାନୁସାରେ ଓଡ଼ଶାର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଗଠିତ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓ ଗୋଦତ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ୱଭାବତଃ ସଙ୍ଗତ ସେମାନେ ଅନୁକରଣ କରି ନ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଅନେକ ମୂର୍ତ୍ତି ନଡାନ୍ତ କାଲ୍ପନିକ ସୃଷ୍ଟା ହୋଇଅଛି । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତିରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ପରାକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରି ସେସବୁକୁ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ଅସୁନ୍ଦର ଓ ଅସୌଷ୍ଠବଯୁକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ଓଡିଶା ଶିଳ୍ପକାରଙ୍କର ମନ୍ଦରୁଚି ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛି । ମନ୍ଦିରର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ଯେ ଅଶ୍ଳୀଳ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, ସେସବୁ ଦୃଷ୍ଟିକଟୁ ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ ଓ ସେମାନ ମନ୍ଦରୁଚିର ପରିଚୟସ୍ୱରୂପ ମାତ୍ର ।

କେବଳ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପରେ ଯେ ଓଡିଶା ଶିଳ୍ପିମାନେ ଚୂଡ଼ନ୍ତ ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଥିଲେ ଏମନ୍ତ ନୁହେଁ । କାଷ୍ଠଶିଳ୍ପରେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଅଳ୍ପ ଥିଲା । ପଟ୍ଟକାଲର କାଷ୍ଠନିର୍ମିତ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ଅଦ୍ୟାବଧି ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ନାହିଁ, ତଥାପି ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ଦେଉଳ ଦ୍ୱାରରେ ଯେଉଁ ଦୁଇପଟ କବାଟ ଅଛି ଓ ସେ ଦୁଇ ପଟ କବାଟରେ ଯେଉଁ ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟମାନ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି, ସେଥିରୁ ପୁଣ ଓଡ଼ଅଙ୍କର କାଷ୍ଠଶିଳ୍ପରେ ଅଭିଜ୍ଞତା ଓ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ମିଳଇ । ଖଣ୍ଡିକେତ ଥଳଙ୍କର ଅଦ୍ଭୁତମାନ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । କାଷ୍ଠରେ ସେମାନ ସେହିପରି ନର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ ପୁର୍ବଶିଳ୍ପିଙ୍କର କାଷ୍ଠଶିଳ୍ପରେ ଚୂଡ଼ନ୍ତ ଜ୍ଞାନଲାଭ ବିଷୟରେ ଅଛି ସନ୍ଦେହ ରଢ଼ଇ ନାହିଁ । ନୌକା, ଘାଲଙ୍କୀ ପ୍ରଭୃତି ଯାନ ଓ ଜୀବନର ସୁଖସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦପ୍ରଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥସବୁ ଓଡିଶା ଶିଳ୍ପକାରମାନେ ପୂର୍ବେ ନର୍ମାଣ କରୁଥିବାର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳଅଛି । ମଧ୍ୟ ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତର ଚଳନ ଯେପରି ଡେଉଡେବେଳେ ହୋଇଥିଲା ଓ ଓଡିଶାଶିଳ୍ପିମାନେ ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟାରେ ଯେପରି ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିଥିଲେ ସେ ସବୁରୁ ବୋଧ ହୁଅଇ ଯେ ସମୁଦ୍ରବାହ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ପ୍ରକାରର ପୋତମାନ ପୁର୍ବା ଓଡିଶା ଶିଳ୍ପକାରମାନେ ନର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ ।

ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ପୋତଯାତ୍ରା—ଚଲ୍‌କାକ୍ରବ୍ଦ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡିଶାର ବନ୍ଦର ଥିବାର ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଅର୍ଣ୍ଣବପୋତମାନ ଚଲ୍‌କାକୂଳରୁ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲା । ଲୁଗା, ମୁକ୍ତା, କଉଡ଼ ଇତ୍ୟାଦି କେତେକ ପଦାର୍ଥର ବ୍ୟବସାୟ ପୂର୍ବେ ଚଳୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳଅଛି । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଶେଷ ସରକ ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଅବ୍ଦରେ ଓଡିଶା ଉପକୂଳରୁ ଧୀବରମାନେ ଉମଲ୍ଲଚଠାକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ରାଇପଣ କରିଥିଲେ । ଶହେ ଘର ଧୀବର ଏକାବେଳକେ ସେଠାକୁ ଯାଇ ବାସ କରିଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ଇଉପୁବେ ଉମଲ୍ଲକରେ ମଯୂରବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ମଯୂରଭଞ୍ଜର

Digitized by srujanika@gmail.com

ଆଧୁନିକ ବିଦ୍ୱାନମାନେ ତମ୍ରଲିପ୍ତସ୍ଥ ପଦ୍ମବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଦୃଅନ୍ତି । ଧୂଳି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ମଯୂରଭଞ୍ଜରୁ ମଯୂରବଂଶୀୟ ଗୁରୁଜଣ ରାଜା ଯାଇ ତମ୍ରଲିପ୍ତ ସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲେ । ତମ୍ରଲିପ୍ତର ମଯୂରବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତିରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଧୀବରମାନେ ସେଠାରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଧୀବରମାନେ ପୋତାରୋହଣରେ ଯାଇ ତମ୍ରଲିପ୍ତଠାରେ ସମ୍ବଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଏହା ସବୁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ଓ ପୋତାରୋହଣ ପ୍ରଥାମାନ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା; ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରଗମ ଓ ପୁରୁଧାରେ ଚଳୁଥିଲା । ବଶେଷତଃ ତମ୍ରଲିପ୍ତ ସେ ସମୟରେ ବାଣିଜ୍ୟର ଯେପରି କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଶାବାସିଏ ସେଠାକୁ ଯେମନ୍ତ ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲେ, ତେଥିରେ ଓଡ଼ିଶାଦେଶରେ ଚେତେବେଳେ ଯେ ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଥିଲା ଏହା ଅନେ୍ଦଶରେ ଅନୁମିତ ହୋଇପାରେ ।

ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶକ୍ତି—ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଦେଉଳମାନଙ୍କରେ ଯେପରି ଦାର୍ଘ ଦାର୍ଘ ପ୍ରସ୍ତରମାନ ଓ ବୃହତ୍ ଲୌହଧାରଣାମାନ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁରୁ ସେ ସମୟରେ ପ୍ରସ୍ତରାଦ ଜଠାଇବା ସକାଶେ କପି କ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯନ୍ତ୍ରର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପୂର୍ବକାଳରେ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହେଲେ ପୁଦ୍ଧା ଲୋକଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଶକ୍ତି ଯଥେଷ୍ଟ ଥିବାର ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରମାଣରେ ସପ୍ରମାଣ ହେଉଅଛି । ମଧ୍ୟ ଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିସମୂହର ଆକାରରୁ ଓ କୌଣସି କୌଣସି ପୂର୍ବକାଳ ବ୍ୟବହୃତ ଖୋଦିତ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରାଦରୁ ପୂର୍ବ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଉତ୍ତମ ଶକ୍ତି ଥିବାର ପରିଚୟ ମିଳୁଅଛି ।

ଆଗୁରବ୍ୟବହାର—ଖୋଦିତ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ପରୀକ୍ଷା କରି ପୂର୍ବ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଆଗୁରବ୍ୟବହାରର କେତେକ ପରିଚୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ପାଇଅଛୁ । ଆଜିକାଲି ପରି ପୂର୍ବକାଲର ପୁରୁଷମାନେ ଯେ ଗୁଚ୍ଛବାଳ ରଖୁଥିଲେ ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଧାତୁନିର୍ମିତ ହେଉ କି କାଷ୍ଠର ହେଉ ଅଥବା ମୃତ୍ତିକା ଗଠିତ ହେଉ କି ପୋତୋଳାର ହେଉ ମାଳା ପୂର୍ବ ଲୋକେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ପୂର୍ବକାଳସ୍ଥ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକେ ନାନା ରଙ୍ଗରେ ଲୁଡ଼ା ବାନ୍ଧୁଥିଲେ । ପୂର୍ବକାଳସ୍ଥ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଙ୍କର କୌଣସି ଲୁଡ଼ା ଅଧୁନିକ ଇଉରୋପୀୟ ଶୁଭ୍ରାଙ୍ଗିନୀଙ୍କର ବାଳ ଭାଙ୍ଗିବା ପ୍ରାୟ ସୁନ୍ଦର ବୋଧ ହୁଅଇ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପରି ପାଲ୍କୀରେ ନଡି ଓ ବାଦ୍ୟ ବଜାଇ ଲୋକେ ଶୁଭବିବାହକ୍ରିୟା ସମ୍ପନ୍ନ କରୁଅଛନ୍ତି, ସେହିପରି ପାଲ୍କୀରେ ଓ ସେହି ସ୍ୱରରେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବେ ସମ୍ପାଦିତ ହେଉ ଥିବାର ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ଭଗବତୀ ଦେଉଳର ଏକ ଚିତ୍ରରୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଅଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଧର୍ମବିପ୍ଳବ—ଓଡ଼ଶାର ଏକ ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ରାଜାଙ୍କର ଇତିହାସରୁ ଏକ ଏକ ଧର୍ମବିପ୍ଳବର ଇତିହାସ ବୋଲେଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହୁଅଇ ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧରାଜାଏ ଓଡ଼ଶାରେ ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଲଭିଥିଲେ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଉତ୍ପାଟିତ ହେଲା ତହୁାରୁ ଶୈବଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ଓଡ଼ଶାଭାସିଙ୍କର ଧର୍ମ ହେଲା, ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସେହି ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ରାଜାଏ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କଲେ । ଏଥି ତହୁାରୁ ଏକ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସଙ୍ଗେ, ଓଡ଼ଶାରେ ସମୁଦିତ ହୋଇଥିଲେ । କୌଣସି ଧର୍ମ ରାଜପ୍ରସାଦ, ରାଜଅନୁଗ୍ରହ ଓ ରାଜାଙ୍କ ତୋଷକତା ଲାଭଲେ ଦେଶର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଗୃହିତ ହେବାରେ ସୁବଧା ଲାଭ କରଇ । ସୁତରାଂ ଶୈବଧର୍ମ ଓଡଶାରେ ଉଦିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଅଧିକାଂଶ ଓଡଶାବାସୀ ବୌଦ୍ଧସଦାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ରାଜ ଅଶ୍ରିତ ଲଭି ସେ ଧର୍ମ ଏପରି ପ୍ରବଳ-ବେଗରେ ବିସ୍ତୃତ ପଡ଼ାଇଲା ଯେ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଓଡ଼ଶାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଶିବମନ୍ଦିରମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ଆଜକାଲି କେହି ଓଡଶାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ଭ୍ରମଣ କରି ଗଲେ ସେ କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ଶିବମନ୍ଦିର ନ ଦେଖି ଫେରି ଆସିବେ ନାହିଁ । ଉକ୍ତ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଏହିପରି ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୃଷ୍ଟ ହେବ ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି—ଓଡ଼ଶାର ଦକ୍ଷିଣବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଦେଶରେ, ଯାହା ଅଧୁନା ଉତ୍ତରସରକାର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ, ପ୍ରୋଳ ନାମକ ଏକ ନୃପତି ରାଜତ୍ୱ ସଂସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ତତ୍ପରେ ତାଙ୍କ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗୃହଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା; ସେଥିରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ଜୟୀ ହେଲେ ଓ ରାଜ୍ୟ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇ ପୈତୃକ ଭୂମି ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପଡ଼ିଲା । ଏହି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ରାଜପୁତ୍ର କ୍ରମଶଃ ଉତ୍ତରଦିଗସ୍ଥ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଅବଶେଷରେ ଯୁଦ୍ଧାଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଶେଷ ନୃପସନ୍ତାନ ରାଜା ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶୀଙ୍କି ସିଂହାସନଚ୍ୟୁତ କରି ଆପେ ଓଡଶା ସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ ହେଲେ ଓ ଗଜପତି ଉପାଧି ଧାରଣ କରି ଏହି ରାଜ୍ୟର ଶାସନାରମ୍ଭ କଲେ । ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଅରୁଣାରୁଣ ନଗର, ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍କଳାଙ୍ଗୁଲ ନାମରେ ପରିଚିତ, ଏହି ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ଓ ସେହି ନଗରର ଏକ ଖୋଦିତ ଲିପିରୁ ଓଡ଼ିଶା ଗଙ୍ଗାବଂଶ ରାଜଶ୍ରେଣୀ ଉପରେ ଏହି ପ୍ରକାର ଇତିହାସ ମିଳଇ । କେହି କେହି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ପୂର୍ବ ନିବାସ ବଙ୍ଗଦେଶ ଅନ୍ତଃପାତୀ ତମଲୁକ ବା ମେଦିନୀପୁର ନିକଟରେ ଥିବାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଏ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଅନୁମାନିକ ମାତ୍ର, ଯେହେତୁ ଏଥିର କୌଣସି ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରମାଣ ମିଳି ହୋଇ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣଦେଶରୁ ଯେ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ଆଦିପୁରୁଷ ଆସିଥିଲେ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଓଡ଼ଶାଦେଶବାସୀ ଇତିହାସଜ୍ଞଲୋକଙ୍କ ମତରେ ଦକ୍ଷିଣଦେଶରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ପ୍ରଥମ ନୃପତିଙ୍କର ଆଗମନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଗୋରଗଙ୍ଗା ବା ଚଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ—ଓଡ଼ଶାର ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ଆଦିରାଜାଙ୍କର ନାମ ଗୋରଗଙ୍ଗା ବା ଚୂଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ ବୋଲି ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ୧୧୫୬ ମସିହାରେ (୧୦୫୪ ଶକାବ୍ଦ ୧୩ ଭାଦ୍ରବ ଆଶ୍ୱିନ, ଶୁକ୍ରବାର) ଚୂଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ କଟକ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏକ ଖୋଦିତ ଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ବଙ୍ଗଲାର ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର ଅସ୍ତ୍ର ଚାଲନା ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବିଶେଷ ଘଟଣା ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଶାସନାରମ୍ଭରୁ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ବୃଦ୍ଧି ଓ ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ଏବଂ ପୁରୀ ନଗରର ଗୌରବ ବର୍ଦ୍ଧନ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀ ନଗରର ଏକ ସାହି ଓ ଏକ ପୁଷ୍କରିଣୀ (ସମ୍ଭବତଃ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ) ଚୂଡ଼ଙ୍ଗ ନାମ ଧାରଣ କରି ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଯେଉଁ ମାଦାଳାପାଞ୍ଜି ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ ପ୍ରଥମ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବାର କେହି କେହି କହିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଆକାରରୁ ଓ ଲେଖାରୁ ବୋଧ ହୁଅଇ, ଏଥିର ଲିଖନ ଆଜି କିଛିକାଳ ତଳୁରୁ ପ୍ରଥମ ଆରବ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଓ ଚଉଦ୍ୱାରର ଦୁର୍ଗଦ୍ୱୟ ଚୂଡ଼ଙ୍ଗଦେବ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି * । ସେ ସଂପୁକ୍ତା କୋଡ଼ଏ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।

---

* ଗଦାଦେବକେଶରୀ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ପଶ୍ଚିମ ଡୋଳ ଥିବାର ଓ ଜନ୍ମେଜୟଦେବ ଚଉଦ୍ୱାର ନଗର ସ୍ଥାପନ କରି ଥିବାର ଇତିପୂର୍ବେ ଲିଖିତ ଅଛି । ଚୂଡ଼ଙ୍ଗ ଉକ୍ତ ଦୁଇ ସ୍ଥାନରେ କେବଳ ଯୋଡ଼ଏ ଦୁର୍ଗ କରିଥିଲେ । ଏ ବିଷୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପାଠକେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବ—ବୁଡ଼ଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବ ୧୧୫୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ଶା ରାଜସିଂହାସନ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ । ସେ ଅତି ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ଓ ସମର-ପ୍ରିୟ ନୃପତି ଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ଯେଉଁ ବାହୁବଳ ପ୍ରକାଶ କରି ତାଙ୍କର ପିତୃପିତାମହ ଦେଶ ଦେଶାନ୍ତରରେ ଜୟଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେହି ବାହୁବଳଦ୍ୱାରା ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଦେବ ଗୋଦାବରୀଠାରୁ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଦେଶ ଅପଣାର କରଗତ କରି ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ପାଦଲାରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ଆହୁରି ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯାଜପୁର, ଚଜଦ୍ୱାର, ଛତା, କଟକ ବଡ଼ାନାଣୀ ଓ କୃଷ୍ଣାନଦୀତୀରସ୍ଥ ଅମରାବତୀ ତାଙ୍କର ପାଞ୍ଚଦୁର୍ଗ ବା ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଚରିତ ଅତି ଅପବିତ ଥିବାର ଦେଶରେ ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଲୋକେ କହନ୍ତି ସେ ସ୍ତ୍ରୀସ୍ୱ କନ୍ୟାସହବାସଜନିତ ମହାପାପରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ ଯେ ପିପିଲିର ପଶ୍ଚିମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ କୋଶଲାଗଙ୍ଗ ନାମକ ଯେଉଁ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ପୁଷ୍କରଣୀ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି ତାହାକୁ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଦେବଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଓ ତାଙ୍କର ଉକ୍ତ ମହାପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତର ଫଳ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ଦିଅନ୍ତି * । ସେ ମୋଟ ଚୌଦବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।

ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ—ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ଏକଚ୍ଛାତ୍ରଦେବ ପାଞ୍ଚବର୍ଷ ଓ ମଦନମହାଦେବ ଚାରିବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏ ଦୁଇ

---

* କଥିତ ଅଛି ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଦେବ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଡାକି ପଚାରିଲେ ଯେ ଯେ ଯେଉଁ ଗଛ ଲଗାଏ ସେଥିର ଫଳ ସେ ଖାଇ ପାରେ କି ନାହିଁ । ପଣ୍ଡିତେ ଅଭିପ୍ରାୟ ନ ବୁଝି ଉତ୍ତର କଲେ, ହଁ । ତହିଁ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ନିଜ କନ୍ୟା ସଙ୍ଗେ ବ୍ୟଭିଚାରରେ ଲିପ୍ତ ହେଲେ । କନ୍ୟା ଗର୍ଭରୁ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମିଲା । ଏ କଥା ଜଣା ପଡ଼ିଲା । ତହିଁ ପଣ୍ଡିତେ ପରାମର୍ଶ ଦେଲେ ଜାତପୁତ୍ର ତାହା ମାତା ସଙ୍ଗେ ଗୋଟିଏ ଛିଦ୍ରବିଶିଷ୍ଟ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକଳସ ମସ୍ତକେ ଘେନି ବୁଲିବ । ଉକ୍ତ ବାଳକ ପ୍ରଥମ ଯଉଲା ସ୍ଥାନରୁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପାଣି ଶେଷ ହେବ ସେହି ଭୂମି ବ୍ୟାପି ଏକ ପୁଷ୍କରଣୀ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତସ୍ୱରୂପ ଖୋଦିତ ହେବ । ଏଣୁ ଏ ପୁଷ୍କରଣୀ ହୋଇଅଛି । କନ୍ୟାର ନାମ କୌଶଲ୍ୟା ବା କୋଶଲା ଓ ରାଜାଙ୍କ ନାମ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଯୋଗୁଁ ନାମ କୋଶଲାଗଙ୍ଗ ହୋଇଅଛି ।

ଏହି ପୁଷ୍କରଣୀ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଦ୍ୱୀପ ଅଛି । ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ ରାଜ-ପ୍ରାସାଦର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଗୁମ୍ଫ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଦନ୍ତାନଦୀ ସଙ୍ଗେ ଏ ପୁଷ୍କରଣୀ ଏକ ନାଳଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ଥିଲା । ପୁଣି ସେ ନାଳ ଜମ୍ବରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପଥରମୋଲ ଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟର କୌଣସି ବଶେଷ ବବରଣ ଲପିବଦ୍ଧ ନାହିଁ । ତଦନନ୍ତର ୧୧୭୫ ସମ୍ବତ୍ସରେ ଓଡ଼ଶାର ରାଜକୁଳଚୂଡ଼ାମଣି ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଗଜପତ ସିଂହାସନ (ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଗଜପତ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ) ଆରୋହଣ କଲେ । ପ୍ରଥମେ ଯାଜପୁର ଡାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା, ସେଠା ଚତ୍ରପୁଅର ନାମକ ପ୍ରାସାଦରେ ସେ ଅବସ୍ଥତ କରୁଥିଲେ । ସେଥି ଜନ୍ତାରୁ କଟକର ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନର୍ମାଣ କର ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥତ ହେଲେ । ଡାଙ୍କର ତରବ ସୁଦ୍ଧା ପ୍ରଥମେ ବର୍ମଳ ନ ଥିଲା, ପେଦ୍ରେଭୁ କଥତ ଅଛ ଯେ ସେ ବାହୁବଳ୍ୟ କର କଳ୍ପତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ସେହୁ ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତରୂପେ ପାଠେ ସ୍ତମ୍ଭରମ୍ଭ ବୋଲ୍ଲ, ଦଶ ସେହୁ, ପାଠେ ବାଗୀ, ଏକକୋଟ ସରୋବର ଓ ଏକଶତାଧନ ଘାଟ ନର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ଦେଡ଼ଶତ (କେହୁ ବୋଲନ୍ତ ସାଢ଼େ ଚାରଶତ) ବ୍ରାହ୍ମଣଶାସନ ଡାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ବସଥିଲା । ଜନ୍ଧିଗତ କାର୍ଯ୍ୟସବୁର ସଂଖ୍ୟାରେ ଅଟ୍ଟକି ଥାଇ ପାରେ, ମାତ୍ର ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଯେ ଅନେକ ଦେଉଳ ଗଢ଼ାଇଥିଲେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରଥିଲେ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମନଗର ଅସଂଖ୍ୟ ଦେବାଳୟାଦଦ୍ୱାରା ସୁଶୋଭତ ହୋଇଥିଲା ଓ ପୁରୀର ବଡ଼ଦେଉଳ ଡାଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତିସ୍ତମ୍ଭ ଅଟଇ ।

ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ କେବଳ ସାଧାରଣ ହତକାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେ ତତ୍ପରତା ଓ ଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇଥିଲେ ସମନ୍ତ ନୁହେଁ, ତଦଧୀନ ରାଜ୍ୟର ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଶାସନ ବଷୟରେ ମଧ୍ୟ ବଶେଷ ମନୋଯୋଗୀ ହୋଇଥିଲେ । ଡାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ପ୍ରଥମ ଥର ସମସ୍ତ ଓଡ଼ଶାରେ ଥରେ ଜୀବ ହୋଇଥିଲା । ଏହ ମହତ୍କାର୍ଯ୍ୟର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣରେ ଡାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଦାମୋଦର ବଦ୍ୟାଧର ଓ ଈଶାନ ପଟ୍ଟନାୟକ ନଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାକୁଳଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ତୀର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ସମୁଦ୍ରତୀରୁ ସୁନପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଦେଶ ସେମାନେ ଜୀବ କରାଇଥିଲେ । ଜୀବର ଫଳ ଏହରୂପେ ସ୍ଥିର ହୋଇଥିଲା । ଯଥା :—

ମୋଟଇମି	...	...	୭୨୨୮୦୦୦ ବାଟୀ ।
ମଲ୍ଲା, ପାହାଡ଼, ନଈ, ନଗର, ପଉଡଭୂମି			୨୯୮୦୦୦୦ ବାଟୀ ।
ବାକୀ ଆବାଦୀ ଭୂମି	...		୪୭୭୮୦୦୦ ବାଟୀ ।

ଏହ ଅବଶିଷ୍ଟ ଆବାଦୀ ଭୂମି ମଧ୍ୟରୁ ୨୫୩୦୦୦୦ ବାଟୀ ଖାଲସା ବା କରଯୁକ୍ତ ଓ ୨୩୨୮୦୦୦ ବାଟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ରାଜକର୍ମଚାରୀ, ସୈନ୍ୟ, ସାମନ୍ତ ପ୍ରଭୃତଙ୍କ ପ୍ରତପୋଷଣାର୍ଥ ନଯୋଜତ ହୋଇଥିଲା । ସେହ ସମୟରେ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ୧୨ ଜଣଙ୍କୁ ସାମନ୍ତ ବଳା କରଥିଲେ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଆନ୍ଦର ଅନେକ ଶାଦ ଶାଦ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସାମନ୍ତ ରାଜା ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି । ସେମାନେ ଭୂମି ଭୋଗ କରୁଥିଲେ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୋଜନାନୁସାରେ ସୈନ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ, ରାଜସ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ ସାଧାରଣ୍ୟମାନ ଓଡ଼ଶାଧିପତିଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ସେମାନେ ସ୍ୱୟଂ ମଧ୍ୟ ସମରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଅଧିକ ଗଡ଼ଜାତ ଓ କଟକାଜାତ କୌଣସି କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରବଳପରାକ୍ରମ ଥିବାର ସମ୍ଭବ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ଶାରେ ବହୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତିପୋଷକ ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାବିବର୍ଦ୍ଧକ ବୋଲି ଯେଉଁ ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି, ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଅଧିକାଂଶ ସେ ଖ୍ୟାତିର ଅଧିକାରୀ ଅଟନ୍ତି । ଧୂରୁଯୋଧନର ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରି ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ସେବାପୂଜା ଓ ଅର୍ଚ୍ଚନାର ସୁଯୋଗ କରିବାଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ଶାରେ ବହୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଜୀବନ ଓ ସ୍ଥାୟୀତ୍ୱ ଦେଇ ଅନଙ୍ଗଭୀମ ବିଶେଷ ଯଶର ଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଯେପରି ସେବାପୂଜାରି ନିୟମ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି ସେ ସବୁ ଅଧିକାଂଶର ସୂତ୍ରପାତ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ରାଜା ଓ ତତ୍କାଳୀନ ବୃଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ରୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସଚୀବବର୍ଗଙ୍କ ଯତ୍ନ ଓ କୌଶଳରେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମାବଲମ୍ବୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏତେଟା ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ ଉପାସନାରେ ସମାଦର ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଉପାସନା ଓ ପୂଜା ଅତଟେର ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇଅଛ । ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଯେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭକ୍ତିରେ ଉତ୍ତମ ରାଜନୀତଜ୍ଞ ଓ ରାଜଶାସନକୁଶଳ ନୃପତି ଥିଲେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ରକ୍ଷିତ ତାଙ୍କର ଏକ ବକ୍ତବ୍ୟରୁ ତାହା କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛି । ସମସ୍ତ ରାଜପୁତ୍ର, ଅଧୀନ ସାମନ୍ତ ରାଜା, ରାଜକର୍ମଚାରୀ, ପଣ୍ଡା, ପୁରୋହିତ, ପ୍ରଜା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକତ୍ରିତ କରି ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱାଦଶବର୍ଷରେ ଭକ୍ତ ବକ୍ତୃତା ସେ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସେଥିର ସାର ମର୍ମରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଅଛୁଁ ।

"ହେ ରାଜପୁତ୍ର ଓ ସାମନ୍ତବୃନ୍ଦ ! ଆମ୍ଭର ଏହ ରାଜ୍ୟର ଶାସନ, ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ୟୟ ନବାହ, ସୈନ୍ୟ ଓ ଦେବାଲୟାଦର ବ୍ୟୟ ସଯୋଜନ ଏବଂ ରାଜକୋଷ ରକ୍ଷଣ ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ନିୟୋଗମାନ ଆମ୍ଭେ କରିଅଛୁଁ ସେ ସମସ୍ତ ଶ୍ରବଣ କର ଓ ଆମ୍ଭ ପରାମର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କର । କେଶୱବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉତ୍ତରରେ କାଁଶବାଁଶ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ରସକୋଲ୍ଲା ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ପୂର୍ବରେ ସାଗର ଉପକୂଳରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ସାମନଗର ନକଃବର୍ତ୍ତୀ ଦଣ୍ଡପାଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଧିକାରଭୁକ୍ତ କରି ୧୫ ଲକ୍ଷ ମାଡ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ରାଜସ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିବାର ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଜଣାଅଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉତ୍ତରେ ଦତ୍ତାଉବର୍ଦ୍ଦୀ

Digitized by srujanika@gmail.com

ନଦୀ*, ଦକ୍ଷିଣେ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ଓ ପଶ୍ଚିମରେ ବୌଦ ଘୁନଘୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ନବାଧିକୃତ ରାଜ୍ୟରୁ ଅଧିକା ୨୦ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । ଏହି ରାଜସ୍ୱରୁ ସାମନ୍ତ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରୋହିତ ଓ ଦେବସେବାର ବ୍ୟୟାଦି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପାଇକ, ସେବକ ଓ ରାଜକର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସକାଶେ ଭୂମି ନିୟୋଜନ କରିଅଛନ୍ତି । ହେ ରାଜପୁତ୍ର ଓ ସାମନ୍ତବର୍ଗ ! ଆମ୍ଭର ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାର କଦାପି ଅନ୍ୟଥା କରିବ ନାହିଁ । ଯାହାକୁ ଯେଉଁ ଭୂମି ବା ଜଳର ଭୂମି ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ତାହା ରହିତ ଅବା ପୁନର୍ଗ୍ରହଣ ନ କରିବ; କଲେ ଦଣ୍ଡପଦ୍ଧତିର ଦଣ୍ଡର ଯୋଗ୍ୟ ହେବ । ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟଖଣ୍ଡର ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସମସ୍ତ ଶାସନ ବିଷୟରେ ଏହି କଥା ସ୍ମରଣ ରଖିବ ସେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟାଶୀଳ ନ୍ୟାୟପର ହେବାର ରାଜାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଏବଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରରୁ ଅତିରିକ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅନ୍ୟାୟ । ସୌଭାଗ୍ୟକ୍ରମେ ଭୂପାଳମାନଙ୍କୁ ପରାଜୟ କରି ୪୦ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରାଜକୋଷରେ ସଞ୍ଚିତ କରିଅଛନ୍ତି । ୭୮୦୦୦ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିର ରଚନାମାନ ମଧ୍ୟ ସଞ୍ଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସଞ୍ଚିତ ମୁଦ୍ରାରୁ କିଛି ବ୍ୟୟ କରି ଏକଶତ ହସ୍ତ ଉଚ୍ଚ ପନ୍ଦର ଜଗନ୍ନାଥ-ଦେବଙ୍କ ସକାଶେ ନିର୍ମାଣ କରାଇ, କେତେକ ମଣ ମୁକ୍ତା ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ସେବାରେ ଅର୍ପଣ କରିବା ସକାଶେ ବାସନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଭୂମ୍ୟମାନଙ୍କର କ ମତ ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କର ।" ଏହି ବକ୍ତୃତା ଶ୍ରବଣ କରି ସମସ୍ତେ ସମ୍ମତି ପ୍ରଦାନ କଲେ ଓ ରାଜାଙ୍କୁ ଭୂୟସୀ ପ୍ରଶଂସା ଅର୍ପିତ ହେଲା । ତଦନନ୍ତର ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବାର ସ୍ଥିର ହୋଇ ପରମହଂସ ବାଜପେୟି ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ ଭରାବଧାରଣର ଭାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ବାର ଲକ୍ଷ ପଗୋଡ଼ା ଦ୍ୱାରା ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅଢ଼ାଇ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ମୂଲ୍ୟର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସେହି କାର୍ଯ୍ୟର ବ୍ୟୟ ନିର୍ବାହାର୍ଥ ନିୟୋଜିତ ହେଲା ।

ଏହି ସମୟରେ ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ଆଦେଶକ୍ରମେ ନୂତନ ମୁଦ୍ରା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଓ ମୋହର ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । "ଶ୍ରୀମତ ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟୀ କର୍ଣ୍ଣାଟୋତ୍କଳ ବର୍ଗେଶ୍ୱରାଧିପତି ଭୁଜ ଭୈରବଦେବ ସାଧୁ ଶାସନୋତ୍ତୁଙ୍ଗ ରାଜଭୂତ୍ରୟ ପ୍ରଅତୁଳ ବଳ ପରାକ୍ରମ ସଙ୍ଗ୍ରାମ ସବ୍ୟସ୍ରବାଡ଼ ସନ୍ଧିସ୍ଥଳ ଧୁମକେତୁ" ଇତ୍ୟାଖ୍ୟାତ ରାଜୋପାଧି ଉକ୍ତ ମୋହରରେ ଅଙ୍କିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଦ୍ୟାପି ଏହି ଉପାଧିର କେତେକ ଅଂଶ ଖୋର୍ଦ୍ଦାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ନାମକୁ ଧାରଣ

* ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

କରନ୍ତୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶାବାସୀ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଦ୍ୱାରା 'ପାଣ୍ଡଯୋଶୀ' 'ବଡ଼ପଣ୍ଡା' 'ସାନ୍ତ୍ରା' 'ମଙ୍ଗରାଜ' 'ପଟ୍ଟନାୟକ' 'ମହାପାତ୍ର' ପ୍ରଭୃତ ଯେଉଁ ନାନାପ୍ରକାର ପଦ ଧୃତ ହୋଇଅଛ ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରଥମ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲ । ଓଡ଼ଶାର ସାମାଜକ ଆଚାର ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ସେ ଅନେକ ପରବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇଥିଲେ, ଫଳତଃ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବଷୟ ପର ଓଡ଼ଶା ସମାଜର ଅଙ୍ଗସୌଷ୍ଠବ ବର୍ଦ୍ଧନ ବଷୟରେ ସୁଦ୍ଧା ଅନଙ୍ଗଭୀମ ବଶେଷ ମନୋନବେଶ କରଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ପୂର୍ବେ କ ରାଜାରୁ ସମାଜର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ବଷୟରେ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କୁ ସେପର ଯତ୍ନବାନ ସାଧନ କରବାରେ ଚେଷ୍ଟା କରଥିବାର ଆମ୍ଭେମାନେ ପରଚୟ ପାଇ ନାହୁଁ ।

ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କର ୫୦ ସହସ୍ର ପଦାତକ, ଦଶ ସହସ୍ର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ, ପଚଶ ସହସ୍ର ହସ୍ତୀ ସାଧାରଣ ସୈନ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲା; ମାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜନାନୁସାରେ ଆହୁର ଉରଣ ଲକ୍ଷ ପାଇକ ମୁହୂର୍ତ୍ତକ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଏକତ୍ରତ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ । ଏଥିଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ଆଙ୍କର ତତ୍କାଳୀନ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଓ ସମରପ୍ରିୟତାର ଉତ୍ତମ ପରଚୟ ମିଳୁଅଛ, ମଧ୍ୟ ସେ ସମୟରେ ପ୍ରଜାମାନେ ଆପଣା ଆପଣା ବ୍ୟବସାୟରେ ଥାଇ ଓ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ବତ୍ତର ଭୂମି ଭୋଗ କର, ଯୁଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟ ଅଳ୍ପ ବତ୍ତରେ ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଛୋଟ ବଡ଼ ଦଳପତଙ୍କର ଆଦେଶାନୁସାରେ ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ଘେନ ସ୍ୱାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲେ ।

ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଗୌରବ ଓ ସମୃଦ୍ଧର ସହତ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନଯୁକ୍ତ ରହ ଏବଂ ସାଧ୍ୟାନୁସାରେ ଓଡ଼ଶାର ସବୁ ପ୍ରକାର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ସାଧନର ଚେଷ୍ଟା କର, ଅବଶେଷରେ ୧୨୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମାନବଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କଲେ ।

ରାଜେଶ୍ୱରଦେବ ।—୧୨୦୨-୧୨୩୭—ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ରାଜେଶ୍ୱରଦେବ ରାଜମଣ୍ଡ ସିଂହାସନରେ ଆରୋହଣ କୋଇ ୩୫ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରଥିଲେ ।

ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବଙ୍ଗଦେଶର ସେନବଂଶୀୟ ଶେଷ ହନ୍ଦୁରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ମୁସଲମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଭୟରେ ନଳାଇ ଆସି ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅନ୍ତିମ ଗ୍ରନ୍ଥର କର୍ତ୍ତା ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟ କାଳ ସେଠାରେ କଟାଇଥିବାର ମୁସଲ୍ମାନ ଇତିହାସବେତ୍ତାଏ ଲେଖିଅଛନ୍ତି (୧୨୦୩) ।*

୧୨୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଙ୍ଗଳାର ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଗସ୍ୱାସୁଦ୍ଦୀନ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରି ରାଜାଙ୍କୁ କର ଦେବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ ହୋଇଅଛି । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ସ୍ପର୍ଶ କରିବାର ଏହା ପ୍ରଥମ ଥର ସକାଶେ ଆମ୍ଭେମାନେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଇତିହାସରେ ପାଠ କରୁଁ ।

ଲାଙ୍ଗୁଲାନରସିଂହ ଦେବ (୧୨୩୨—୧୨୮୨)—ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱର-ଦେବଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ୧୨୩୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସିଂହାସନ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜା ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଆକାର ବା ପରିଚ୍ଛଦର କୌଣସି ବିଚିତ୍ରାବସ୍ଥାପୋଗୁଁ "ଲାଙ୍ଗୁଳା" ନାମକ ଏକ ଉପାଧି ତାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟିଥିଲା । କଥିତ ଅଛି ସେ ବଶୀଭୂତ ଶତ୍ରୁ ଶତ୍ରୁରରେ ବନ୍ଧନ କରୁଥିଲେ । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର କେତେକ ଯୁଦ୍ଧରେ ଏଥା ସେ ଜୟୀ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ କୋଣାର୍କର (କଣାରକ, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେଉଳ ନିର୍ମାଣ ଅଟଇ । ସେ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଦ୍ୱାଦଶବର୍ଷର ରାଜସ୍ୱ ନିୟୋଜିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ରାଜାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ଶିବସାନ୍ତ୍ରୀ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ୧୨ ସହସ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ଏ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିଥିବାର ପ୍ରବାଦ ଅଦ୍ୟାପି ଦେଶର ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ।

ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ତୋଘାନ ଖାଁ (୧୨୪୨) ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରି ପରାଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ଅନନ୍ତର ତୋଗ୍ରୁଲ ଖାଁ (୧୨୫୨) ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ଆଶାରେ ଦୁଇଥର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ସେଥିରେ ସେ ଦୁଇ ଥର ଜୟୀ ଓ ଦୁଇଥର ପରାଜିତ ହୋଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହୋଇଥିଲେ । ଲାଙ୍ଗୁଲାନରସିଂହଦେବ ୧୨୮୨ ସନିହାରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ।

---

* କେହି କେହି କହନ୍ତି ଲାସ୍ୟଶେଷ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ଶେଷାଂଶ ଭଦ୍ରକ ଜିଲ୍ଲାରେ ରହି କଟାଇଥିଲେ । ଭଦ୍ରକ ଏକପ୍ରକାର ଓଡ଼ିଶାର ଉପନିବେଶୀ ବୈଦ୍ୟଙ୍କର ଆଦିସ୍ଥାନ ଥିବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନ ସମ୍ଭବପର ବୋଲି କୋଉ ହୁଏଇ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

କେଶବ୍ଦ ନରସିଂହ, ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନରସିଂହ, ଖ୍ସୁର ଓ ବାସୁଦେବ ଉପାଧ୍ୟାୟ ରାଜଗଣ—ଲାଙ୍ଗୁଳାନରସିଂହଙ୍କ ଜଣ୍ଡରୁ କେଶବ୍ଦ ନରସିଂହ (କେହ କହନ୍ତି କଣ୍ଡର ନରସିଂହ) ଓଡ଼ଶାର ରାଜସିଂହ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରୁ ବଶେଷ କୌଣସି ବବରଣ ବର୍ତ୍ତିତ ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦର ଓ ଗୁଣ୍ଡିଚା ମନ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ବଲାଗଣ୍ଡ ନାମକ ଯେଉଁ ହ୍ରଦ ଜମ୍ମଗା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା, ତାହା ସେ ବହୁ ବ୍ୟୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ପୋତାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱକାଳ ୧୬୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ୧୭୦୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ୧୭୦୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୭୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୭୫ ବର୍ଷ କାଳ ଆଉ ଛନଜଣ ନରସିଂହ ଉପାଧ୍ୟାୟ ରାଜା ଓଡ଼ଶା ରାଜ୍ୟ ଭୋଗ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତାପ ନରସିଂହ (୧୭୦୭-୧୭୨୭) ଦଲ୍ଲୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଜନୈକ ସେନାପତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକତା ସ୍ଥାପନ କରି, ଉତ୍କଳର ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିବା ସକାଶେ ସେନା ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି (୧୭୦୯) ।

ତଦନନ୍ତର ଖ୍ସୁର ଉପାଧ୍ୟାୟ ଏକଜଣ ରାଜା ଓ ବାସୁଦେବ ଉପାଧ୍ୟାୟ ଛ ଜଣ ନୃପତି ୧୭୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୮୫୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୧୦୨ ବର୍ଷ ଓଡ଼ଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ରାଜାକୁ ନରସିଂହ ଓ ଶେଷ ଛ ରାଜାଙ୍କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଶେଷ ଛ ରାଜାଙ୍କ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ସମ୍ଭବ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା କଠିନ ବଷୟ । ପୁଣି କେହି ସେମାନଙ୍କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟୋପାସକ ଥିଲେ ବୋଲି ଯେ ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି ସେ ଅନୁମାନକୁ ବଶ୍ୱାସ କରିବା ପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ବଶେଷ ହେତୁ ଦେଖି ନାହୁଁ । ବରଂ କଣାରକ ଦେଉଳର ନର୍ମ୍ମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ (ଯହିଁର ଗଠନ ଲାଙ୍ଗୁଳାନରସିଂହଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସମାପ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲା) ସମାପନ କରିବା ପ୍ରତି ସେମାନଙ୍କର ଅମନୋଯୋଗ ତଦ୍ବପରୀତ ମତ ସମର୍ଥନ କରୁଅଛି । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଖ୍ସୁର ଉପାଧ୍ୟାୟ ରାଜାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ମୁସଲମାନ ସେନାପତି କାଧୁର ଉତ୍କଳ ଜୟ କରି ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କରିଥିବାର ଲିଖିତ ଅଛି । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବଶେଷ ଘଟନାର ବବରଣ ମଳୁ ନାହିଁ । ସେତୁନର୍ମ୍ମାଣ, କୂପଖନନ, ଦେଉଳଗଠନ, ପ୍ରଭୃତି ସାଧାରଣ ହିତକର କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନରେ ସେମାନେ ଯଥାସାଧ୍ୟ ଚେଷ୍ଟାର ତ୍ରୁଟି କରି ନ ଥିଲେ । ଆହୁର କଥିତ ଅଛି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଏକ ମନ୍ୱନ୍ତରାନ୍ତିକ ଓଡ଼ଶାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା; ସେଥିରେ ସେ ସମୟର ଅଳ୍ପ ଧାନର ଖଣ୍ଡ ଖାଦ୍ୟ ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

କପିଲେନ୍ଦ୍ର ଦେବ (୧୫୫୨—୧୫୭୫)—ବାସୁଦେବବଂଶୀୟ ଶେଷ ରାଜା ନିଃସନ୍ତାନ ଥିଲେ; ସୁତରାଂ ସେ ଭଦ୍ରବଂଶୀୟ କପିଳ ସାନ୍ତର ନାମକ ଜଣଙ୍କୁ ପୋଷ୍ୟପୁତ୍ରରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ କଥିତ ଅଛି । ଏହି କପିଳ ଏକସମୟରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଗୋତ୍ରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରକୁ ଯାଉଁ ଯାଉଁ ଶେଷ ବାସୁଦେବ ରାଜା (ନେତ୍ରବାସୁଦେବ) କପିଳଙ୍କର ବଶେଷ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତାର ପରିଚୟ ପାଇ ତାଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀସ୍ଥ ଜ୍ୱଵା ଜଗନ୍ନାଥକାନ୍ତି ମନୋଗତ କଲେ । କିଛିକାଳ ଜଗନ୍ନାରୁ କପିଳ ଆପଣାର କାର୍ଯ୍ୟଦକ୍ଷତାର ପରିଚୟ ଦେଇ ବାସୁଦେବଙ୍କ ରାଜସଭାରେ ମନ୍ତ୍ରିତ୍ୱ ପଦ ଲାଭ କଷଯୁଦ୍ଧରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ । କେହି କେହି କହନ୍ତି କପିଳଙ୍କ ପ୍ରତିପାଳକ ରାଜା ଥିବା ସମୟରେ ଜଗନ୍ନାରୁ ମୁସଲମାନମାନେ ଆସି ଓଡ଼ଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । କପିଳ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧ ସ୍ଥାପନାର୍ଥ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପେ ସେମାନଙ୍କ ଶିବରରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଅନନ୍ତର ରାଜା ବାସୁଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଜଗନ୍ନାରୁ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନଭାର ଗ୍ରହଣ କରିବା ସକାଶେ ପୁନଃ ପ୍ରେରିତ ହେଲେ ।

କପିଲେନ୍ଦ୍ର ରାଜ୍ୟଭାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ଅଂଶ ସ୍ୱୟଂ ପରିଦର୍ଶନ କରିବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶକୁ ସ୍ୱଗ ପାଇବାରୁ ହେତୁ ଅବା ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ବାହ୍ମନବଂଶୀୟ ମୁସଲମାନ ରାଜା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଅନବରତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ହେତୁଥିବାରୁ ହେତୁ ରାଜଧାନୀରୁ ଅନୁପସ୍ଥିତ ଥାଇ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ଓ ଜିମଡ଼ରେ ସେ ଅଧିକ କାଳ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବଜୟନଗର ଦର୍ଶନ କରି ସେଠାରେ ଗୋଟିକେତେ ଶାସନ ବସାଇ ଥିବାର ମଧ୍ୟ କଥିତ ଅଛି । ଏହି ବଜୟନଗର ୧୬୩୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ସେତୁବନ୍ଧରାମେଶ୍ୱର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସୈନ୍ୟମାନେ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରଳନ କରିଥିଲେ ବୋଲି କେହି କେହି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେଥିର ବଶେଷ ପ୍ରମାଣ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କେବଳ କନ୍ଦୁଲୁଗ୍ଗ (ଆଧୁନିକ କନ୍ଦାପଲ୍ଲି) ଦୁର୍ଗ ପରାଜୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ବଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ ।

କପିଲେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉତ୍କଳର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଅପ୍ରାପ୍ୟ । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସଲେଖକେ ସେଥିର ସବଶେଷ ବବରଣ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ୧୫୫୭ ମସିହାରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାଗାଇଁ ତେଲିଙ୍ଗ ରାଜାମାନେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡ଼ଶାଧିପଙ୍କି ଆହ୍ୱାନ କରିଥିଲେ । ତେତେବେଳେ ବାହ୍ମନିମାନ୍ଦଶୀୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣଦେଶରେ ବଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲବ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । କପିଲେନ୍ଦ୍ରଦେବ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ସମରସଜ୍ଜା କରିଥିବା ସମୟରେ ହୁମାୟୁନ ସା ବାହ୍ମନିମାନ ସେଠା ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ । ତୈଲଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ସୈନ୍ୟ ସମବେତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ । ଯୁଦ୍ଧରେ ସେ (ହୁମାୟୁନ) ପରାଭୂତ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁ ସେନାମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରତାଡ଼ିତ ହେଲେ । ପୁଣି ଥରେ କପିଲେନ୍ଦ୍ର ତୈଲଙ୍ଗ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇ ମୁସଲମାନଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ସମସ୍ତ ରାଜ୍ୟ କାଢ଼ି ନେବା ଆଶାରେ ହୁମାୟୁନ ସାଙ୍କ ପୁତ୍ର ବାହ୍ମନିମାନ ରାଜା ନଜାମ ସାଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳାଧିପଙ୍କ ଯାତ୍ରା ସେଥର କୁକ୍ଷଣରେ ଘଟିଥିଲା । ବାହ୍ମନିମାନ ରାଜାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଅବ୍ଦୁଲ୍ଲାବାଦର ପାଞ୍ଚ କୋଶ ଅନ୍ତରରେ ଓଡ଼ଶାସୈନ୍ୟ ପହଞ୍ଚିବାର ନଜାମ ସା ଶ୍ରବଣ କରି ତାଙ୍କ ନକଟକୁ କହ ପଠାଇଲେ ଯେ "ବାହ୍ମନିମାନ ରାଜା ଓଡ଼ଶା ଓ ଜାହ୍ନାନ ନଗର ଅଧିକାର କରିବାର ବହୁକାଲରୁ ମନସ୍ଥ କରିଅଛନ୍ତି, କନ୍ତୁ ଦୂର ହେତୁରୁ ଯାଇ ପାରୁ ନ ଥିଲେ । ତୁମ୍ଭେମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବନଷ୍ଟ ହେବା ସକାଶେ ପାଖକୁ ଆସିଅଛ, ଏଣୁକରି ମୁସଲମାନମାନେ ବହୁ କଷ୍ଟରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କଲେ ।" ଏହିପର କହ ପଠାଇବାର କଛୁକାଳ ଉତ୍ତାରୁ ବାହ୍ମନିମାନ ରାଜ୍ୟର ପଠାଣ ଅଶ୍ୱାରୋହୀମାନେ ଓଡ଼ଶା ଓ ତୈଲଙ୍ଗର ହିନ୍ଦୁସେନାମାନଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ହିନ୍ଦୁସେନାଏ ଅକସ୍ମାତ୍ ଆକ୍ରମଣରେ ଚକତ ହୋଇ ପୃଷ୍ଠଭଙ୍ଗ ଦେଲେ । ଅନନ୍ତର ଉତ୍କଳରାଜା ପାଞ୍ଚ ଲକ୍ଷ ମୁଦ୍ରା ପ୍ରଦାନ କରି ସନ୍ଧି ଜ୍ୟ କଲେ ।

ଏଥି ଉତ୍ତାରୁ କଛୁକାଳ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କପିଲେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ମିତ୍ରତ୍ୱ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବାର ବୋଧ ହୁଅଇ । ଓଡ଼ଶାର ଜଣେ ରାଜ୍ୟାପହାରକକୁ ଦମନ କରିବା ସକାଶେ ବାହ୍ମନିମାନ୍ଦଶୀୟ ରାଜା ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କ ଶାସନାଧୀନ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରୁ କୟଦଂଶ ମଙ୍ଗଲ ରାୟ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାଚରଣ କରିଥିବାରୁ ଓଡ଼ଶା ନୃପତିଙ୍କର ବାଧବ ଓ ସମ୍ଭବତଃ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ପ୍ରଦେଶତୟର ଶାସନ-କର୍ତ୍ତା ଅମ୍ବର ରାୟ ତାହାକୁ ଦମନ କରିବାପାଇଁ ବାହ୍ମନିମାନ ରାଜା ମହମ୍ମଦ ସାଙ୍କ-ଠାରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଉପକାରର ବଦଳସ୍ୱରେ ବାହ୍ମନିମାନ ଅଧିପତିଙ୍କି ରାଜଧାନ୍ତ୍ରୀ ଓ କନ୍ଦାପଲ୍ଲ ନାମକ ଦୁର୍ଗଦ୍ୱୟ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ । କନ୍ତୁ ସେ ମିତ୍ରତା ଚିରବଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା ପ୍ରାୟ ଜଣା ନ ଯାଏ । ଅଳ୍ପକାଳ ଉତ୍ତାରୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅମ୍ବର ଗଡ଼ଟିକ ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନାରେ ଜୟସିଂହ ଏର୍ଗଦ୍ରସ୍ଥ ଫେରି ଯାଇବା ସକାଶେ କପିଲେନ୍ଦ୍ର ଦଶସହସ୍ର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଓ ଅଠ ସହସ୍ର ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟ ସେନ ସମ୍ବଲପୁର ସୀଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଜଳଲ ରାଜାଙ୍କର ଏହି ଅପଦାଚରଣ ସମ୍ବଲପୁରର କୋଧାଗ୍ନି ପ୍ରବଳବେଗରେ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ କରାଇଲା । ସେ ଏକା-ବେଳକେ କୋଡ଼ ଏ ସହସ୍ର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସୈନ୍ୟ ସେନ ଓଡ଼ଶା ଦଗକୁ ମୁଖ ଫେରାଇଲେ ଓ ଓଡ଼ଶା ରାଜଧାନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଦେଶ ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ । ଅବଶେଷରେ ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କର ଅତ ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ପଚଶ ହସ୍ତୀ ଓ ବହୁ ମହମାଣର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରୌପ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କର ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲେ । ସଧ ଅମ୍ବର ଗଡ଼ଟିକ, ବଶ୍ୱାସଘାତକତାର ସମୁଚତ ଫଳ ଦେବା ସକାଶେ କନ୍ୟାପଲ୍ଲକ ଯାତ୍ରା କର ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ଅତ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ବଧାନ କଲେ ।

କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରେ ଏକ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନନ୍ତର ୧୪୭୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କପିଲେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ ଉତ୍ତରାଧକାରୀ ସ୍ଥିର କର କୃଷ୍ଣାନଦୀ ତୀରରେ ସଂସାରତ୍ୟାଗ କରିଥିବାର ଜଳଲ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ (୧୪୭୯-୧୫୦୪)—କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓଡ଼ଶା ସିଂହାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏକ ଉପପତ୍ନୀର ଗର୍ଭରୁ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୁତ ଅଛି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧରୁ କପିଲେନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ଅତୁଲଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାକୁ ରାଜା କରିବେ, ଏ ବଷୟର ଚନ୍ତାରେ ଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ । ଏହିପର ଚନ୍ତା କରୁଁ କରୁଁ ତାଙ୍କର ଉପପତ୍ନୀ ଗର୍ଭଜାତ ପୁତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମକୁ ଜଗନ୍ନାଥକ୍ଷେତ୍ର ମନୋନୀତ କରିବା ସକାଶେ ଅକସ୍ମାତ୍ ଦନେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ହେଲା; ତଦନୁସାରେ ସେ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ଓ ପୁନଶ୍ଚ ଦକ୍ଷିଣଦଗକୁ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରିବା ସମୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନେଇଗଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ହୋଇଥିଲା କ ନାହିଁ ଏ ବଷୟ ଏଠାରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ନୁହଁ । ପ୍ରକୃତପକ୍ଷେ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ ଉପପତ୍ନୀଙ୍କ ବଶୀଭୂତ ହୋଇ ସେ ସେପର ଦୁଃସାହସିକ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ଓ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କ ନନ୍ଦାରୁ ଭରିବା ସକାଶେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ବାହାନାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । ଉପପତ୍ନୀର ବଶୀଭୂତତାବ୍ୟତୀତ ପୃଥିବୀରେ ଯେ କେତେ ଅଦ୍ଭୁତ ବିଶ୍ୱାସ୍ୟ ଘଟତ ହୋଇଅଛି ତାହା ଇତିହାସ ପାଠକଙ୍କ ନକଟରେ ଅବିଦତ ନାହିଁ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

କଞ୍ଚିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଭୟଙ୍କିତ ବଶ୍ୱାରରେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପତ୍ନୀମାନଙ୍କ ଗର୍ଭସମ୍ଭୂତ ପୁତ୍ରମାନେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ସହିତ ନାନାପ୍ରକାର ବଦ୍ଧୁତାପ୍ରଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ* । ଅବଶେଷରେ ସେମାନେ ବରଜ ହୋଇ ଓଡ଼ଶାଦେଶ ପରିତ୍ୟାଗ କରନ୍ତଃ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଭୂମି ଅଧିକାର କରି, ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ରାଜ୍ୟଶାସନ କଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ଓ ସମ୍ବଲପୁରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅଧିକାଂଶ ଗୁଜାତ ଏହି ଅଷ୍ଟାଦଶ ଗୁଜପୁତ୍ରଙ୍କ ବଂଶୋଦ୍ଭବ ଅଟନ୍ତି ।

କୃଷ୍ଣାନଦୀ ତୀରରେ ଓଡ଼ଶୀ ରାଜସୈନ୍ୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ରାଜ୍ୟାଭିଷିକ୍ତ ହୋଇ କଟକ ନଗରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । କାଞ୍ଚୀରାଜଯୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଘଟଣା । ସେଥିର ବିବରଣ ମାଦଲା-ପାଞ୍ଜିରେ, ଓ କାଞ୍ଚୀକାବେଗ୍ୟ ନାମକ ଏକ ଜାଲଗ୍ରନ୍ଥରେ ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ବାହୁଲ୍ୟ ଓ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ଦୋଷରେ ପୂରିତ ଥିଲେ। ସୁଦ୍ଧା ସେଥିର ସାରମର୍ମକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ପାରୁଁ । ତାହା ଏହି ଯେ କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶରେ କାଞ୍ଚି ନାମରେ ଏକ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା; ସେଠା ନରପତିଙ୍କର ପଦ୍ମାବତୀନାମ୍ନୀ ଏକ ପରମା ରୂପବତୀ କନ୍ୟା ଥିଲେ। ସେହି ପରମା ରୂପସୀ କନ୍ୟାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ଶୁଭବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ସମାହିତ ହେବାର ସ୍ଥିର ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ କର୍ଣ୍ଣାଟାଧିପତି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କୁ ସମ୍ମାର୍ଜ୍ଜନୀର କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ହେଉଥିବାର ଶୁଣି ଓ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅବିଧେୟତ୍ୱଜନ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ଅପମାନସୂଚକ ଜ୍ଞାନ କରି, ସ୍ୱୀୟ କନ୍ୟାକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପରିଣୟସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ କରାଇବା ସକାଶେ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ । ସେଥିରେ ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କ ମନରେ କୋପ ଜନ୍ମିଲା ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟରାଜାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ପଦ୍ମାବତୀକୁ ଏକ ଗୃଣ୍ଡାଳ ସଙ୍ଗେ ବିବାହ ଦେବାପାଇଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ପ୍ରତିଜ୍ଞାରୂଢ଼ ହେଲେ । ସମରସଜ୍ଜାର ଆୟୋଜନ ହେଲା । କାଞ୍ଚି ବରୁଦ୍ଧରେ ଅବଲମ୍ବେ ସ୍ୱ ସୈନ୍ୟ ଘେନ ଧାବତ ହେଲେ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଚେଷ୍ଟାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସ୍ୱୟଂ ପରାଭୂତ ହୋଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନ ଦେଖି ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ

---

* ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ପ୍ରାଣ ସୁଦ୍ଧା ବଧ କରିବା ସକାଶେ କଞ୍ଚିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁତ୍ରମାନେ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ସାଗରରେ ବୁଡ଼ାଇ ମାରିବାର ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ସକଳ ଚେଷ୍ଟା ବିଫଳ ହୋଇଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦେବଙ୍କ ନକଟରେ ସେ ସାହାଯ୍ୟପ୍ରାର୍ଥୀ ହେଲେ । ଦେବଦେବଙ୍କ ଆଶ୍ୱାସନା କର୍ଣ୍ଣାଟକୁମାରଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ପୁଣି ଅସ୍ତ୍ରଚାଳନା କରିବା ସକାଶେ ତାଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ କଲା । ଅବଶେଷରେ ପୁଣି ସମରସଜ୍ଜା କରି ବହିର୍ଗତ ହେଲେ । ବାଟରେ ଯାଇଁ ଯାଇଁ ଚିଲ୍କାହ୍ରଦ କୂଳରେ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ ସହାଯୃତାର ବଶେଷ ପରିଚୟ ପାଇ ମାଣିକପଟ୍ଟଣା ନଗର ବସାଇଲେ* । ଅବଶେଷରେ କାଞ୍ଚୀଠାରେ ତୁମୁଳ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । କର୍ଣ୍ଣାଟନରପତ୍ତି ଆପଣା ଇଷ୍ଟଦେବ ଗଣପତ୍ତିଙ୍କର ସହାଯୃତା ଲେଭିଲେ । କନ୍ତୁ ସ୍ଥଳକାୟ ଗଣପତ୍ତି କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶର ଜୟ ଆଜ୍ଞ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଘଟାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । କାଞ୍ଚୀ ସମରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଓଡ଼ଣା ଦେଶର ଜଗନ୍ନାଥ ବଳଦତ୍ତର ସପ୍ତମାଶ ହେଲେ । କାଞ୍ଚୀରାଜା ପରାଭବ ଲଭି ପଳାୟନ କଲେ । ସଦ୍ଦାବଙ୍କ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ହସ୍ତଲବ୍ଧ ହେଲା । ଆହୁରି କାଞ୍ଚୀଠାରେ ଏକ ଗୋପାଳମୂର୍ତ୍ତି ଥିଲେ; ସେ ମୂର୍ତ୍ତିକି ସୁନ୍ଦର ଦେଖି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଆପଣା ସଙ୍ଗେ ନେଇ ଆସିଲେ । ପୁଣ୍ଡର ପାଞ୍ଚକୋଶ ଅନ୍ତର ସତ୍ୟବାଦୀଠାରେ ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସଦ୍ଦାବଙ୍କୁ ଏକ ଗୃଣ୍ଡାଳ ସଙ୍ଗେ ବବାହ ଦେବାପାଇଁ ସ୍ୱୀୟ ସଚବଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । ଅଲୌକସାମାନ୍ୟା ସଦ୍ଦାବଙ୍କୁ ଗୃଣ୍ଡାଳ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତା ହେବେ ଶୁଣି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ଲୋକଙ୍କ ଚକ୍ଷୁ ଅଶ୍ରୁ ବର୍ଷଣ କଲା । ରାଜଅମାତ୍ୟ ବଡ଼ ଚତୁର ଲୋକ ଥିଲେ ଓ ଏକ ଅପୂର୍ବ କୌଶଳଦ୍ୱାରା ସେହି ଶୋକାବହ ଘଟନା ନବାରଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । କାଞ୍ଚିଜୟର ପରବର୍ତ୍ତ ରଥଯାତ୍ରା ସମୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱୟଂ ସମ୍ମାର୍ଜ୍ଜନୀ ଘେନି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରଥ ଓଳାଉଥିଲେ, ସେହି ସମୟରେ

---

* କଥିତ ଅଛି ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଦୁଇଘୋଡ଼ାରେ ଚଢି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ କାଞ୍ଚି ଯୁଦ୍ଧରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ସକାଶେ ଯାଉଥିଲେ । ବାଟରେ ମାଣିକାନାମ୍ନୀ ଏକ ଗୌଡ଼ୁଣୀ ଦୁଧ ଦହି ବକୁଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ତାଙ୍କୁ ମୁଦ୍ରା ବଦ୍ଧା ଦେଇ ଦୁଧ ଦହି ଖାଇଲେ, ପୁଣି ତାକୁ କହିଲେ କି ତାଙ୍କ ପଶ୍ଚାତରେ ଯେ ଆସୁଅଛନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ସେ ମୁଦ୍ରା ଦେଲେ ସେ ତାହା ଦୁଧ ଦହିର ନ୍ୟାଯ୍ୟ ମୂଲ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ତଦନୁସାରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ଘେନି ଆସନ୍ତେ ମାଣିକା ତାଙ୍କୁ ଦୈ ଅଙ୍ଗୁଳିସ୍ଥ ଦେଲା । ସେ ମୁଦ୍ରା ଚକ୍ର; ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହର ପରିଚୟ ପାଇ କୃତକୃତାର୍ଥ ହେଲେ; ପୁଣି ମାଣିକା ନାମରେ ସେହିଠାରେ ମାଣିକପଟ୍ଟଣା ନଗର ବସାଇଲେ । ଏ ନଗର ପୁଣ୍ଡ୍ର ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ଘୋଜ ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କରି କହିଲେ "ଶମ୍ଭୁରୁ ଏକ ଚଣ୍ଡାଳକୁ ଏ କନ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିବା ସକାଶେ ଆଜ୍ଞା ହୋଇଥିଲା; ଶମ୍ଭୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଚଣ୍ଡାଳର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଅଛନ୍ତି; ଏଣୁକରି ଏ କନ୍ୟା ଶମ୍ଭୁକୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଅଛି, ଶମ୍ଭୁରେ ଗୃହୀତ ହେଉ ।" ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଲୋକମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟରେ ଦସ୍ୟାର୍ଦ୍ରଚିତ୍ତରେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କି ଗ୍ରହଣ କରିବା ସକାଶେ ରାଜାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ରାଜା ସୁଦ୍ଧା ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷା ନ କରି ଅନ୍ୟଥା କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ପଦ୍ମାବତୀ କଣ୍ଠକଠାରୁ ଆଗତ ହୋଇ ରାଜମହିଷୀ ପଦରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କୁ ସେ ପଦ ଅଧିକକାଳ ଭୁଞ୍ଜିବାକୁ ହୋଇ ନ ଥିଲା । କ୍ୟୁଚ୍ କାଳ ଉତ୍ତାରୁ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କୁ ପ୍ରସବ କରି ସେ ସଂସାରରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର କୌଣସି ଉପଦ୍ରବ ଘଟିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ବାବାମେଳା ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଶେଷ ସନ୍ଧି ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ସେମାନେ ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କିଛିକାଳ ମିତ୍ରଭାବ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ୧୫୦୭ ମସିହାରେ ଲୋକାନ୍ତରକୁ ଗମନ କଲେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ (୧୫୦୪-୨୫ଖ୍ରୀ)—ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଗାଙ୍ଗବଂଶୀୟ ନୃପତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରାଜା ଥିଲେ। ସେ ସ୍ୱକୀୟସାଧାରଣ ସଦ୍‌ଗୁଣମଣ୍ଡିତ ଥିଲେ । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଶାସ୍ତ୍ରନିପୁଣତା ଓ ଧର୍ମନିଷ୍ଠା ଗୁଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଛି ଯେ ସେ ପରମ୍ପରାରୂପେ ନାନା ଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପ୍ରଶ୍ନର ମୀମାଂସା କରି ପାରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପୁଣି ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନ ଧର୍ମମତ ସ୍ଥାପନ ଓ ନୂଉନ ନୂଉନ ଶ୍ଲୋକର ରଚନା କରିବାର କ୍ଷମତା ଥିଲା । ହେତ୍ତେଳ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ସ୍ୱୟଂ ଟୀକା ସୁଦ୍ଧା ଲେଖିଥିଲେ ।

ତାଙ୍କର ସୈନ୍ୟମାନେ ସେଭୁବନ୍ଧ ରାମେଶ୍ୱର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କର ଅସ୍ତ୍ର ଚାଳନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦକ୍ଷିଣରେ ଅନେକ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଥିଲା । ମାଦଲାରେ ଲିଖିତ ଅଛି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ବିଜୟନଗରର ଯୁଦ୍ଧରେ ଜିତିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପୁସ୍ତକାନ୍ତରରେ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ସମର ଦେଇ ଯିବା ସମୟରେ, ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ କୃଷ୍ଣରାୟ ବିଜୟନଗରରେ ଅଭ୍ୟୁଦିତ ହୋଇଥିଲେ। ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କରି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନସ୍ତେଜ ଓ ପରାଭୂତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ଆପଣା କନ୍ୟାକୁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପରିଣତ କରିବା ସକାଶେ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ବସ୍ତୁତଃ ଶେଷ ଘଟନା ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ ଅଟଇ । ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଥିବାବେଳେ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ହୁସେନସା ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ସେନ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ (ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୦ ଖ୍ରୀଃ) । କନ୍ଧଳର ଉତ୍ତାଳନ ସେନାପତି ଅନନ୍ତ ହଁ ହୁସେନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରାଭୂତ ହୋଇ ସାଉଙ୍ଗ-ଗଡଠାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ବାଧ ହୋଇଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ହୁସେନସା ପୁରୀ ଅବରୋଧ କରିଥିଲେ । ଏମନ୍ତ ସମୟରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଏ ସମସ୍ତ ସମାଚାର ପାଇ ଅବଲମ୍ବେ ସ୍ୱସୈନ୍ୟଙ୍କ ସ୍ୱଦେଶ ଦଗଲ୍ ଫେରାଇ ପୁରୀଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ବଙ୍ଗୀୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ଉଭୟଧ୍ୟରେ ବାହୁଣମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେନ ଚଲ୍‌କା ଆଡ଼କୁ ପଳାଇଥିଲେ । ତୁମୁଳ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା ଜଳ୍ପାରୁ ମୁସଲମାନମାନେ ପରାସ୍ତ ହେଲେ ଓ ଅବଶେଷରେ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଦକ୍ଷିଣଦେଶରେ ବାହ୍ମାନିଜା ମୁସଲମାନମାନେ ସ୍ୱାଧୀନତା ହେବାରୁ ଗୋଲକୁଣ୍ଡାର କୁତବସାହବଂଶୀୟ ମୁସଲମାନମାନେ ମସ୍ତକ ଉତ୍ତୋଳନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ୧୫୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରି ତୈଲଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ଏକ ଅଂଶ ସ୍ୱରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କଲେ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଦେଶଶାସନରେ ଓ ରାଜସ୍ୱ ସଂଗ୍ରହରେ ସୁନଯୁକ୍ତମାନ ସ୍ଥିର କରି ବସ୍ତର ପ୍ରଭପତ୍ତିର ସୁଜନ ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ପୂର୍ବନିୟମମାନ ସମସ୍ତ ସ୍ଥିର ରଖିଥିଲେ । ପୂର୍ବପର ଦେଶର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଖଣ୍ଡରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଥିର କେତେକ ପରିଚୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଁ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର କୌଣସି ଗୁରୁତର ବିଷୟ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କର ସମ୍ପୃକ୍ତମର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ପୁଣି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତତ୍ତଦାନ ଗୋଦାବରୀ ପ୍ରଦେଶର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଓ ଅମାତ୍ୟ ରାମାନନ୍ଦ ରାୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସେ କିପରି ପରାମର୍ଶ କରିଥିଲେ, ତାହା ପାଠ କଲେ ତାଙ୍କ ସ୍ୱଭାବ, ବିବେଚନା ଶକ୍ତି ଓ ଦୂରଦୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ମିଳଇ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସୃଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବିଶେଷ ଆନ୍ଦୋଳନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଘଟିଥିଲା । ନବଦ୍ୱୀପର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧର୍ମପ୍ରଗୁରୁକ ଚୈତନ୍ୟ * ଓଡ଼ିଶାକୁ

---

* ଚୈତନ୍ୟ ୧୪୮୫ ସନ୍‌ରେ ନବଦ୍ୱୀପ ନଗରରେ ଜନ୍ମିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର । ନବଦ୍ୱୀପ ସ୍ମୃତି ଓ ନ୍ୟାୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଆଲୋଚନାର ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଥିଲା । ସେଠାରେ ସେ ସୁଶିକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ରରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଆଗମନ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ସୁମଧୁର ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ନୂତନ ବେଶଭୂଷାରେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ମଧୁର ଭଜନରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ସାଧାରଣ ଜନ ଓ ନମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀର ଅନେକ ଲୋକେ ତାଙ୍କ ପଛର ଅନୁଗାମୀ ହେଲେ । ତତ୍କାଳୀନ ସମସ୍ତ ଜନ କର୍ମଗୁରୁ, ସଦ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରତ୍ତା ଏହି ଧର୍ମର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ଅନେକ

ଅସାଧାରଣ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ପିଲା ଦିନେ ସେ ଜହ୍ନର ଦୁଷ୍ଟ ଶ୍ୱଶୁର ସଦ୍ୟ କଥିତ ଅଛି । ତାଙ୍କ ସମସ୍ତରେ ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ପଢ଼ି ଭେଡନ୍ୟଙ୍କ ମନ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଥିଲା । କୃଷ୍ଣ ଓ ରାଧା ରୂପରେ ଈଶ୍ୱର ତାଙ୍କର ଆରାଧ୍ୟ ଥିଲେ । ହର ନାମ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନରେ ସେ ସତତ ମତ୍ତ ଥିଲେ । ସେ ଜାତିଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନ ଥିଲେ । କେତେକ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ମନ ମୁଗ୍ଧ କରାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ସେ ବୈଷ୍ଣବ କରାଇଥିଲେ । କଟକର ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ଜଣେ ମୁସଲମାନକୁ ସୁଦ୍ଧା ସେ ବୈଷ୍ଣବ କରିଥିଲେ । ସେ ଆପଣାର ଯୁବତୀ ସ୍ତ୍ରୀ, ମାତା, ଗୃହ, ସମସ୍ତ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଧର୍ମପ୍ରଚାରାର୍ଥ ଦେଶ ବିଦେଶକୁ ବାହାରିଥିଲେ । ହୁସେନ ସା ଓଡ଼ଶା ଆକ୍ରମଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ଶାରେ କେତେକ ଲୋକଙ୍କୁ ଶିଷ୍ୟ କରି ଦକ୍ଷିଣରେ ସେତୁବନ୍ଧ ରାମେଶ୍ୱର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇଥିଲେ । ବାଟରେ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଯୁକ୍ତିରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ତାର୍କିକ ଥିଲେ । ପୁଣି ଓଡ଼ଶା ବାଟେ ବୃନ୍ଦାବନ ଗଲେ । ବାଟରେ ପଠାଣ ଓ ମୁଲ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ବନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ୱମତାବଲମ୍ବୀ କରାଇଥିଲେ । ହୁସେନସାଙ୍କ ଓଡ଼ଶା ଆକ୍ରମଣ ଜନିତ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୫୧୫ ସରକ ବୃନ୍ଦାବନରୁ ଫେର ଆସି ପୁରୀଠାରେ ଜୀବନର ଅବଶିଷ୍ଟ ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ କଟାଇଥିଲେ । ଗୃହତ୍ୟାଗୀ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ମାତାଙ୍କ ପ୍ରତି ବଡ଼ ଭକ୍ତି ଥିଲା । ପୁରୀଠାରୁ ମାତାଙ୍କଠାକୁ ମହାପ୍ରସାଦ ପଠାଇଥିଲେ । ଓଡଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଯୋଗୁଁ ସେ ବହୁକାଳ ରହିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରେ ତାଙ୍କର ଅବତାର ଜ୍ଞାନ ଥିବାର ବୋଧ ହୁଅଇ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପୂଜା, ସେବା, ରଥଯାତ୍ରା ଇତ୍ୟାଦିରେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉତ୍ସାହ ଦେଖାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ, ପ୍ରେମ ଓ ଅସାଧାରଣ ଭକ୍ତି ସମସ୍ତଙ୍କ ମନକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲା । କାହାଁରିଠାରେ ଜାତ୍ୟନ୍ତର କ ଭଲଭାର ଜ୍ୱର ନ ରହିଁ କୃଷ୍ଣପ୍ରେମିକ ସଙ୍ଗେ ସୁଦ୍ଧା ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ଆଲଙ୍ଗନ ଓ ଏକସଙ୍ଗେ ଆହାରାଦି କରୁଥିଲେ । ଯୋଗ ପାତ୍ର ପ୍ରକାର ଓ ଭକ୍ତି ନବବଧ ବୋଲି ସେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେବା ମୂଳା ଶୃଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧ ହେଲା । ଆଜପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଡ଼ଦେଉଳରେ ଯେ ଗୀତଗୋବନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତ୍ୟଦ ସଙ୍ଗୀତ ହେଉଅଛି, ତାହା ତାଙ୍କ ରେଷ୍ଟାରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସୁମଧୁର ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ସମସ୍ତଙ୍କ ମନ ମୋହିତ କରିଥିଲା । ସବୁ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଲୋକେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ମତର ଶିଷ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ, କେବଳ ଓଡ଼ଶା ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର କଠୋର ବଣ୍ଟାଗତ ମନ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହିଲା । ପେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅଧୁନା କୌଶଲମାନ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଏକେଶ୍ୱରବାଦୀ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଲୋପ ସାଧନ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର କଠୋର ଶତ୍ତ୍ୱ ଅହଂସାବାଦୀ ପ୍ରେମପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କର ମୃଦୁ ମଧୁର ଭାବ ଓ ବାକ୍ୟରେ ବଗଲତ ହେବା ସହଜ ନୁହଇ । ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଛଡ଼, ଓଡ଼ଶା ଲୋକସଙ୍ଖ୍ୟାର ଷଷ୍ଠ ସପ୍ତମାଂଶ ପ୍ରାୟ ବୈଷ୍ଣବମତାବଲମ୍ବୀ । ଏହା ସମସ୍ତରେ ଓଡ଼ଶାରେ ପୁରା ଜଣେ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ଆ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ-ରଚୟିତା ବପ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଅଟନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମକୁ ଏକ ଆକାରରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ମତ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କ ମତର କେତେକ ଅଂଶରେ ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପୁରା ଧର୍ମରେ ଓ ଭକ୍ତିରେ ଜାତିଭେଦ ସ୍ୱୀକାର କରୁ ନ ଥିଲେ । ଏକ ଅନାଦି ଈଶ୍ୱର ଲାଭ ଦୁହିଙ୍କର ଉପାସନା ଓ ଭଜନର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ୱର ଲାଭ ଓ ମୁକ୍ତିର ଉତ୍ତ ସୋପାନ ଦୁହେଁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଅନେକ ଶିଷ୍ୟ ପୁରା ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅନ୍ତି । ସେମାନେ ଅଉବଡ଼ା * ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସୀ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ଆପଣା ଆପଣାର ପରିଚୟ ଦଅନ୍ତି । ଅଉବଡ଼ା ବୋଲାଇବାର ହେତୁ ଏହା ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଭେଟ ହୋଇଥିଲା; ତାଙ୍କ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ଓ ଈଶ୍ୱରନିଷ୍ଠାରେ ଉତ୍ତମ ଦେଖି ଅଉବଡ଼ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବୋଲି ଭାବରେ ବଗଲତ ହୋଇ ଚୈତନ୍ୟ ତାଙ୍କ ଶିରରେ ଶିରୋପା ବାନ୍ଧି ଦେଇଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ ନାମକ ଏକ ଓଡ଼ଆ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉକ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଏହିରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି; ମଧ୍ୟ ଦେଶିକ ପ୍ରବାଦ ଅଉବଡ଼ାର ଏହି ପ୍ରକାର ଇତିହାସ ବରୁପଣ କରୁଅଛି । ଅଉବଡ଼ା ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ସଙ୍ଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଅଟଇ ଓ ସେମାନେ ଗୌଡ଼ୀସ୍ଥ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଆପଣାର ଅଧିକ ଟେକ କରନ୍ତି ।

---

* ବଡ଼ଠାରୁ ବଡ଼ ଯେ ଭାବାର୍ଥ ଯେ ଅନୁଗାମୀ ସେହି ଲୋକ ଏହି ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ* ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ଥିବାର କେହ୍ କେହ୍ ଅନୁମାନ କରଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କର ଶଇବ ସେ ଧର୍ମ୍ମ ଥିଲ୍ଲ୍ ମଉ ଫେରଥିଲା । ମାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ବୁଦ୍ଧିକୌଶଳଦ୍ୱାରା ସେ ଧର୍ମରୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ତାଙ୍କ ମନ ଶେଷକୁ ଗଡ ହୋଇଥିଲା ‡

ଅଧୁନକ ଓଡ଼ଆ ଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟକୁ ଏହି ଭାଷା ଏକ ପ୍ରକାର ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ତାଙ୍କ ସମୟର କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଲେଖାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣା ଯାଇଅଛି । ଫଗୁ ତର ଆଲୋଚନା ସୁଦ୍ଧା ତେତେବେଳେ ସମାଜର ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଲୋକଙ୍କଠାରେ ବଡ଼ର ଆଦରଣୀସ୍ଥ ଥିଲ୍ଲ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସେଥିରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅଜ୍ଞ ଥିଲେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଜଳ ଜଳ ସ୍ଥାନରେ ଅନେକ ଦେଉଳ ତୋଳାଇଥିଲେ । ଯାଜପୁରର ବରାହନାଥ ସେସବୁ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ୨୮ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରି ୧୫୩୨ ମସିହାରେ ମାନବଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କରଥିଲେ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ଶାସନ ଲୋପ—ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ଶାରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଏକପ୍ରକାର ଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲ୍ଲ । ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ କଲ୍ୟାଣଦେବ ଓ କଠୋରଦେବ ନାମକ ତାଙ୍କର ଦୁଇପୁତ୍ର ବର୍ତ୍ତେଲେଖାଏଁ ରାଜପଣ କରଥିଲେ । ସେ ଦୁହେଁ ପ୍ରଧାନ ମନ୍ତ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦ ବଦ୍ୟାଧରଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିହତ ହେଲେ । ସେ ଦୁହିଙ୍କର ଅଳ୍ପ ଯେ ହିଂଶ ଭ୍ରାତା ଥିଲେ, ଗୋବିନ୍ଦବଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଯମାଳୟକୁ ପ୍ରେରତ ହେଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ଦ୍ୱାବିଂଶତି ପୁତ୍ର ଏହିରୂପେ ଅକାଳମୃତ୍ୟୁ ଦ୍ୱସ୍ତରେ ପତତ ହେବାରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜଶ୍ରେଣୀର ଏକାବେଳକେ ଲୋପ ସାଧତ ହେଲ୍ଲ । ସେହି ସମୟରୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଓଡ଼ଶା ତ୍ୟାଗ

---

* ବୋଧ ହୁଅଇ ଜୈନଧର୍ମକୁ ଓଡ଼ଆ ଲେଖକେ ଭ୍ରମକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରଅଛନ୍ତି ।

‡ ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଏକ ସଭାକୁ ଆହ୍ୱାନ କରି ସେମାନଙ୍କ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଏକ ରୁକ୍ଷ ମାଠିଆ ରଖିଲେ । ପୁଣି ସେଥି ମଧ୍ୟରେ କଣ ଥିଲ୍ଲ କହିବାକୁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ଏଥିରୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯାହା ଥିବାର କହିଲେ ମାଠିଆ ଫିଟାଇବାରୁ ତାହା ନ ଥାଇ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ କହିବା ବସ୍ତୁ ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ବାହାରିଲ୍ଲ । ସେହି ଦିନଠାରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କର ମତ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ପ୍ରତି ବଶେଷରୂପେ ଧାବତ ହେଲ୍ଲ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜଳେ । ଓଡ଼ଶାରେ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ, ସଡାନ୍ତର ଓ ବହିଦ୍ରୋହ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ କଛଣାଳ ଜଡ଼ାରୁ ଓଡ଼ଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଏଳାବେଳକେ ବନଷ୍ଟ ହେଲ୍ଲ ।

ଦେଶର ଅବସ୍ଥା —ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାର ପୂବ ସୀମା ବହୁ ପରମାଣରେ ସଂବର୍ଦ୍ଧତ ହୋଇଥିଲ୍ଲ । ଉତ୍ତରରେ ହୁଗଳୀ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଗୋଦାବରୀ ଓ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଏବଂ ପୂବରେ ସାଗରଗାରରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ଜଲାଢାଣ୍ଡି, ବସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟଙ୍କ ଓଡ଼ଶା ରାଜ୍ୟ ବସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲ୍ଲ । ସେଥିରୁ ସୋଽ ଵାଽ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରାଜସ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛ୍ଟ । ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ଶାର ଥରେ ଜରିପ ହୋଇଥିଲ୍ଲ, ସେଥିରେ ସୋଽ ଜମି ୬୬୬୮୦୦୦ ବାଶୀ ଥିବାର ପରମାପକେ ସ୍ଥିର କରଥିଲେ । ଏହ୍ନ ୬୬୬୮୦୦୦ ବାଶୀ ଭୂମି ସ୍ତାସ୍ୱ ଗ୍ଜଣ ଜଳ ବର୍ଗମାଇଲ ଭୂମି ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ଆଧୁନକ ଇଂରାଜ ପରମାଣରେ ଉକ୍ତ ଜମି ୩୯୪୦୭ ବର୍ଗମାଇଲ୍ ଥିବାର ସ୍ଥିର ହୋଇଅଛ୍ଟ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଦେଶୀୟ ଲୋକେ ସାମାନ୍ୟ ନଳ ପଦ୍ଧତାରେ ମାପି ବହୁ ବ୍ୟସ୍ୱସାଧ୍ୟ ଇଂରାଜ ପରମାପକ ଯନ୍ତ୍ରଚସ୍ୱର ମାପ ସଙ୍ଗେ ଭୂମି ମିଳାଇ ଦେଇ ପାରନ୍ତ୍ର । ଏ ବଷୟସ୍ଟ କୌତୁକାବହ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କୁ ଅନେକ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ହୋଇଥିଲ୍ଲ । ସେମାନେ ସେଥି ସକାଶେ ଅଶ୍ୱ, ଗଜ ଓ ପଦାତକ ପ୍ରଭୃତ ବହୁସୈନ୍ୟର ବ୍ୟସ୍ୱ ଚଳାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥିର ଭାବରେ ରଖିଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ଅନେକ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଭୂମି ଖଣ୍ଡି ଦଆ ହୋଇଥିଲ୍ଲ । ସେସବୁ ସେମାନେ ନଷ୍କରରୂପେ ଭୋଗ କରୁଥିଲେ ଓ ପ୍ରଯୋଜନାନୁସାରେ ଅସ୍ତଶସ୍ତ୍ର ସଜ୍ଜତ ରାଜାଙ୍କ ସୈନ୍ୟର ଏକଅଂଶ ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ । ଦେଶରେ ଯେଉଁ ସାମନ୍ତ ରାଜାମାନେ ଥିଲେ, ସେମାନେ ପୁଦ୍ଧା ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଯୁଦ୍ଧାଦ ସକାଶେ ସୈନ୍ୟ ଯୋଗାଉଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧାସ୍ତରସ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଧନୁ ଓ ତାର ଜଳୁଲାସ୍ୱ ଯୋଦ୍ଧାମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଯୁଦ୍ଧାସ୍ତ୍ର ଥିଲ୍ଲ ।

ଲୋକଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ସାଧାରଣତଃ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟପ୍ରଦ ଥିଲ୍ଲ । ଯଦ୍ୟପି କ ମୁସଲମାନ୍ମାନେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଆସି ଦେଶର କୌଣସି କୌଣସି ଅଂଶ ଲୁଣ୍ଠନ କରଥିଲେ ଓ ଉତ୍ତରାପଥର ସଦ୍ଧାମାନ୍ତ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷଦ୍ୱାରା ଲୋକେ ପ୍ରପୀଡ଼ତ ହୋଇଥିଲେ, ତଥାପି ଏସବୁ ଘଟଣାମାନ ସବୁଦନେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭୋଗ କରବାକୁ ହୋଇ ନ ଥିଲ୍ଲ । ରାଜ୍ୟର ଭଲ ଭଲ ଅଂଶରେ ପ୍ରାପ୍ୱ ଅବରତ ଦେଉଥିଲ ଜମିଣ, ପୁଷ୍କରଣୀ ଖନନ, ସେତୁ ବନ୍ଧନ, ପ୍ରାସାଦ ଗଠନ ପ୍ରଭୃତ ନାନା ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଲାଗିଥିଲା । ସେଥିରେ ଦେଶୀୟ ଲୋକମାନେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ; ସୁତରାଂ ଶିଳ୍ପକାରଙ୍କର ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ଲାଭର ଉପାୟ ଥିଲା ଓ ସେ ଲାଭଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଖାଇ ପିଇ ଆପଣା ଆପଣାକୁ ସୁଖ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟର ଅବସ୍ଥାରେ ରଖିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉଥିବାର ଅନୁମାନ କରି ପାରି ପାରେ । ମଧ୍ୟ ଲୋକମାନେ କଥଞ୍ଚିତ ମାତ୍ର ଭୋଗ କରୁ ନ ଥିଲେ, ନାନାପ୍ରକାର ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟରେ ଉନ୍ନତିର ପରାକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇ ଥାଇ ନ ଥାନ୍ତେ । ପୁଣି ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ୟ କଛ କଛ ଭୂମିବୃତ୍ତି ଓ ଗୃହ ଥିଲା । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ଆପଣା ଆପଣା ଆହାରୋପଯୋଗୀ ଶସ୍ୟ ବର୍ତ୍ତୁଳବର୍ତ୍ତ ସମ୍ଭୟ କରି ରଖି ଏକପ୍ରକାର ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲେ ।

ସ୍ୱୟଂ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହାଦିଦ୍ୱାରା ବ୍ୟସ୍ତ ହେଉଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସାଧାରଣତଃ ସେମାନଙ୍କର ସୁଖ ସମ୍ଭୋଗର ହାନି ନ ଥିଲା । ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ବାସୁ ସମ୍ଭାରଯୁକ୍ତ ଏକତଳ ଓ ଦ୍ୱିତଳ ପ୍ରସ୍ତରଗଠିତ ପ୍ରାସାଦମାନଙ୍କରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଭୋଗବିଳାସ କରି ସେମାନେ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରୁଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ସ୍ଥିର ନିୟମରେ ଚଳୁଥିଲା; ସୁତରାଂ ସେମାନଙ୍କ କୋପ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଭୂମିରାଜସ୍ୱରେ ଓ ବିଦେଶୀୟ ଲୁଣ୍ଠିତ ସମ୍ପତ୍ତିରେ ବହୁଳରୂପେ ମହତ୍ପୂରତ ହେଉଥିଲା । ଏକ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବ ବାର ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରି ୫୦ ଲକ୍ଷ ମାଡ଼ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ଭୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ଲାଙ୍ଗୁଳାନରସିଂହ ଦେବ ସୁପ୍ରକାଣ୍ଡ ବଦ୍ଧବ୍ୟସ୍ଥାଳୀ କଣାରକ ଦେଉଳ ତୋଳବାପାଇଁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷର ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ରାଜସ୍ୱ ଅକୃଣ୍ଠିତରୂପେ ବ୍ୟୟ କରିଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ତତ୍ତର ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ସବୁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ ଯେ ସେମାନଙ୍କର ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଶାସନରେ ରାଜସ୍ୱ ନିୟମିତରୂପେ ସଂଗୃହୀତ ଓ ରାଜ୍ୟର ବ୍ୟୟମାନ ଉପଯୁକ୍ତରୂପେ ନିର୍ବାହିତ ହୋଇ ଯଥେଷ୍ଟ ମୁଦ୍ରା ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ହେଉଥିଲା । ସାମନ୍ତରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ସାମନ୍ତରାଜା ଏକପ୍ରକାର ନିଷ୍କର ଭୂମି ଭୋଗ କରୁଥିଲେ । କାହାକୁ କଛ କୌଣସି କୌଣସି ସମୟରେ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଲେ, ସେ ଦେୟ ଅଧିକ ଓ କଷ୍ଟକର ନ ଥିଲା; ସୁତରାଂ ସେମାନେ ସୁଦ୍ଧା ନିଜ ନିଜ ବ୍ୟୟୋପଯୋଗୀ ଅର୍ଥ ସମ୍ଭୟ କରି ଯେ ଏକପ୍ରକାର ସୁଖରେ ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ରାଜ୍ୟଶାସନ—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରଥମତଃ ବୃହତ୍ ବୃହତ୍ ଖଣ୍ଡ ବା ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଖଣ୍ଡ ଦେଶ ବା ଦଣ୍ଡମାଟ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଥିଲା ଓ ପ୍ରତି ଦଣ୍ଡପାଟ ଜଗେ ଜଣେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦେଶପତି ବା ଦେଶପଣ୍ଡାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ଥିଲା । ଘୁଣି ପ୍ରତି ଦଣ୍ଡପାଟ ଦୁଇ ବଣି ବା ଖଣ୍ଡରେ ଓ ପ୍ରତି ବଣି ୫ ଜଣଗ୍ରାମରେ ବଣ୍ଟନ ହୋଇଥିଲା; ପ୍ରତି ବଣି ବା ଖଣ୍ଡରେ ଜଣେ ଲେଖାଏଁ ଦେଶମୁଖ ବା ଚୌଧୁରୀ ବା ଖଣ୍ଡପତି ବା ବଣୋଇ ନାମଧାରୀ କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ଓ ପ୍ରତିଗ୍ରାମ ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ବା ପଧାନର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣରେ ଥିଲା । ଏହି କର୍ମଚାରୀମାନେ ଆପଣା ଆପଣା ଅଧୀନସ୍ଥ ଭୂମିର ରାଜସ୍ୱ ପ୍ରଜାଙ୍କଠାରୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ପଠାଉ-ଥିଲେ । ଅଧୁନିକ ଜମିଦାରଙ୍କ ପରି ପୂର୍ବେ ରାଜସ୍ୱ ସକାଶେ ରାଜା ଓ ପ୍ରଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଦାୟିତ୍ୱ ବନ୍ଧନ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଏ ଛଡ଼ା ରାଜ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ପୁରୋହିତ, ସୈନ୍ୟ, ସାମନ୍ତ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କି ଅନେକ ନିଷ୍କର ଭୂମି ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସାମନ୍ତରାଜାଏ ପୁଦ୍ଧା ଏକପ୍ରକାର ନିଷ୍କର ରୂପେ ରାଜ୍ୟର କେତେକ ଅଂଶ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା କି ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଏତେ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ନିଷ୍କର ଭୂମି ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଦାନ କରିବାର କି ଛଡ଼େଇବାର ଦେଖା ନ ଯାଏ ।

ସମାଜବନ୍ଧନ—ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମାଜବନ୍ଧନ ପେପରି ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଅଧିକାଂଶ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରୁ ଆରବ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଯେ କେବଳ ଉପଯୁକ୍ତ ଓ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀୟ ହିନ୍ଦୁଙ୍କୁ ମହାପାତ୍ର, ବଡ଼ପଣ୍ଡା, ମଙ୍ଗରାଜ ଇତ୍ୟାଦିରୂପେ ଓ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷମ ସୈନିକ କର୍ମଚାରିଙ୍କି ବୈରିଗଞ୍ଜନ, ରାଉତରାୟ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକାରେ ଉପାଧିଧାରୀ କରିଥିଲେ, ତାହା ନୁହେଁ; ଶ୍ରେଣୀ ଶ୍ରେଣୀରେ ହିନ୍ଦୁସମାଜର ଯେ ଜାତି ଗଠିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁର ଉପଯୁକ୍ତରୂପେ ବଳକ୍ତ କରି, ଯାହାର ଯେ ବ୍ୟବସାୟ ଓ ମର୍ଯ୍ୟାଦା, ତଦୁପଯୋଗୀ ସଜ୍ଜତରେ ସେହି ସେହି ଶ୍ରେଣୀୟ ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ଥାପନ କରିବା ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ବିଶେଷ ଯତ୍ନବାନ ହୋଇଥିଲେ । ନାନାଶ୍ରେଣୀୟ ସେବକ ଓ ପାଚକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁଦ୍ଧା ନାନାପ୍ରକାର ଉତ୍ସାହକର ପଦମାନ ବିତରଣ କରିବାର ନିୟମ ବାନ୍ଧିଥିଲେ ।

ସାମନ୍ତରାଜା—ଇତିପୂର୍ବେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବ ୧୭ ଜଣଙ୍କୁ ସାମନ୍ତରାଜାରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେଥି ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ଅନେକ ସାମନ୍ତରାଜାଏ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିଲେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ମୟୂରବଂଶୀୟ କେହି ରାଜପୁତ୍ର ଆସି ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ* ।

* ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜା କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କର ନାମମାତ୍ର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିଲେ । ପରନ୍ତୁ ଏହା

Digitized by srujanika@gmail.com

ସଧ୍ୟ କଥିତ ଅଛ ରାଜାମାନଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ରାଜପୁତାନା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଦୁଇ ଏକ ବାରଘରୁପେ ଓଡ଼ଶାକୁ ସମାଗତ ହୋଇ ଓଡ଼ଶାର ବନ ପର୍ବତ ମଧ୍ୟରେ ଆଦମ ଅସଭ୍ୟଜାତିଙ୍କ ପରାଭବ କରି ଆପଣା ଆପଣାର କ୍ଷୁଦ୍ରରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ସେମାନେ ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କର ନାମମାତ୍ର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କରି ନର୍ବିବାଦରେ ଆପଣା ଆପଣା ସ୍ଥାପିତ ରାଜ୍ୟ ଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ଆଧୁନିକ ନୟାଗଡ଼ * ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ଗଡ଼ଜାତର ରାଜାମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷେ ଏହି ପ୍ରକାରେ ଆପଣା ଆପଣାର ରାଜ୍ୟ ପୂର୍ବକାଳରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବୌଦରାଜ୍ୟ ଆଜିକୁ ପ୍ରାୟ ସତୁସ୍ତବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ପୁଣି ଓଡ଼ଶାର ଏକ ଏକ ସ୍ଥାପିତ କ୍ଷୁଦ୍ରରାଜ୍ୟରୁ ରାଜପୁତ ପ୍ରଭୃତି ଏକସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରକୁ ଯାଇ ଆପଣା ଆପଣା ବାହୁବଳଦ୍ୱାରା ସେ ସ୍ଥାନମାନ ଅଧିକାର କରି ସେ ସବୁରେ ନୂତନ ନୂତନ କ୍ଷୁଦ୍ରରାଜ୍ୟମାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ † । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଏମାନେ ସାମନ୍ତରାଜାରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଏ ଯେଉଁ ନୂତନ କେହି କେହି ସାମନ୍ତରାଜାଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ

ମୟୂରଭଞ୍ଜ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ସେ ଗଡ଼ ଲୁଣ୍ଠନ କରିଥିଲେ । ଇଂରାଜମାନେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଡ଼ଜାତରାଜାଙ୍କ କଥାକୁ "ଘାଦୋଡ଼ୀ ଜମିଦାର" ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ମୟୂରଭଞ୍ଜକୁ "ରାଜ୍ୟ" ବୋଲି ଉକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

* କଥିତ ଅଛି ଦୁଇଜଣ ରାଜପୁତାନାନିବାସୀ ଗଡ଼ଜାତ ବାହେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ଫେରି ଯିବାବେଳେ କେତେକ ବ୍ୟାଘ୍ରଭଲୁକପୀଡିତ ଅସଭ୍ୟ ଲୋକେ ସେମାନଙ୍କୁ ବାଘ ମାରିବାର ଅନୁରୋଧ କଲେ । ସେମାନେ ବାଘ ମାରିବାରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ଅସଭ୍ୟମାନେ ରାଜପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କଲେ । ପୂର୍ବେ ନୟାଗଡ଼ ଓ ଖଣ୍ଡପଡ଼ା ଏକରାଜ୍ୟ ଥିଲା । କଳହ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ଉକ୍ତ ବଂଶ ମଧ୍ୟରେ ବଣ୍ଟନ ହୋଇ ଦୁଇ ରାଜ୍ୟ ହୋଇଅଛି ।

† ବୌଦ ଅବଶେଷରେ ମୟୂରବଂଶୀୟ ଏକ ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇଥିଲା । କେନ୍ଦୁଝର ରାଜା, ଦଶପଲ୍ଲା ରାଜା, ଗଞ୍ଜାମ ଅନ୍ତଃପାତୀ ଘୁମସରର ପୁଟ ରାଜାଏ ମୟୂରବଂଶୀୟ ଅଟନ୍ତି । ମୟୂରଭଞ୍ଜରୁ ମୟୂରବଂଶୀୟ ରାଜପୁତ୍ରମାନେ ଏ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ ଆସି ଏହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅଧିକାର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କେନ୍ଦୁଝର ଲୋକେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଦୂର ମଳଭୂମିରୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଏକ ସାମନ୍ତଙ୍କୁ ଆଣି ଆମଣ୍ଡା ଆପଣାର ରାଜା କରିଥିଲେ । ଏମତଭାବରେ ଜଣେ ଏପ ରାଜା ଥିଲା;

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାଜ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ଉତ୍ତମ କାର୍ଯ୍ୟର ପୁରସ୍କାର ବା ଜାୟଗୀର ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା । ଏହାରୁପେ ଆଠଗଡ଼ ରାଜ୍ୟ, ସେଥିର ପ୍ରଥମ ରାଜା ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କ ନକଟରେ ବେବର୍ତ୍ତା ଥାଇ ଉତ୍ତମ କାର୍ଯ୍ୟ କରଥିଲେ। ବୋଲି ପୁରସ୍କାରସ୍ୱରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । କୁଜଙ୍ଗ, କନକା, ଦର୍ପଣୀ (ଦର୍ପଣ ଧରୁଥିବା ଦୁଇ) ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ରାଜାଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷେ ଏହି ଏହି ରାଜଗଣମାନ ଆପଣା ଆପଣା ଖଣ୍ଡଣୀପାଇଁ ଜାୟଗିରସ୍ୱରୂପ ପାଇ ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ରାଜପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖିବାର ଆବଶ୍ୟକ ରହେ ଯେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରେ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜା ଓ ରାଜ୍ୟମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଉକ୍ତ ରାଜାଏ ସାମନ୍ତରାଜା ପଦରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ, ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କର କି ଉପକାରରେ ଲାଗୁଥିଲେ, ଅବା କରୁପ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଯେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରୂପେ କର ଦେଉଥିଲେ ଏଥର ବୋଧ ହେଉ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେହି କେହି ନାମମାତ୍ର ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କର ଅଧୀନ ଥିଲେ ଓ କେହି କେହି ଓଡ଼ଶାଧିପଙ୍କର ଅନୁଗ୍ରହରୁ ରାଜନ ହୋଇ କଛ କଛ ଭୂମିର ଅଧିକାର ପାଇ ସର୍ଯ୍ୟାଦାସୂଚକ ପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ସେମାନଙ୍କୁ କର ଦେବା ସକାଶେ ଗଜପତିରାଜାଏ ବାଧ କରଥିବା ପର ବୋଧ ହୁଅଇ ନାହିଁ । ସମ୍ଭବତଃ ସମସ୍ତ ସାମନ୍ତରାଜାଏ ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରାଜାଙ୍କୁ ସୈନ୍ୟ ଓ ଖାଦ୍ୟ-ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ଗଜପତିରାଜାଙ୍କ ଅତ୍ୟେକ କି ଆବଶ୍ୟକ ସମୟରେ ଉପଢ଼ୌକନାଦି ଦେଉଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ଗଜପତି ରାଜାଏ ଯେ ଦରବାର କରୁଥିଲେ ସେଥିରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ସେମାନେ ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସମ୍ମାନ କରୁଥିଲେ । ପୂର୍ଣ ଗୌରବ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଛତ୍ର ଧାରଣ ପ୍ରଭୃତି ସାମ୍ଭାର ଯେ ଯେ ସେବା ଓ ଖଣ୍ଡଣୀ ନିର୍ଦ୍ଦାରିତ ଥିଲା, ତାହା ସମ୍ପାଦନ କରୁଥିଲେ । ସ୍ଥଳରେ ଗଜପତିରାଜାଙ୍କ ସମସ୍ତର ପ୍ରଧାନ ଓ ଅପ୍ରଧାନ ସମସ୍ତ ସାମନ୍ତରାଜାମାନେ ଦେଶର ଏକପ୍ରକାର ବଳସ୍ୱରୂପ ଥିଲେ ଓ ସେମାନେ

କେତେକ ଓଡ଼ିଆମାନେ କଣେ ଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟପଣରେ ଅସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିରୁ କୌଣସି ବାଙ୍କି ରାଜପୁତ୍ରଙ୍କ ସହାୟତା ନେଇଥିଲେ । ତହିଁ ଉକ୍ତ ଭିନ୍ନରାଜାକୁ ହଣାଇ ବାଙ୍କି ରାଜପୁତ୍ର ଭିନ୍ନଗଡ଼ାର ରାଜା ହେଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଜନୈକ ଓଡ଼ଶାଧିପତି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ଅଠର ପୁଅମାନେ କରୁପେ ଗଞ୍ଜାମ ଓ ସମ୍ବଲପୁରରେ କେତେକ ସାମନ୍ତରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରଥିଲେ, ଏଥିସମ୍ବନ୍ଧେ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ବଜାଘାସ୍ଥ ଆକ୍ରମଣରୁ ଦେଶକୁ ଅନେକ ସମୟରେ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇଥିଲେ ।

ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସାଧାରଣକାର୍ଯ୍ୟ—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ସୃଷ୍ଟି ଯେ ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟର ବିଶେଷତଃ ସ୍ଥପତିଶିଳ୍ପର ବିଶେଷ ଆଲୋଚନା ଓ ଗଣନା ଥିଲା, କଣାରକର ଅର୍ଦ୍ଧଭଗ୍ନ ଦେଉଳ, ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସମୟୀ ନିର୍ମିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଉଳମାନଙ୍କରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୋଇଅଛି । ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଉଳ ଓ କଣାରକର ସୂର୍ଯ୍ୟମନ୍ଦିରମାନ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ଅପେକ୍ଷା ସୁକାଣ୍ଡତା ଓ ବିସ୍ତୃତିରେ ଉଣା ନୁହେଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଉଳରେ ଖୋଦିତ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିର ଆଧିକ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କଣାରକ ଦେଉଳରେ ସେଥିର ଅଭାବ ନ ଥିଲା । ପେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ସେହି ମନ୍ଦିରମାନ ଗଠିତ ଓ ସେ ସକଳର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରୁ ସେ ସମୟର ଶିଳ୍ପିଙ୍କର ସୁନିପୁଣତା ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମତାର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳୁଅଛି । ନୌକାଦ ଗଠନଗତ ଔର୍ଯ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ସେ ସମୟର ଶିଳ୍ପିମାନେ ଅନଭିଜ୍ଞ ନ ଥିଲେ । ପୁରୀର ମାର୍କଣ୍ଡେଶ୍ୱର ଦେଉଳରେ ଖଣ୍ଡେ ନୌକାର ଯେ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି, ସେପରି କାର୍ଯ୍ୟ ସେ ସମୟର ଲୋକେ କାଷ୍ଠରେ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । କାଷ୍ଠ-ଶିଳ୍ପରେ ସୃଷ୍ଟି ଜଳଯାନ ଶିଳ୍ପିଙ୍କର ବିଶେଷ ଅଭିଜ୍ଞତାର ପରିଚୟ ମିଳଅଛି । ପୁଣି ଭୁବନେଶ୍ୱର ଶିଳ୍ପିଙ୍କ ପରି, ବରଂ ସେମାନଙ୍କ ବଳ ପୁରୀ ଓ କଣାରକ ଶିଳ୍ପିମାନେ ଅଶ୍ଳୀଳ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଗଠନଦ୍ୱାରା ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକର ପବିତ୍ରତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ସାଧାରଣକାର୍ଯ୍ୟରେ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସୃଷ୍ଟି ବିଶେଷ ବ୍ୟସ୍ତଶୀଳ ଥିଲେ । କାଁଶବାଁଶ, ଦୟା ପ୍ରଭୃତି ନଦୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ସେମାନେ ସୁଦୃଢ଼ ସେତୁମାନ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । କେଶରୀରାଜାଙ୍କ ଖୋଦିତ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ବିନ୍ଦୁସାଗର ପ୍ରଭୃତି ପୁଷ୍କରଣୀଚୟ ପରି, କୌଶଲ୍ୟଗାଙ୍ଗ, ନରେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ବୃହତ୍ ବୃହତ୍ ଓ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଅସଂଖ୍ୟ ପୁଷ୍କରଣୀ ଓ ବାପୀ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ମନ୍ଦିରମାନ ଓ ବାରବାଟୀ, ଚଉଦୁଆର ପ୍ରଭୃତିର ନୂତନ ଦୁର୍ଗମାନ ନିର୍ମାଣ କରିବାରେ ଓ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ରାଜପ୍ରାସାଦ-ତୁଲ୍ୟ ଗଠନରେ ଯେ ଚାକପଟ୍ୟତାର ବ୍ୟସ୍ତସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ଏ ବିଷୟ ସମସ୍ତେ ଅନୁମାନ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ । ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ପୁଷ୍କରଣୀର ଅନେକ ଘାଟମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନରେ ଆସନମାନ ନିର୍ମାଇ ସେଠା ଲୋକଙ୍କ ସୁବିଧାର୍ଥ ଓ ଜୀବନୋପାୟ

Digitized by srujanika@gmail.com

ନଟୋଦାର୍ଥ କାଯୀ ପୋଖରୀ ନର୍ମାଣ, ଗୃହ ଉତ୍ତୋଳନ, ଅର୍ଥ ଓ ଭୂମି ପ୍ରଭୃତି ଦାନ କରୁଥିଲେ । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ଦେଶୀୟ ସାମନ୍ତରାଜାଗଣ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବଡ଼ଶାଙ୍କ ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ନାନା ହୁଭକର କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିଲେ ।

ଦେଉଳଗଠନ—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଅନେକାନେକ ଦେଉଳ ତୋଳି ଥିବାର ବାରମ୍ବାର ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀ ବଡ଼ଦେଉଳ, କଣାରକର ଅର୍କ ମନ୍ଦିର ଓ ଯାଜପୁରର ବରାହନାଥ ମନ୍ଦିର ପ୍ରଧାନ । ଓଡ଼ିଶାର ସମସ୍ତ ଦେଉଳ ଏକ ଶୈଳରେ ଓ ଏକ ଆକାରରେ ଗଠିତ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ଯେଉଁ ନମୁନାରେ ନର୍ମିତ ହୋଇଅଛି, ଏ ଦେଉଳମାନଙ୍କର ଗଠନପ୍ରଣାଳୀ ସେହି ସାଧାରଣ ନମୁନାର ବହିର୍ଭୂତ ନୁହେଁ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଉଳର ଉଚ୍ଚତା ଓ ବସ୍ତୁତଃ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ସଙ୍ଗେ ସମାନ, କିନ୍ତୁ ଏଥିର ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟପ୍ରଣାଳୀ ତାଦୃଶ ସୁନ୍ଦରରୂପେ ସମାଦୃତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେଉଳ ପରି ନାନାପ୍ରକାର ଶିଳ୍ପଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ପୁରୀଦେଉଳର ଶୋଭା ସମ୍ପନ୍ନ ଓ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ୧୧୯୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପରମବ୍ରଂସ ବାଜପେୟିଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣରେ ଏଥିର ନର୍ମାଣକାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । କଣାରକ ଦେଉଳ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମସ୍ତଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରସ୍ତର-ଶିଳ୍ପ କୀର୍ତ୍ତି ଅଟଇ । ଏଥିରେ ସେ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟରେ ଯାଦୃଶଦକ୍ଷତାର ବଶେଷ ଚରମ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥି ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀର ଥିଲା ତାହା ଦେଢ଼ଶତ ହସ୍ତ ଉଚ୍ଚ ଓ ଛଅଶହ ହାତ ପ୍ରଶସ୍ତ ଥିଲା । ଦେଉଳ ଦେହରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ତାରା ଓ ନକ୍ଷତ୍ର-ଚସ୍ୱର ଓ ମନୁଷ୍ୟ, ଅଶ୍ୱ, ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ଅସଂଖ୍ୟ ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ ଦେଉଳ ଜତାନ୍ତ ଭଗ୍ନାବସ୍ଥାରେ ରହିଅଛି । ମନ୍ଦିରର ଉପର ଓ ମଧ୍ୟଭାଗ ଆଉ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଲାଙ୍ଗୁଳାନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଶିବସାନ୍ତରାଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣରେ ଏ ମନ୍ଦିର ନର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜପୁରର ବରାହନାଥଙ୍କ ଦେଉଳ ଏକ ମଧ୍ୟମାକୃତିର ମନ୍ଦିର ଅଟଇ । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଦେଉଳ ଗଠନର ସାଧାରଣ ଶୈଳରେ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏହା ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା ।

ଧର୍ମଆନ୍ଦୋଳନ—କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରେ ଶୈବଧର୍ମର ଯେପ୍ରକାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଆମ୍ପତ୍ତ୍ୟ ସେହିପରି ବସ୍ତୁତଃ ଲାଭ ହୋଇଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦେଉଳ ନର୍ମାଣରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ବସ୍ତୁତଃ ପ୍ରଚାର ସାଭ କରିଥିଲା ବୋଲିବାକୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦେବ । ମଧ୍ୟରେ ଲାଙ୍ଗୁଳାନରସିଂହ ଦେବ ନବଗ୍ରହ ପୂଜା ସକାଶେ କଣାରଖର ଯେଉଁ ଅର୍କ ମନ୍ଦିର ନର୍ମାଣ କରିଥିଲେ; ତାହାକୁ କେହି କେହି ସୂର୍ଯ୍ୟ ପୂଜା ଓ ତତ୍ପାଶ୍ୱ ଅନୁଚରବର୍ଗଙ୍କର ଓ ତାଙ୍କ ସମୟ ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟୋପାସନା ପ୍ରତି ମତ ଫେରିଥିବାର ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । କନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ସେ ଅନୁମାନ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମମାନ ପ୍ରବଳ ଥିବା ସମୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ହିନ୍ଦୁମାନେ ଉପାସନା କରୁଥିଲେ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେପ୍ରକାରେ ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି, ବୈଦିକ ସମୟ ଉତ୍ତାରୁ, ଏଥିଁ ଅଧିକ ମୁକ୍ତିମୂଲକ ବୋଲି ହିନ୍ଦୁମାନେ ଆଜି କଦାପି ସୂର୍ଯ୍ୟୋପାସନା ଅବଲମ୍ବନ କରି ନାହାନ୍ତି । ନରସିଂହ ଦେବ କମ୍ବା ତାଙ୍କର କେହି ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ବଂଶେଷରୁପେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋପାସକ ଥିବାର ପୁଚ୍ଛା ଅନୁମାନ ବ୍ୟତୀତ, କୌଣସି ବଂଶେଷ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟୋପାସନାରେ ସାତ୍ତ୍ୱିକତା ଅନୁରାଗ ଥିଲେ, କଣାରଖ ଦେଉଳ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ନର୍ମିତ ନ ହୋଇ ଭଗ୍ନ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ଏମନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସ୍ପିଷ୍ଟକୃତ ହୋଇଅଛ ଯେ, କଣାରଖର ବୃହତ୍ ଦେଉଳ ନର୍ମିତ ହେବା ପୂର୍ବେ ସେହି ସ୍ଥାନରେ ଥିବା ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦେଉଳରେ ଯେଉଁ ସୂର୍ଯ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ଥିଲା, ବୃହତ୍ ମନ୍ଦିର ତୋଳାସିବା ସମୟରେ ତାହା ପ୍ରସ୍ତାବ ନାଉ ହୋଇ, କଣାରଖଠାକୁ ଆଉ ପୁନର୍ଗତ ହୋଇ ନାହିଁ । କେବଳ କାର୍ତ୍ତି ରକ୍ଷଣାର୍ଥ କଣାରଖ ଦେଉଳ ନରସିଂହ ଦେବ ନର୍ମାଣ କରାଇ ଥିବାର ଯାହା ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛ, ତାହା ସମ୍ଭବପର ଅଟେ । ପୂଜା ଓ ବହୁଭଶାଳୀ ଲୋକଙ୍କର ଏପର ବାସନା ହେବା ମଧ୍ୟ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ନବଦ୍ୱୀପରୁ ଚୈତନ୍ୟ ସମାଗତ ଓ ଓଡ଼ଶାରେ ଜଗନ୍ନାଥଦାସ ଜନ୍ମତ ହୋଇ ନୂତନ ଆକାରରେ ଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରେମପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଯେ ରୂପେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ଲୋକଙ୍କର ମତ ସେମାନଙ୍କ ଉପଦେଶ ଓ ମତ ପ୍ରତି ଯେମନ୍ତ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା, ଏଥିପୂର୍ବେ ସେ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛ ।

ବଙ୍ଗାଲଙ୍କର ଉପନିବେଶସ୍ଥାପନ—ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶାରେ ଉପନିବେଶୀ ବଙ୍ଗାଲଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ନିତାନ୍ତ ଅଳ୍ପ ନୁହେଁ; ପ୍ରାୟଁ ଲକ୍ଷାଧିକ ହେବ । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାକୁ ସେମାନଙ୍କର ଆଗମନର * ସୂତ୍ରପାତ

* ସନ ୧୮୭୨ ମସିହାରେ ଓଡ଼ଶାର ଯେଉଁ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ଉପନିବେଶୀ ବଙ୍ଗାଲଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠୀ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୃହ କର ଯଥାର୍ଥରୂପେ ସଂଖ୍ୟା ଗୃହୀତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଉପନିବେଶୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉତ୍କଳ

Digitized by srujanika@gmail.com

ହୋଇଥିଲା । ସ୍ୱୟଂ ବଙ୍ଗଳାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା ୧୨୦୩ ମସିହାରେ ଓଡ଼ଶାକୁ ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ଚୈତନ୍ୟ ଅନେକ ବଙ୍ଗାଳୀ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଘେନ ଷଷ୍ଠଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ବଙ୍ଗାଳଙ୍କି ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସିବା ନମନ୍ତେ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ବଙ୍ଗାଳମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ରହିଯାଇ ଓଡ଼ଶାରେ ବାସ କଲେ । ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ସମାଜ ଓ ଗୃହ ଗାଉରେ ବଙ୍ଗୀୟ ପ୍ରଭାବରୁ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲା; ଉପରନ୍ତୁ ବଙ୍ଗାଳମାନଙ୍କର ଅନେକ ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ସଦ୍ଭାବରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା ।

ଜଳଲଭ୍ଭା, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା—ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଭାଷା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆନ୍ଦୋଳନର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇ; ଅଧୁନା ପ୍ରଚଳିତ ନାନାଭାଷା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ଭାଷା ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ସଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶ ପରି ଓଡ଼ଶାରେ ସୁଦ୍ଧା କୃତ୍ତିବାସର ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତାଳପତ୍ରର ଲୌହଲେଖନୀ-ଦ୍ୱାରା ଲେଖି ଲେଖି କୃତ୍ତିବାସମାନ ଆକାରଗ୍ରନ୍ଥରେ ହୋଇ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷରରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ସେହି ସମୟରେ ଭାଷା କ୍ରମେ କ୍ରମେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପକୁ ଧରିବାର ଆରମ୍ଭ କଲା । କ୍ରମଶଃ ଏହି ଭାଷାର ଜନ୍ମଦ ହୋଇ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟକୁ ବଡ଼ ପରିମାଣରେ ଶୁଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ହୋଇଥିଲା । ସବୁ ଭାଷାର ସାହିତ୍ୟର ସୂତ୍ରପାତ କବିତାଲିଖନଦ୍ୱାରା ହୁଅଇ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଆଦମ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହା କିପରି ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା, ସେଥିର କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନାହୁଁ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକ ଗୃହରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଜାତିଙ୍କୈଶିକ ସଂଖ୍ୟା ଜାଣିବା ସକାଶେ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ପୁସ୍ତକ ଅନୁପଯୋଗୀ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହା ଅନୁମାନ ଓ ଦାରଦାର ଗଣନା ଉପରେ ନିର୍ଭର ଉଚେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଯେଉଁ କୁ ପାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଭକ୍ତ ଦୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଥିର ନ [illegible] ପାଇ ନାହିଁ ଓ ସୁବ୍ଧା ସଡ଼ଜ କାଁପାର ନଦୁଇ । ତେବେ ଏତେକ ସ୍ଥିର କରିବାକୁ ପାରିଅଛୁ ଯେ ସେ ସମୟର କବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମ ଦାସ ଉଲ୍ଲେଖ କବ ଥିଲେ । ସେ ଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଜଣେ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ଏବଂ ବଳରାମ ଦାସ କରଣ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ସେ ଦୁହିଙ୍କ ରଚନା ଅଦ୍ୟାପି ଶତ ଶତ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଚତ୍ତ ହରଣ କରଇ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍ତମ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ନୁଅଇ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବଡ଼ର ରୁମସମ୍ମାଉ ପାଇ ନଷ୍ଟ ଥିଲେ ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାର ବଶେଷ ସୁବଧା ପାଉଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଲୋକାଦ ସେ ସମୟରେ ଅନେକ ଲୋକ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ରାଜାମାନେ ସୁବ୍ଧା, ମଧ୍ୟ ସାମନ୍ତରାଳାଏ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାରେ ମତ ଦେଇଥିଲେ । ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର କପର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲାଭ କରଥିଲେ ଓ ଧର୍ମ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପାଠ କର ସେ ସବୁ ଉପରେ ଟୀକା ଲେଖି ପାରୁଥିଲେ, ଏଥିପୁଁ ଜାହା ବଶ୍ଦିତ ହୋଇଅଛୁ । ଭାଷା ଅପେକ୍ଷା ସଂସ୍କୃତର ବଶେଷ ଆଲୋଚନା ଥିଲା । ଦେଶୀୟଲୋକେ ଜ୍ୟୋତିଷ ଓ ଗୃହ ନର୍ମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବଦ୍ୟାରେ ଅପାରଗ ନ ଥିଲେ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ସମୟର ଦେଶୀୟ ଜ୍ୟୋତିଷ ଆଜକାଲି ଇଂରାଜଙ୍କ ଜ୍ୟୋତିଷ ସଙ୍ଗେ କେମନ୍ତ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟରୂପେ ସମାନ ହୋଇଅଛୁ, ଏଥିପୁଁ ଦେଖାଇଅଛୁଁ । ଭୂମିର ଜଇଡା ମାପିବାପାଇଁ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଥାଳଏ ପାଣି ଓ ଖଣ୍ଡିକେଡେ ଡାଲପତ୍ରରେ ଅପୂର୍ବ କୌଶଳ ଅବଧାରଣ କରଥିଲେ ।

ଦୈଶିକ ଶକ୍ତି ଓ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାବାସଏ ଯେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲେ, ଏକଥା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ । ସେମାନେ ବାହୁବଳରେ ହିବେଣୀଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓ ଅନେକ ଥର ଶିଖିତ ମୁସଲମାନ ସେନାଙ୍କୁ ଅବଲ୍ଲାଳଭମେ ପରାଭବ କରଥିଲେ ।

ମୁସଲମାନମାନେ ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କୁ ଅନେକ ଥର ଆକ୍ରମଣ କରଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧରେ କେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁ, କେତେବେଳେ ଅବା ମୁସଲମାନମାନେ ଜୟୀ ହୋଇଥିଲେ । ଦୁଇ ତିନି ଥର ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡ଼ଶାର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନ ଲୁଣ୍ଠନ ସୁବ୍ଧା କରଥିଲେ; ତଥାପି ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଏକତାନବନ୍ଧନ ଓ ସେନାନୟୋଜନ ଏପ୍ରକାର ଥିଲ ଯେ ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡ଼ଶାରେ ସ୍ଥାୟୀ ଜୟଲାଭ କର ପାର ନ ଥିଲେ । ଅନନ୍ତର

Digitized by srujanika@gmail.com

କିଛିକାଳ ଭିତରୁ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମବିବାଦ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇ ସେମାନେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ, ସୁତରାଂ ବାହାର ମୁସଲମାନମାନେ ଅବଶେଷରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସହଜରେ ସ୍ୱରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲେ ।

ଆମୋଦପ୍ରମୋଦ—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସୁଦ୍ଧା ନାନାପ୍ରକାର ବାଦ୍ୟଯନ୍ତ୍ର ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ନାଟ୍ୟ ଗୀତରେ ସୁଦ୍ଧା ଲୋକଙ୍କର ରୁଚି ଥିଲା ଓ ସେ ସମୟର ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ଓଡ଼ିଆମାନେ ଏହି ପ୍ରକାର ଆମୋଦପ୍ରମୋଦରେ କାଳଯାପନ କରୁଥିଲେ ।

ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ଥର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଥିଲା । ଥରେ ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ଷାଠିଏ ଗୁଣ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଆଜି ଦୁଇ ଥରର କୌଣସି ବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ନାହିଁ । ଆଜିକାଲି ଯେତେବେଳେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ନିବାରଣର ନାନା ଉପାୟ ହୋଇ ଅନେକ ଲୋକ ମରୁଅଛନ୍ତି, ତେତେବେଳେ ପୂର୍ବେ ଯେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଲେ ଆଜିକାଲି ଅପେକ୍ଷା ଅନୁପାତରେ ଅଧିକ ଲୋକ ମରୁଥିଲେ; ଏକଥା ଅନୁମାନ କରିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୋପ ।

ଗୋବିନ୍ଦ ବିଦ୍ୟାଧର ଓ ନାନାବିଧ ଗୋଲମାଲ ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ (୧୪୭୪-୦୫୧୧)—ସପ୍ତମ ଗୋବିନ୍ଦ ବିଦ୍ୟାଧର ଅତୁଳ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଦେଖାଇ ଗୋବିନ୍ଦ ଦେବ ନାମ ଘେନି ଓଡ଼ିଶା ରାଜସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଦନେଇ (ଜନାର୍ଦ୍ଦନ) ବିଦ୍ୟାଧର ଓ ତେଲଙ୍ଗା ମୁକୁନ୍ଦ ହରିଚନ୍ଦନ ଅତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ; ସୁତରାଂ ଦନେଇ ପ୍ରଧାନ ମନ୍ତ୍ରୀ ହେଲେ ଓ ମୁକୁନ୍ଦ ଉଚ୍ଚକ ଶାସନର ଭାର ପାଇଲେ । ଗୋବିନ୍ଦଦେବ ସ୍ୱୀୟ ମନ୍ତ୍ରୀ ସମରବ୍ୟାଦ୍ଧାରରେ ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶକୁ ଗମନ କରି ସେଠା ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବିବାଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ସ୍ୱାଧୀନ ହିନ୍ଦୁରାଜାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶେଷ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଉତ୍ତରରେ ଓ ଦକ୍ଷିଣରେ ମୁସଲମାନମାନେ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଅନ୍ତର୍ବିବାଦଅଗ୍ନି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । କଥିତ ଅଛି ରଘୁରାମ ଛେତରା ଓ ବାଲ୍ମୀକି ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ ନାମକ ଗୋବିନ୍ଦଦେବଙ୍କର ଦୁଇ ଉଚ୍ଚାଭିଳାଷୀ ଜଗନ୍ନାଥମନ୍ଦିରର ପ୍ରଧାନ ପଣ୍ଡାଇ

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରାଣ ବଧ କରି ଓ ମୃତ୍ତଜଙ୍କୁ କଟକରୁ ଉଡ଼ି ଦେଇ ଗୁଜରାଟର ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ । ଗୋବିନ୍ଦଦେବ ସେ ସମସ୍ତ ଶ୍ରବଣ କରି ସ୍ୱଦେଶାଭିମୁଖୀ ହେଲେ । ବଦ୍ରୋଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ସମ୍ଭବ କରି ବୈତରଣୀକଡ଼ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କ ଅନୁଗମନ କଲେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଗୋବିନ୍ଦଦେବଙ୍କର ସେହି ଯାତ୍ରା ଜୀବନର ଶେଷ ଯାତ୍ରା ହୋଇଥିଲା; ଯେହେତୁ ସେଥିର ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱୀୟ ରାଜ୍ୟକୁ ଫେରି ଆସିବାକୁ ହୋଇ ନାହିଁ । ୧୫୪୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବୈତରଣୀକଡ଼ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାଣବୟୋଗ ହେଲା । ଗୋବିନ୍ଦଦେବ ନାନା ଗୋଲମାଲ କରି ସାତବର୍ଷ କାଳ ମାତ୍ର ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।

ତଦନନ୍ତର ଦନେଇ ବଦ୍ୟାଧର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କୁ ସିଂହାସନାରୁଢ଼ କରାଇଲେ । ସେ ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶକୁ ଗମନ କରିଥିଲେ ଓ ସମସ୍ତାଦ୍ଧିନ ସଥେଚ୍ଛାଗମୀ ରାଜା ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ସଚିବଙ୍କ ସଦ୍ଭାବ୍ୟବହାରେ ଆଠବର୍ଷକାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ ହୋଇଥିଲେ । ଦେବମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଅକସ୍ମାତ୍ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ଅନ୍ୟ କେହି ଜୀବିତାବସ୍ଥାକାଳୀ ନ ଥିବାରୁ ନରସିଂହ ଜେନା ନାମକ ଜଣେ ୧୫୪୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସିଂହାସନାରୁଢ଼ ହେଲେ । ଦନେଇ ବଦ୍ୟାଧରଙ୍କୁ ଦକ୍ଷିଣରୁ ଅଣାଇ, ଜଯୁରେ ତାଙ୍କୁ କାରାରୁଦ୍ଧ କଲେ । ନରସିଂହ ବର୍ଷେ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କଲା ଜଯୁରୁ ରଘୁରମ ଖେଟସ୍ୱ ବୈତରଣୀ ଆଡୁ ନୂଆ ସୈନ୍ୟ ଯେଜନ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ କର୍ତ୍ତେକାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ଅନନ୍ତର ଭେଲଙ୍ଗା ମୃତ୍ତଦ ଦ୍ୱିତ୍ତଜନ କାର୍ଯ୍ୟଦକ୍ଷ ଓ କୌଶଳାଦ୍ଧାନ୍ତ ଲୋକ ଥିବାରୁ ଦେଶରେ କିଛି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକରିଥିଲେ । କିୟତ୍କାଳ ସେ କଟକର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ୧୫୫୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜ୍ୟଭାର ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ପଡିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନରାଜା ମକୁନ୍ଦଦେବ (୧୫୫୧-୧୫୬୮)— ମକୁନ୍ଦଦେବ ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନରାଜା ଅଟନ୍ତି । ସେ ପୁଣି ତୈଲଙ୍ଗଦେଶ-ବାସୀ ଥିଲେ । କଟକର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଓ ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ଥିବା ସମୟରେ ସେ ଯେପରି କାର୍ଯ୍ୟଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇଥିଲେ ରାଜା ହୋଇ ସେହିପରି ସୁଚାରୁରୂପେ ରାଜ୍ୟଶାସନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ରାଜା ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ଅନେକ ଦେବମନ୍ଦିର ଓ ଅଟ୍ଟାଳିକା ତୋଳାଇଲେ, ଅନେକ ପୋଖରୀ ଖୋଳାଇଲେ ଓ ବାଣିଜ୍ୟସୁବିଧାର ନଦୀ ଓ ପୁଷ୍କରଣୀର ଘାଟ ବନ୍ଧାଇଲେ । ଦୁଗୁଜାନଦୀ ତୀରସ୍ଥ ନିବେଣୀ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଶେଷ ଉତ୍ତର ସୀମା ଥିଲା । ସେଠାରେ ଥିବା ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଘାଟ (ନିବେଣୀ ଘାଟ) ଓ ମନ୍ଦିର ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । କଟକରୁ ବାରବାଟୀ କିଲ୍ଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ପରମ ରମଣୀୟ ନବତଳ ଅଟ୍ଟାଳିକା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ଓ ସେହି ଅଟ୍ଟାଳିକା ତାଙ୍କର ବାସମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଇଂରାଜଙ୍କ ଆଗମନ ସମୟକୁ କେତେକ ସତନ ଭଗ୍ନପ୍ରସ୍ତର ଛଡ଼ା ସେ ରାଜପ୍ରାସାଦର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଚିହ୍ନ ବିଦ୍ୟମାନ ନ ଥିଲା । ବୋଧ ହୁଅଇ ମୁସଲମାନମାନେ ସେ ପ୍ରାସାଦକୁ ଚୂର୍ଣ୍ଣୀଭୂତ କରି ସେଥିରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ପ୍ରସ୍ତର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟମାନଙ୍କରେ * ଜଲ୍ଲ ବାରବାଟୀ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ମସଜିଦପ୍ରଭୃତି ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଆଦ୍ରର ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ ମୁକୁନ୍ଦ ତାଙ୍କ ମାତାଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ନିବେଣୀ ଜଳଝରୁ ଗଙ୍ଗାର ଏକଧାର ମନ୍ଦାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଟାଇ ଆଣିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ନିବେଣୀ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏପର ଗୋଟିଏ ନାଳ କଟା ହୋଇଥିବାର ଚିହ୍ନ ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ । ମଧ୍ୟ ଜାଗାପ ଓ ଭୂମିର ଉଚ୍ଚତା ଗାତତା ସ୍ଥିର କରିବା ବିଷୟରେ ପୂର୍ବ ଓଡ଼ିଶାବାସିଙ୍କର ଯେପର ସୂକ୍ଷ୍ମଜ୍ଞାନ ଓ ପ୍ରବେଶ ଥିଲା ଓ ସେମାନେ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯେପର ସାହସ ବଳାଇଥିଲେ, ସେସବୁରେ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଆଜ୍ଞା, ବଳ, ଉତ୍ସାହ ଓ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ, ସେମାନଙ୍କର ଏପର ଏକ ସୁମହତ୍ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିବା ସୁଦ୍ଧା ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେ; ତଥାପି ଉଚ୍ଚିଶିତ ପ୍ରବାଦରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମୁ ନାହିଁ । ବୋଧ ହୁଏ କେବଳ ନାଳ ଖୋଳାଇବାର ଗୋଟିଏ କଳ୍ପନା ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ମନରେ ଜଦ୍ଦଓ ହୋଇଥିଲେ ହୋଇଥିବ । ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଓଡିଶାର ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନମାନ ବସାଇଥିବା ଏକ ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ମୁକୁନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଜଣେ ସଦାଲାପୀ ଓ ଅତିଥିସତ୍କାରଶୀଳ ରାଜା ଥିଲେ । ୧୫୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ଓଡିଶାକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଯାତାୟାତ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଜଣେ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜ ପରିବ୍ରାଜକ ଓଡିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଭ୍ରମଣ କରି ଦେଶର ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା ଓ ଅବସ୍ଥାରୁ ସବିଶେଷ ଅବଗତ ହୋଇଥିଲେ । ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ସଦାଲାପ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଶଂସା ସେହି ବିଦେଶୀ

---

* ଚୈତନ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସମୟରେ କଟକର ଗୋପାଳଜୀଉଙ୍କ ମନ୍ଦିର ବାରବାଟୀ କକ୍ଷା ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଥିଲା; ମୁସଲମାନମାନେ ସେ ଦେଉଳ ଭାଙ୍ଗି ସେଥିର ମାଲମସଲା ବାରବାଟୀ ମସଜିଦ କର୍ମରେ ଲଗାଇଥିଲେ, ବାରବାଟୀ ନକ୍ଷତ୍ରରୁ ଗୋପାଳଜୀ ସାହୁରୁମେ ନକ୍ଷତ୍ରକୁ ଆସି ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିବା ସ୍ଥାନରେ ଅଧିଷ୍ଠାନ ନେଇଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସହବ୍ରାଜଙ୍କ ଭ୍ରମଣବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଉକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟଟକଙ୍କ ଲେଖାରୁ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରମାଣ ମିଳଇ । ସେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କର ଗୁଣଗତ ରସିତା ସ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ ।

ମୁକୁନ୍ଦ ରାଜା ଥିବା ସମୟରେ ସୁଲତାନ ଇବ୍ରାହିମ (ଯେ କି ଏକ ସମୟରେ ଦକ୍ଷିଣର ସମ୍ରାଟ ଥିଲେ) ଓଡିଶାକୁ ପଳାଇ ଆସି ତାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଲଇ-ଥିଲେ ଓ ସମ୍ରାଟ ଆକବର ବଙ୍ଗୀୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସଲମାନଙ୍କୁ ପରାଭବ କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ମିନତା ଦ୍ୱାରା ଓଡିଶା ବାଳଦରବାରକୁ ଦୂତ ପେରଣ କରିଥିଲେ । ଏଥିର ବସ୍ତାରିତ ବବରଣ ମୁସଲମାନ ଶାସନାଧ୍ୟାୟରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେବ । ଅବଶେଷରେ ବଙ୍ଗୀୟ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସଲମାନ ଗାର୍ଗାନା ଓଡିଶା ବିଜୟାର୍ଥ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କଲେ (୧୫୬୮) । ମୁସଲମାନ ସେନା ଉତ୍କଳ ସୈନ୍ୟକୁ ଯାଜପୁରଠାରେ ପରାଜିତ କରି ସ୍ୱୟଂ ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ଶିରଚ୍ଛେଦନ କଲେ । ଦେଶରେ ଏକ ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ଯେ ମୁକୁନ୍ଦ ସେ ସମୟରେ ଗଙ୍ଗାକୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ମୁସଲମାନ ଇତିହାସ ଦେଶପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରବାଦ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ବିଶ୍ୱସନୀୟ; ସୁତରାଂ ଯାଜପୁର ଯୁଦ୍ଧରେ ମୁକୁନ୍ଦ ନିହତ ହୋଇଥିବାର ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଅଛୁଁ । ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ପତନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡିଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଏକାବେଳକେ ବିନଷ୍ଟ ହେଲା । ମୁସଲମାନ ସେନା ଯାଜପୁର ଜୟ କରି କଟକ ଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ କଳାପାହାଡ଼ ସଲମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏକଦଳ ମୁସଲମାନ ସେନାର ଅଧିନାୟକତ୍ୱରେ ବୃତ ହୋଇ ଓଡିଶାକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ କଟକ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କଲେ । ଲୋକଙ୍କ ଉପରେ ନାନାପ୍ରକାର ଅତ୍ୟାଚାର କରିବାରୁ ବିରତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ମହିଷୀ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି* । ସେ ପୁରୀନଗର ସହ ଅବରୋଧ କରି ଅନାୟାସରେ ସେହି ନଗରକୁ ଭସ୍ମୀଭୂତ କଲେ । ପୁରୀ ବିଜୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡିଶାରୁ ସ୍ୱାଧୀନ ହିନ୍ଦୁ-ରାଜତ୍ୱ ଏକାବେଳକେ ବିଲୁପ୍ତ ହେଲା ।

ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା—ପୁରୀବିଜେତା କଳାପାହାଡ଼, ଏପରି କଥିତ ଅଛି ଯେ, ପ୍ରଥମେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ଏକ ରୂପଲାବଣ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନା

---

* ଏକ ଢ଼ଗ ସଦ୍ୟ ଏ ବିଷୟରେ ଏହିପରି ଅଛି ଯେ "ଅଇଲା କଳାପାହାଡ଼, ହାଇଲା ଲଦ୍ଦାର ବାଡ଼, ପିଇଲା ମହାନଦୀର ପାଣି । ମୁକୁନ୍ଦିଆନିରେ ହେଲା ଯଉଣିଲେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ରାଣୀ ।"

Digitized by srujanika@gmail.com

ମୁସଲମାନକନ୍ୟାର ପ୍ରଣୟପାଶରେ ବଦ୍ଧ ହୋଇ ମୁସଲମାନଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେହି ଦନଠାରୁ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଘୋର ଈର୍ଷ୍ୟା ଜନ୍ମି ଥିଲା । ପୁଣି ଜୟ କର ହିନ୍ଦୁ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କ ଉପରେ କଲାପାହାଡ଼ ଘୋର ଅତ୍ୟାଚାର ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କ ସେବକମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଘୋଳ ଚିଲ୍କାହ୍ରଦ ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ସାରୁକୁଦ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ପୋତ ରଖିଲେ । ଏଦିଗେ କଲାପାହାଡ଼ ସେ ବିଗ୍ରହଙ୍କର ସନ୍ଧାନ ପାଇ ସାରୁକୁଦଠାକୁ ଯାଇ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କୁ ଖୋଳି ହସ୍ତୀ ପିଠିରେ ଲଦି ଗଙ୍ଗାକୂଳକୁ ଘେନଗଲେ ଓ ଗଙ୍ଗାକୂଳରେ ଜଳୁଥିବା ଏକ ଚତାବହ୍ନିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପୋଡ଼ଦେବାପାଇଁ ଉଦ୍ୟୋଗ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ଶାବାସିଙ୍କର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତି ତାଙ୍କୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଦଗ୍ଧୀଭୂତ ହେବାକୁ ଦେଲା ନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ଚତାଅଗ୍ନିରେ ପୋଡ଼ ନ ଯାଇଣୁ ବଣାର ସନ୍ଦାନ୍ୟ ନାମକ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କୁ ଓଟାର ନେଲା ଓ ତାଙ୍କ ନାସ୍ତୁଲ ଉଦ୍ଧାର କରି ନେଇ ଓଡ଼ଶାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲା । କୁଜଙ୍ଗ ରାଜା ଅବଶେଷରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସେହି ନାସ୍ତୁଲ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠାଦ କରାଇଥିଲେ ।

ଓଡ଼ଶାର ଅବସ୍ଥା—ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ମାନବଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କଲା ଉତ୍ତାରୁ ଓଡ଼ଶା ନରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଓ ନାନାପ୍ରକାର ବଦ୍ରୋହ ବଗ୍ରହର ସେତୁ ହୋଇ ରହିଲା । ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଲୋକଙ୍କର ଏକତା ରହିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସାମନ୍ତରାଜା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସେ ସମୟର ଦେଶୀୟ କ୍ଷମତା-ଶାଳୀ ଲୋକମାନେ ଓଡ଼ଶାର ଲାଭାଲାଭ ପ୍ରତି ବଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଲେ ନାହିଁ । ସ୍ୱାର୍ଥପରତାର ବଶୀଭୂତ ହୋଇ ଯେ ଯାହା ଆପଣାର ଲାଭ ପ୍ରତି ମନୋନବେଶ କଲେ; ସୁତରାଂ ଦେଶିକବଳ ରହିତ ହୋଇ ପଡ଼ଲା ଓ ମୁସଲମାନମାନେ ଯେଉଁ ଓଡ଼ସ୍ୱାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କ ଏକତାନବଚ୍ଛନ୍ନ ସମୟରେ ବାରମ୍ବାର ପରାଭୂତ ହୋଇଥିଲେ, ସେହି ଓଡ଼ସ୍ୱାମାନଙ୍କୁ ପୁଣି ସେମାନଙ୍କ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦରେ ମତ୍ତ ଥିବା ସମୟରେ ପରାଭବ କରିବାକୁ ଅଳ୍ପେଷ୍ଟରେ ସମର୍ଥ ହେଲେ । ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଓ ଗୃହ-ବଚ୍ଛେଦ ଉତ୍ତର ଖରଡବର୍ଷରୁ ସ୍ୱାଧୀନ ହିନ୍ଦୁରାଜତ୍ୱ ଲୋପ କରି ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଖରଡବର୍ଷ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲା । ସେହି ଗୃହବିବାଦ ବଗ୍ରହ ଖରଡର ଏକ କୋଣସ୍ଥିତ ଓଡ଼ଶାର ସ୍ୱାଧୀନରାଜତ୍ୱ ସୁଦ୍ଧା ଲୋପ କରାଇ ବଦେଶୀ ପଠାଣଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଶାସନଭାର ପ୍ରଦାନ କଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ମୁସଲ୍‌ମାନ ଶାସନ ।

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଉତ୍ପତ୍ତି—ଆରବଦେଶରୁ ମକ୍କା ନଗରରେ ମହମ୍ମଦ ନାମକ ଏକ ପୁରୁଷ ୬୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ମୁସଲମାନ-ମାନଙ୍କ ଧର୍ମର ସଂସ୍ଥାପକ । ପୌତ୍ତଳିକତା ବନାଶ ଓ ଏକେଶ୍ୱରୋପାସନା ପ୍ରଚାର ତାଙ୍କ ଧର୍ମର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଧର୍ମପ୍ରଚାର୍ଥ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ଓ ଯୁଦ୍ଧର ଆବଶ୍ୟକତା ସୁଦ୍ଧା ସେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ୬୩୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେ କଲେବର ତ୍ୟାଗ କଲ୍ଲ ଉତ୍ତାରୁ, ତତ୍ପାସ୍ଥ ଶିଷ୍ୟବର୍ଗ ଦେଶ ବଦେଶରେ ଯୁଦ୍ଧ କର ଅନେକ ଶିଷ୍ୟସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି କଲେ । ଏହିରୂପେ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ମୁସଲମାନ ଜାତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲ୍ଲ ।

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଭାରତ ଆଗମନ—ମହମ୍ମଦଙ୍କ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଉତ୍ତାରୁ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଓ ଅର୍ଥଲାଲସାରେ ମୁସଲମାନମାନେ ସିନ୍ଧୁନଦୀ ପାର ହୋଇ ଭାରତବର୍ଷ ପ୍ରତି ଚଢ଼ାଉ କଲେ । କିନ୍ତୁ ୧୧୯୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ଅଧିକାର ସ୍ଥାପନ କର ପାରି ନ ଥିଲେ । କେବଳ ଆସି ଥରଥର ଅନେକ ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ଲୁଣ୍ଠନ କରିଥିଲେ । ୧୧୯୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଆଫଗାନସ୍ଥାନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଘୋର ପ୍ରଦେଶୀୟ ଉଦ୍ଦୀନ ମହମ୍ମଦ ଦିଲ୍ଲୀ ଅଧିକାର କର କୁତବୁଦ୍ଦୀନ ନାମକ ଜଣକୁ ଦିଲ୍ଲୀଠାରେ ପ୍ରତିନିଧି ନିଯୁକ୍ତ କରିଓଃ ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲେ । କୁତବୁଦ୍ଦୀନ କାହାଦନ ଉତ୍ତାରୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ କଲେ । ଅଯୋଧ୍ୟା ଓ ରାଜପୁତାନାର କାମ୍ବଦଂଶ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲ୍ଲ । ବଖତିଆରଖିଲଜି ପୂର୍ବଭାଗରେ ରାଜ୍ୟ ବସ୍ତାର୍ଥ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହେଲେ । ଖିଲଜି ଜସ୍ୱ କରୁ କରୁ ଅବଶେଷରେ ବଙ୍ଗଦେଶକୁ ୧୨୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମୁସଲମାନ ରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କଲେ; କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ଶା ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲ୍ଲ ।

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଓଡ଼ଶା ସଂସ୍ପର୍ଶ—ମୁସଲମାନମାନେ ଅତି ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷକୁ ଏକପ୍ରକାର କରଗତ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ଶା ଆକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (୧୫୬୮) ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଶାସନାଧୀନ ହୋଇ ନ ଥିଲ୍ଲ ।

ବଙ୍ଗଜୟର ୯ ବର୍ଷ ଉତ୍ତାରୁ (୧୨୧୨), କଥିତ ଅଛି ଯେ, ବଙ୍ଗଳାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଗିୟାସୁଦ୍ଦୀନ ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କୁ କର ଦେବା ନିମନ୍ତେ ବାଧ୍ୟ

Digitized by srujanika@gmail.com

କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସେଥିଦ୍ୱାରା ଗଜପତିଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାରେ ଲୁପ୍ତଗୌରବ ଫେରି ନ ଥିଲା । ସୁବେଦାରଙ୍କର ଦେବ ଜେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଏପରି ଅବସ୍ଥା ନ ଥିଲା ଯେ ପଠାଣମାନେ ଅନାୟାସରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୟ ସ୍ଥାପନ କରି ପାରନ୍ତେ ।

ପୁଣି ଲାଙ୍ଗୁଳାନରସିଂହ ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଦୁଇଥର ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ୧୨୫୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତୋଗାନ ଖାଁ ଓଡ଼ିଶା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସନ୍ତ୍ରସ୍ୟ ପଠାଇଥିଲେ, ପାଞ୍ଚ ସେମାନଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ସମ୍ଭବ ଘଟିଥିଲା । ଜଳଲୀୟ ସେନାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ପ୍ରତାଡିତ ହେଲେ । ଓଡ଼ିଆମାନେ ଦୁଇଦଳରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ବଙ୍ଗଳା ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଏକଦଳ ଯାଇ ଗୌଡ଼ ନଗର ଅବରୋଧ କଲେ ଓ ଅନ୍ୟଦଳସ୍ଥ ସୈନ୍ୟମାନେ ବାରଭୂମିର ରାଜଧାନୀ ନାଗୋର ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ । ଅବଶେଷରେ ଦିଲ୍ଲୀସମ୍ରାଟଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲାରୁ, ଓଡ଼ିଆମାନେ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରି ଅଇଲେ । ତୁଘୀନ ଖାଁଙ୍କ ପରାଜୟର ପ୍ରତିଶୋଧାର୍ଥ ତୋଘ୍ରଲ ଖାଁ ୧୨୫୫ ସମ୍ବତ୍ସରରେ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରତି ଚଢ଼ାଉ କଲେ । ଯୁଦ୍ଧରେ ଦୁଇଥର ସମ୍ଭା ଡାକର ଜୟଲାଭ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ତୃତୀୟ ଥର ଓଡ଼ିଆ ସୈନ୍ୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପଳାୟନ କଲେ ।

ଏଥି ଉତ୍ତାରୁ ପ୍ରାୟ ଦୁଇଶତ ବର୍ଷ ବଙ୍ଗୀୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ପ୍ରକାର ସଂସ୍ପର୍ଶ ହୋଇ ଥିବାର ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ଦକ୍ଷିଣଦେଶରେ ମୁସଲମାନମାନେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଓଡ଼ିଶାରାଜାଙ୍କର ସାତ ବାରମ୍ବାରରେ ସଂଯୁକ୍ତ ହେବାର ଅନେକ ଘଟନା ବର୍ତ୍ତିତ ଅଛି ।

ଓରଙ୍ଗଲ ରାଜାଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଈର୍ଷାଯୁକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତାପ ନରସିଂହ ଦେବ ୧୩୦୯ ସମ୍ବତ୍ସରରେ ଦିଲ୍ଲୀର ସମ୍ରାଟ ଆଲଉଦ୍ଦୀନଙ୍କର ଜନୈକ ପ୍ରଧାନ ସେନାପତି କାଫୁରଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ପାଇ ଦକ୍ଷିଣଦେଶକୁ ସେନା ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା ଫଳପ୍ରଦ ହୋଇ ନ ଥିଲା । କାଫୁର ପୁଣି ଥରେ ଓରଙ୍ଗଲ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କରି, ଓରଙ୍ଗଲ ରାଜାଙ୍କୁ କର ଦେବା ସକାଶେ ବାଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ୧୩୩୨ ସମ୍ବତ୍ସରରେ ଓରଙ୍ଗଲ ଜୟଲବ୍ଧ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାରାଜାଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବାର କେହି କେହି ଇତିହାସବେତ୍ତାଏ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

୧୪୫୧ ମସିହାରେ ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡିଶାରେ କର ସଂଗ୍ରହ କରୁଥିଲେ ବୋଲ, ଷ୍ଟର୍ଲିଂ ସାହେବ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏ ଘଟନାର ନିଦର୍ଶନ ଦେଖିଲୁଁ ନାହିଁ ।

ତଦନନ୍ତର କପିଲେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଓଡିଶା ରାଜ୍ୟର କଅଣ ଯୋଗ ପ୍ରତିଯୋଗ ଘଟିଥିଲା, କପିଲେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜୀବନବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ସେ ସବୁର ସବିଶେଷ ବିବରଣ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୋଗ ରଖି, ତତ୍କାଳୀନ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ହିନ୍ଦୁରାଜ କୃଷ୍ଣରାୟଙ୍କ (୧୫୦୯—୧୫୨୯) ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିବାର ମୁସଲମାନ ଇତିହାସଲେଖକେ କେହି କେହି ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୧୫୧୦ ମସିହାରେ) ବଙ୍ଗୀୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହୁସେନସା ସ୍ୱକୀୟ ଦଳ ସୈନ୍ୟ ଆସି ଓଡ଼ଶା ଲୁଣ୍ଠନ କରିଥିଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦକ୍ଷିଣରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ ; ତାଙ୍କର କଟକନଗରୀସ୍ଥ ସେନାପତି ଅନନ୍ତ ସିଂହ ବଙ୍ଗୀୟ ଅଶ୍ୱାରୋହୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମକକ୍ଷ ହେବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ଠାକୁ ପଳାଇ-ଥିଲେ । ପୁଣି ନଗର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଲୁଣ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ଓ ପଣ୍ଡାମାନେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେନ ଚଲ୍‌କା ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ପାହାଡ଼ ପଥରେ ଲୁଚାଇ ରଖିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ଆସି ସେମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ।

ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଦିଲ୍ଲୀର ତାଡ଼ତ ସମ୍ରାଟ୍ ସୁଲତାନ ଇବ୍ରାହିମ ଆଫଗାନ ସେନାପତି ସଲ୍ଲମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରାଭୂତ ହୋଇ ଓଡିଶା ରାଜାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ରାଜା ଇବ୍ରାହିମଙ୍କ ପ୍ରତିପୋଷଣାର୍ଥ କିଛି ଭୂମି ସୁଦ୍ଧା ଛାଡ଼ି ଦେଇ-ଥିଲେ । ଉକ୍ତ ସଲ୍ଲମାନ ପୁଣି ଅତି ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଦମନ କରିବା ସକାଶେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ସାମ୍ବାସ୍ୟାଭିଳାଷୀ ହୋଇ ଦିଲ୍ଲୀର ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ୍ ଅକ୍‌ବର, ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ରାଜସଭାକୁ ଦୂତ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ଦୂତର ନାମ ହସନ ଖାଁ । ସେ ପୁରୀଠାରେ ଅତି ସମାରୋହର ସହିତ ମାନ୍ୟତ ଓ ଉଚ୍ଚମାସ କାଳ ଅଭ୍ୟର୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ବଦ୍ରୋଦ୍ଦା ଜମାନ ଖାଁଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସଲ୍ଲମାନ ମିଳିତ ହେଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମ ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରତି ଚଢ଼ାଉ କରିବା ସକାଶେ ମୋଗଲ ଦୂତ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ଇବ୍ରାହିମ ସୁଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କୁ ଏ ବିଷୟରେ ଉତ୍ତେଜିତ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ସେ ଦୂତ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଯିବା ସମୟରେ ସଦ୍ଭାବାଡ଼ ଜ୍ଞାପକସ୍ୱରୂପ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ଓଡ଼ଶାରୁ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦିଲ୍ଲୀଠାକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିଲେ । ଇତିମଧ୍ୟେ ୧୫୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସଲ୍ଲମାନ ଦିଲ୍ଲୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କଠାକୁ ଅନେକ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜଯଢ଼ୌକନ ପ୍ରେରଣ କର ଅଧୀନତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ । ତଦନନ୍ତର ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କୁ ଆଉ ଆକବରଙ୍କର ସହାଯ୍ୟତା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକ ହେଲ୍ଲ ନାହିଁ ।

ପଠାଣଙ୍କଦ୍ୱାର ଓଡ଼ଶା ଜଯ—ଯେଉଁ ବଙ୍ଗୀଯ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସଲ୍ଲମାନ କରରାନଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ସକାଶେ ଓଡ଼ଶାରାଜା ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ୍ ଆକବରଙ୍କଦ୍ୱାର ୧୫୬୫ ମସିହାରେ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇଥିଲେ, ଦୁଇ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ସଲ୍ଲମାନ ଆକବରଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଉପଢ଼ୌକନ ଓ ରାଜ୍ୟର ଏକ ଅଂଶ ଛଡ଼ ଦେଇ ତାଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ମୋଗଲସମ୍ରାଟ୍ ଆଉ ଅଧିକକାଳ ଓଡ଼ଶା ଅଧିପତ୍ତଙ୍କର ମିତ୍ର ହୋଇ ରହିଲେ ନାହିଁ । ଅବଶେଷରେ ସଲ୍ଲମାନ ଓଡ଼ଶା ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ପ୍ରଥମ ଚେଷ୍ଟା ତାଙ୍କର ବିଫଳ ହୋଇଥିଲା । ଅନନ୍ତର ୧୫୬୭ ମସିହାରେ ଓଡ଼ଶା ସଲ୍ଲମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲ୍ଲ । ଯାଜପୁରଠାରେ ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କର ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧରେ ଓଡ଼ଶାରାଜା ଆହତ ହୋଇଥିବାର ମୁସଲମାନ ଇତିହାସଲେଖକେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଯାହା ହେଉ ୧୫୬୭ ମସିହାର ଯାଜପୁର ଯୁଦ୍ଧରେ ଓଡ଼ଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୁପ୍ତ ହେଲ୍ଲା ସଲ୍ଲମାନର ବଖ୍ୟାତ ସେନାପତ୍ତ କଲାପାହାଡ଼ ଓଡ଼ଶାକୁ ଅସ୍ତ ଘେନି ଆସିଥିଲେ । ପୁରୀନଗର ତାଙ୍କଦ୍ୱାର ଅବରୋଧିତ ହୋଇଥିଲ୍ଲ । କଲାପାହାଡ଼ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଦ୍ୱେଷୀ ହୋଇ ଉଠିଥିବାର ଇତିପୂର୍ବେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ଶାର ଅନେକ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କି ଭାଙ୍ଗି ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରିବା ବିଷଯରେ ସେ କାଲବିଲମ୍ବ କରି ନ ଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାର ଦେଉଳମାନଙ୍କରେ ଆଜିକାଲି ଯେ ଅନେକ ଅର୍ଦ୍ଧଭଗ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଅଇ ସେମାନ କଲାପାହାଡ଼ ଓ ତତ୍ସମାବଲମ୍ବିଙ୍କ ହସ୍ତର ଚିହ୍ନବିଶେଷ । ଅଦ୍ୟାପି ବୁଢ଼ା ଲୋକେ କହନ୍ତି କଲାପାହାଡ଼ର ଗୋରମ୍ବନମିତ ବାଦ୍ୟରେ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କର ହସ୍ତପଦ ଖସି ପଡ଼ଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ମୂର୍ତ୍ତିକି ଘେନିଯାଇ କଲାପାହାଡ଼ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଘଟାଇଥିଲେ ସେ ବିଷଯ ଏଥିପୂର୍ବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କ ପରାଭବ ଉତ୍ତାରୁ ଓଡ଼ଶାରେ ଅଶେଷ ଉତ୍ପୀଡ଼ନ କରୁଥିବା ଦିଲ୍ଲୀର ତାଡ଼ତ ରାଜା ସୁଲତାନ ଇବ୍ରାହିମ ଖାଁଙ୍କୁ ଆପଣା ଶିବର ମଧ୍ୟରୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ନେଇ ଅବଶେଷରେ ସଲ୍ଲମାନ ତାଙ୍କର ଶିରଶ୍ଛେଦନ କଲେ । ଏପରି ବିଶ୍ୱାସଘାତକତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମୁସଲମାନ-ମାନଙ୍କ ଇତିହାସରେ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ନେତ୍ରଗୋଚର ହୁଅଇ । ପଠାଣଙ୍କର ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ହେଲାରୁ ଖାଁ ଲୋହାନ୍ନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନଭାର ଅବସ୍ଥିତ ରହିଲ୍ଲ । କୁତୁଲ ଖାଁ ଲୋହାନ୍ନ ପୁସ୍ତାର ଶାସନଭାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡ଼ଶାରେ ମୋଗଲ ଅଧିକାର—୧୫୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସଲେମାନ ପାଦଶାହା ସମ୍ଭରଣ କଲେ । ବାଳଦ ତାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ସିଂହାସନର ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପଠାଣ ସରଦାରମାନେ ସଲେମାନଙ୍କର କନିଷ୍ଠପୁତ୍ର ଦାଉଦଙ୍କୁ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କଲେ । ଦାଉଦ ଗଜା ହୋଇ ତାଙ୍କର ୧୫୦୦୦୦ ପଦାତିକ, ୫୦୦୦୦ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ, ୨୦୦୦୦ ଚୋପ, ଓ ୩୬୦୦ ଘର ହାତୀ ଥିବାର ଦର୍ଶନ କଲେ । ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟଙ୍କର କୌଣସିପ୍ରକାର ଅଧୀନତାରେ ନ ରହିବା ସକାଶେ ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ଜନ୍ମିଲ୍ଲା । ସଲେମାନ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟ ଦେଇ ଆକବରଙ୍କର ଅନୁଗ୍ରହଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ, ଦାଉଦ ସେ ରାଜ୍ୟକୁ ପୁନଃବାର ସ୍ୱରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କଲେ (୧୫୭୪) । ସମ୍ରାଟ୍ ଆକବର ବୋଧପରବଶ ହୋଇ ମୁନଅମଁା ଓ ରାଜା ତୋଦରମଲଙ୍କୁ ସୈନ୍ୟ ସହିତ ଦାଉଦଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ପଠାଇଲେ । ଦାଉଦଖାଁ ମୁନଅମଙ୍କଦ୍ୱାରା ପାଟନା ନଗରରେ ଅବରୁଦ୍ଧ ହେଲେ । କନ୍ତୁ ମୁନଅମ ସଙ୍ଗଜରେ ପାଟନା ଜୟ କରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସମ୍ରାଟ୍ ଆକବରଙ୍କୁ ନୂତନ ସୈନ୍ୟ ସମଭବ୍ୟାହାରରେ ପାଟନାଠାକୁ ଆସିବା ନିମନ୍ତେ ସେ ସତ୍ୱର ଲେଖିଲେ । ଆକବର ଅବିଲମ୍ବେ ନୌକାଦ୍ୱାରା ଯୁଦ୍ଧସେନ୍ଦ ଜଳପଥରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଅବଶେଷରେ ପାଟନା ମୋଗଲ ସୈନ୍ୟଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଦାଉଦ ଓଡ଼ଶାକୁ ପଳାୟନ କଲେ । ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ସେନାପତ୍ତି ଦ୍ୱୟ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ପଶ୍ଚାଦ୍ଗାମୀ ହେଲେ । ଜଲେଶ୍ୱର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଟକ୍‌ରଏ ବା ମୋଗଲମାରୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ୧୫୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମାର୍ଚ୍ଚମାସ ୨୫ ତା ରଖି ଦିନ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ମୋଗଲ ସେନାଏ ପରାଭୂତ ହେବା ଉପରେ ବସିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷର ଖାଁ ଖାଲମ ନାମକ ଜଣେ ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ ଯୁଦ୍ଧରେ ଭୂମିଶାୟୀ ହେଲେ । ମୁନଅମ ଖାଁଙ୍କର ଅଶ୍ୱ ପଳାୟନ କଲା । ସୈନ୍ୟମାନେ ଭଗ୍ନହୃଦୟ ହୋଇ ଉଠିଲେ; କନ୍ତୁ "ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଜୟ ହେବ, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଜୟ ହେବ" ତୋଦରମଲଙ୍କର ଏହି ଉତ୍ସାହବାକ୍ୟ ସମସ୍ତ ମୋଗଲ ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ଏକତ୍ରିତ ରଖିବା ସକାଶେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶେଷରେ ଦାଉଦ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଭୂତ ହୋଇ, କଟକ ଆଡ଼କୁ ପଳାଇଲେ । ମୋଗଲ ସେନାପତ୍ତିଏ କଟକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କୁ ଅନୁଧାବନ କଲେ, ଉଦ୍ଦୁ ଦାଉଦ ଉପାୟାନ୍ତର ନ ଦେଖି ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କଲେ ଓ ଅବଶେଷରେ ମୋଗଲଙ୍କୁ ବଙ୍ଗପ୍ରଦେଶ ଛଡ଼ ଦେଇ କଟକରେ ମୋଗଲଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଧାଧୀନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହୋଇ ରହିଲେ ।

ଦାଉଦ ଖାଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ବଙ୍ଗଦେଶ ମୋଗଲଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ, କନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରୁ ସ୍ୱାଧୀନତାସ୍ପୃହା ତିରୋହିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ୧୫୭୫

Digitized by srujanika@gmail.com

ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଙ୍ଗଳାର ମୋଗଲ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ମୁନୟମ ଖାଁଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଜଣାରୁ ପୁଣି ବଙ୍ଗଦେଶ ବରୁଦ୍ଧରେ ଦାଉଦ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କଲେ । ବଙ୍ଗଦେଶ ତାଙ୍କର କରଗତ ହେଲା । ଅକବର ଉତ୍ତମଧରେ ହୁସେନ କୁଲୀଖାଁ ନାମକ ତାଙ୍କର ଜଣେ ବିଶ୍ୱସ୍ତ ସେନାପତିଙ୍କି ବଙ୍ଗଳାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ କରି, ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ତୋଦରମଲ୍ଲଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଫଗାନଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ସକାଶେ ପଠାଇଲେ । ଆଗମହାଲ (ଅଙ୍ଗମହାଲ)ଠାରେ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ଓଡ଼ଶାବଜୟୀ ଆଫଗାନ ସେନାପତି କଲାପାହାଡ ସେହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଆହତ ହେଲେ । ପଠାଣ ସୈନ୍ୟମାନେ ପଳାୟନର ଉଦ୍‌ଯୋଗ କଲେ । ଦାଉଦ ଧରା ପଡ଼ିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ମସ୍ତକ ଛେଦନ ହୋଇ ଅକବରଙ୍କଠାକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲା । ୧୫୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଜୁଲାଇ ମାସ ୧୨ ତା ୧୫ ଦିନ ତୋଦରମଲ୍ଲଙ୍କ ବଶେଷ ଯତ୍ନ ଯୋଗୁଁ ପୁଣି ମୋଗଲମାନେ ଆଗମହାଲଠାରେ ପଠାଣଙ୍କ ଉପରେ ଜୟଲାଭ କଲେ ।

ତଦନନ୍ତର ତୋଦରମଲ୍ଲ କେତେକ ହସ୍ତୀ ସହିତ ଅକବରଙ୍କର ଦରବାରକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲେ । ସପ୍ତଗ୍ରାମ ନିକଟରେ ପୁଣି ଆଫଗାନ ବିଦ୍ରୋହୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ହୁସେନ କୁଲୀଖାଁଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ପଠାଣମାନେ ପୁଣି ଓଡ଼ଶାକୁ ପଳାୟନ କଲେ । ଦୁଇବର୍ଷକାଳ ପଠାଣଙ୍କୁ ଦମନ କରିବାପାଇଁ ହୁସେନ କୁଲୀଖାଁ ନିଯୁକ୍ତ ରହିଲେ । ବଙ୍ଗ ବେହାର ପରି ଓଡ଼ଶାରେ ସ୍ଥିର ମୋଗଲ ଆଧିପତ୍ୟ ସଂସ୍ଥାପିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ଶାରେ ସ୍ଥାୟୀ ମୋଗଲ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବାର ଆଉ କିଛିକାଳ ବିଳମ୍ବ ଥିଲା । ପରିଶେଷରେ ହୁସେନ କୁଲୀଖାଁ ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କଲେ । ତାଙ୍କ ପଦରେ ମୁଜଫର ଖାଁ ବଙ୍ଗଳାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଇହାଁ ଆର ବର୍ଷ (୧୫୭୯) ଆଫଗାନ ସାସୁମ ଖାଁ କାବୁଲଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅକବର ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଭାର ଅର୍ପଣ କଲେ ।

ଆଫଗାନ ଜାଏଗିରଦାରଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହ—କେତେକ ଆଫଗାନ ଉତ୍ତର ବଙ୍ଗଳା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ମୋଗଲଙ୍କଠାରୁ ଜାଏଗିର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ମୋଗଲ କର୍ମଚାରୀ କେହି କେହି ସେ ଜାଏଗିରମାନଙ୍କରୁ କୌଣସି କୌଣସି ଅଂଶ ଆତ୍ମସାତ୍ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କଲାରୁ ଓ ମୁଜଫର ଖାଁ ବଙ୍ଗୀୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଜାଏଗିରଦାରଙ୍କଠାରୁ ଅଯଥା ବ୍ୟୟ ହ୍ରାସ ମାଗିବାରୁ ଆଫଗାନମାନେ ଏକାଦ୍ଭେଳକେ ବିଦ୍ରୋହୀ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଓଡ଼ଶାର ଆଫଗାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସାସୁମ ଖାଁ କାବୁଲୀ ସେହି ବିଦ୍ରୋହରେ ନେତୃତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାରୁ ସମସ୍ତ ମୋଗଲ କର୍ମଚାରୀମାନେ ସେହି ସମୟରେ ତାଡ଼ିତ ହେଲେ । ହୁଜୁଲ ଖାଁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ନାମକ ଜଣେ ଲୋହାନି ଆଫଗାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡିଶା ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ । ସେ ସପ୍ତଗ୍ରାମର ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ପରାଭବ କରି ଦାମୋଦର ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଫଗାନ ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କଲେ । ଆଫଗାନ ବିଦ୍ରୋହୀମାନେ ସମବେତ ହୋଇ ବଙ୍ଗୀୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ମୁକଫର ଖାଁଙ୍କର ପ୍ରାଣ ବିନାଶ କଲେ । ବେହାର ସେମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଆକବର ଆଫଗାନଙ୍କର ବିଦ୍ରୋହାଚରଣ ବାର୍ତ୍ତା ଶ୍ରବଣ କରି ପୁନର୍ବାର ୧୫୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ତୋଦରମଲ୍ଲଙ୍କୁ ବିଦ୍ରୋହଦମନାର୍ଥ ବଙ୍ଗ ବେହାରର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ କରି ପଠାଇଲେ । ତୋଦରମଲ୍ଲ ପ୍ରଥମେ ଶାନ୍ତିପକ୍ଷ ସୈନ୍ୟଙ୍କର ରସଦ (ଖାଦ୍ୟୋପଯୋଗୀ ଦ୍ରବ୍ୟସାନ) ବନ୍ଦ କରାଇଲେ । ଆଫଗାନମାନେ ନିରସ୍ତ ହେଲେ; ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପୁନଃସ୍ଥାପିତ ହେଲା, ତୋଦରମଲ୍ଲ ଓଡିଶା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଫଗାନଙ୍କର ପଶ୍ଚାତ୍ ପଶ୍ଚାତ୍ ଧାବମାନ ହେଲେ । ଆଫଗାନମାନେ ଇତସ୍ତତଃ ଓ ଘାଟ୍ଟାଙ୍ଗ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟକୁ ପଳାୟନ କଲେ, କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଗ୍ନର ଓ ଆକ୍ରମଣ ଏକାବେଳକେ ରହିତ ହେଲା ନାହିଁ । ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ କୁତୁଲୁ ଖାଁ ୧୫୮୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କାଅ ଖାଁ ଗଙ୍ଗ ନାମକ ଓଡିଶାର ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିକ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ ।

ତୋଦରମଲ୍ଲଙ୍କର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ—ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାରେ ବିଶାରଦ ଥାଇ ତୋଦରମଲ୍ଲ ଯେପରି ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଥିଲେ, ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପଟୁତା ଓ କ୍ଷମତା ଦେଖାଇ ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଯଶଃ ଓ ପ୍ରଶଂସା ସେ ସମ୍ଭୋଗ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ମୋଗଲସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଜମ୍ବିପ ଓ ରାଜସ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓଡିଶାର ସୁଦ୍ଧା ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଥିଲେ । ବାରଦସ୍ତୀ ପଦକାରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ସେ ଥରେ ମପାଇ ଥିଲେ । ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶା, ଜଲେଶ୍ୱର, କଟକ, ଭଦରଖ ନାମକ ଚାରି ସରକାରରେ ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ଏବଂ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ନାମକ ଦୁଇ ସରକାରରେ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶେଷୋକ୍ତ ଦୁଇ ସରକାର ନାମକୁ ମୋଗଲ ଓଡିଶା ସଙ୍ଗେ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲା ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ; ଯେହେତୁ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଓଡିଶାର ଅଧିକାଂଶ ଗୋଲକୁଣ୍ଡାସ୍ଥ କୁତୁବସାହୀ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଥିଲା । ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ସୁଦ୍ଧା ୧୬୭୧ ମସିହାରେ ଇବ୍ରାହିମ କୁତୁବସାହଦ୍ୱାରା କତ ହୋଇଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ଉତ୍ତର ଓଡିଶାର ଚାରି ସରକାରକୁ ତୋଦରମଲ୍ଲ ପୁଣି ୫୬ ମାହାଲରେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଥିଲେ । ମେଦିନୀପୁର ଓ ନାରସିଂହପୁର ଜଲେଶ୍ୱର ସରକାରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଏବଂ ପୁରୀ କଟକ ଓ ଗଡ଼ଜାତର କିୟଦଂଶ କଟକ ସରକାରର ମଧ୍ୟଗତ ହୋଇଥିଲା । ଏଠାରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସଧ୍ୟ ଲେଖିବାର ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଓଡିଶାର ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ଡୋଦରମଲ୍ ଅଧିକ କିଛି ନୂତନତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ କରି ନ ଥିଲେ । ପୂର୍ବେ ଯେପରି ଓଡ଼ିଶା ଏକପ୍ରକାର ଦୁଇ ଖଣ୍ଡରେ ବିଭକ୍ତ ଥିଲା, ତାହାକୁ ସେ ସେହିପରି ଅବସ୍ଥାରେ ରଖିଥିଲେ । ସାମନ୍ତ ଓ ସେବକ ରାଜାମାନେ ଯେଉଁ ଭୂମି ଭୋଗ କରୁଥିଲେ, ସେ ସବୁକୁ ସେ ଗଡ଼ଜାତ ଓ ଗଜପତି ରାଜାଙ୍କର ରାଜସ୍ୱପ୍ରଦ ଭୂମିମାନଙ୍କ, ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ରାଜସ୍ୱ ଶାସନରେ ଯେଉଁ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦମାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ସେହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତରେ କେତେକ ପାରସିକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଡୋଦରମଲ୍ଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ । ଡୋଦରମଲ୍ ଦଣ୍ଡପାଟ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ସରକାର, ଖଣ୍ଡ ଓ ବଣି ପରିବର୍ତ୍ତରେ ପରଗନା, ଗ୍ରାମ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ମୌଜା, ଭୂଇମୂଳ ପରିବର୍ତ୍ତରେ କାନୁନଗୋ ଜଲାଇଲେ, ରୁଇଁଆ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଜମିଦାର, ପ୍ରଧାନ ପରିବର୍ତ୍ତରେ ମକଦମ ଇତ୍ୟାଦି କେତେକ ଶାବ୍ଦିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମାତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ କରାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ପୂର୍ବପରି ହେବାର ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସ୍ଥିରୀକୃତ ହୋଇଥିଲା । ମୋଗଲମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଆଧୁନିକ ଜମିଦାରଙ୍କ ପରି ରାଜା ଓ ପ୍ରଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକଶ୍ରେଣୀ ଦାଦିନ୍ଦିବାସ୍ତା ଭୂମ୍ୟଧିକାରର ସୃଷ୍ଟି କରି ନ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଜସ୍ୱ କର୍ମ୍ମଚାରିମାନେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଆପଣା ଆପଣା କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବାର ଭାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଓ ରାଜା ଏ ବଦେଶୀ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତ ରାଜସ୍ୱ କର୍ମ୍ମଚାରିଙ୍କ ଉପରେ ଅଧିକ ନିର୍ଭର କରି ଚଳିବାରୁ ସେହି କର୍ମଚାରିମାନେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଏକଶ୍ରେଣୀ ଭୂମ୍ୟଧିକାରୀ ହୋଇ ଉଠିବାର ବୀଜ ଆପଣା ଆପଣା ସଙ୍ଗେ ବହନ କଲେ । ଡୋଦରମଲ ଓଡ଼ିଶା ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମହତ୍କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଓଡିଶାର ସ୍ୱାଧୀନ ହିନ୍ଦୁରାଜାଏ ଲୋପପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ, ସୋଇବଣନାମଧେୟ ଆଉ ଏକଶ୍ରେଣୀର ରାଜା ନାମକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସମୁତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତିପୋଷଣ ଓ ସମ୍ଭ୍ରମରକ୍ଷାର୍ଥ ପୂର୍ବ୍ୱ ଜଲ୍ଲର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଖୋର୍ଦ୍ଦା, ରାହାଙ୍ଗ, ପିପ୍ପିଲି ଓ ଚଉଗଡ଼ପ୍ରଦ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ହଜାର ବର୍ଗମାଇଲ ଭୂମିର ସ୍ୱତ୍ୱ ସେହି ନୂତନବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଆୟ ତତ୍କାଳରେ ବର୍ଷକୁ ୧୫ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କାରୁ ଅଧିକ ଥିବାର ବୋଧ ହେଉ ନାହିଁ । ଗଡ଼ଜାତ ଓ କାଲିକାଟର ସାମନ୍ତରାଜାଏ ମୋଗଲମାନଙ୍କୁ ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ କର ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ ।

ସୋଇବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ—ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ତତ୍କାରୁ ୧୫୬୮ ସମ୍ବତ୍ସରେ ଓଡିଶାବାସିମାନେ ଏକମତ ହୋଇ ସ୍ୱଦେଶୀୟ ରାଜବଂଶୀୟ କନାର୍ଦ୍ଦନ ବଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ପୁତ୍ର

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଓଡ଼ଶା ସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କଲେ । କହୁବାଲ ଓଡ଼ଶା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୋଇଥିବାର ଓ ଅନନ୍ତର ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜାରୂପେ ନରୂପିତ ହେବାର କେହ୍ନ କେହ୍ନ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି; କନ୍ତୁ କେତେକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ହେଲା, ବାଲେଶ୍ୱର ଜଲ୍ଲାରେ ଯେ ଏକ ଓଡ଼ିଆ ଖୋଦିତପ୍ରସ୍ତର ମିଳିଅଛି ସେଥିରୁ ସପ୍ରମାଣ ହୁଅଇ ଯେ ଏକାବେଳକେ ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ଦ୍ୱାରୁ ୧୫୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଓଡ଼ଶାର ନୂତନ ସିଂହାସନର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱାଧୀନ ମନୋନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ତୋଦରମଲ୍ଲ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଦୃଢ଼ ପ୍ରଦାନ କରି ତାଙ୍କୁ ଖୋର୍ଦ୍ଦାର ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । କୁଚଙ୍ଗଠାରୁ ଅର୍ଦ୍ଧଦଗ୍ଧ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବଙ୍କର ନାସ୍କଯୁକ୍ତ ଅଣାଇ ନୂତନ ଦେବତା ଗଠନ କରି ତାଙ୍କୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ରାଜତ୍ୱର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ତାଙ୍କ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀମାନେ ଖୋର୍ଦ୍ଦା ରାଜା ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ୧୬୦୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା । ଆକବରଙ୍କର ଅନ୍ୟତର ହିନ୍ଦୁସେନାପତି ମାନସିଂହ ଓଡ଼ଶାକୁ ଅସି ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ସମ୍ମାନ ବିଶେଷ ବଢ଼ାଇଥିଲେ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ୱାରୁ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖୋର୍ଦ୍ଦା ରାଜବଂଶରେ ଚୌଦ ଜଣ ରାଜା ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ଖ୍ୟାତିର କାର୍ଯ୍ୟ କାହାରଦ୍ୱାରା କୃତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁ ରାଜା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା କହିବାର ଆବଶ୍ୟକ ହେବ ତାହା ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣନ କରିବା ।

କୁତୁଲୁ ଖାଁଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଅଫଗାନ ବିଦ୍ରୋହ—୧୫୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତୋଦରମଲ୍ଲ ଅଦ୍ଭୁତ ହୋଇ ସୋଗଲ ରାଜଧାନୀ ପ୍ରତି ଗମନ କଲେ । ଅଳିଜ-ଆଳିମ ବଙ୍ଗ, ବେହାର ଓ ଓଡ଼ଶାର ନୂତନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲେ । ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ଅଫଗାନ କୁତୁଲୁ ଖାଁ ପୁଣି ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଘେନି ବହୁର୍ଗତ ହେଲା । ଅଳିଜ ଆଳିମଙ୍କ ପ୍ରେରିତ ଏକ କର୍ମଗୁଣ୍ଡ ତାହା ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କରି ପରାସ୍ତ ହେଲେ । ଅନନ୍ତର ଦାମୋଦର ନଦୀତୀରରେ ଏକ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ସେଥିରେ କୁତୁଲୁ ପରାସ୍ତ ଓ ତାଙ୍କ ସେନାପତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଲାପାହାଡ଼ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ଅଳିଜ ଆଳିମ ମଧ୍ୟ ଆଗରାକୁ ଫେରିଗଲେ (୧୫୮୪) । ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶାସନକର୍ତ୍ତା କୁତୁଲୁଙ୍କ ସହିତ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସନ୍ଧିପତ୍ରରେ ଏହାପର ସ୍ପଷ୍ଟୀକୃତ ହେଲା ଯେ କୁତୁଲୁ ବଙ୍ଗଦେଶ ଆକ୍ରମଣ କରିବେ ନାହିଁ ଓ ଓଡ଼ଶାରେ ସ୍ଥିରଭାବରେ ରାଜତ୍ୱ କରିବେ । ଆକବରଙ୍କର ଯେ ସମ୍ମତିରେ ସନ୍ଦେହ ଜନ୍ମିବାରୁ ସେଥିରେ ସ୍ୱାକ୍ଷର ଦେଲେ ନାହିଁ । ପରଶେଷରେ ରାଜା

Digitized by srujanika@gmail.com

ମାନସିଂହ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହୋଇ ବଙ୍ଗଲାକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲେ (୧୫୮୬) । ୧୫୯୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମାନସିଂହ ଓଡ଼ଶାପ୍ରତି ଚଢ଼ାଉ କଲେ । ପ୍ରଥମ ଚେଷ୍ଟା ତାଙ୍କର ବିଫଳ ହେଲା । କୁତୁଲୁ ମୋଗଲସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ପରାଭବ କରି ମାନସିଂହଙ୍କ ପୁତ୍ର ଜଗତ୍‌ସିଂହଙ୍କୁ ବନ୍ଦୀରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟାବିଶାରଦ ମାନସିଂହ ସେହି ଏକ ଦୁର୍ଘଟଣାରେ ଅଧୀର ହେଲେ ନାହିଁ । ଧାରପୁରଠାରେ ଆଫଗାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମାନସିଂହଙ୍କର ଏକ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଲା, ସେଥିରେ କୁତୁଲୁ ବନ୍ଧନ-ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ; ତାଙ୍କର ସନ୍ଧି ଇଶା ଜଗତ୍‌ସିଂହଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟର୍ପଣ କରି ଓ ମୁଙ୍ଗେରସ୍ଥିତ ଅଧିକାର ଛାଡ଼ ଦେଇ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପନ କଲେ (୧୫୯୦) । ତଦନନ୍ତର ଦୁଇ ବର୍ଷ ଓଡ଼ଶା ରାଜ୍ୟରେ କଥଞ୍ଚିତ୍ ଶାନ୍ତି ଘଟିଲା ।

ରାଜା ମାନସିଂହ—ବିଦ୍ରୋହୀ ଓସମାନ—୧୫୯୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଶା କାଳପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । କୁତୁଲୁଙ୍କ ପୁତ୍ରମାନେ ପୁଣି ନଗର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ । ମାନସିଂହ ମୋଗଲସମ୍ରାଟଙ୍କ ସମ୍ମତ ଅଣାଇ ପୁଣି ଓଡ଼ଶା ପଠାଣଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅସ୍ତ୍ର ଚଲାଇଲେ । ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ତୀରରେ ବନାପୁରଠାରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ଆଫଗାନମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପରାଜିତ ହେଲେ । କଟକ, ଜଲେଶ୍ୱର, ଆଳ ଏହି ଚାରି ଦୁର୍ଗ ମାନସିଂହଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ପୁଣି ଆଫଗାନମାନେ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ନିକଟରେ ମାନସିଂହଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ । ସେଥିରେ ପୁଣି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ସେମାନଙ୍କ କପାଳରେ ପରାଭବ ଘଟିଲା । ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ଜିତିରୁ ଓଡ଼ଶା ପୁଣି ଏକପ୍ରକାର ସମ୍ୟକ୍‌ରୂପେ ମୋଗଲ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ହେଲା । ତୋଦରମଲ ମୋଗଲସମ୍ରାଟଙ୍କ ସକାଶେ ଓଡ଼ଶା ଜିଣି ଓଡ଼ଶାର ରାଜସ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଓଡ଼ଶାର ଭୂମିରାଜସ୍ୱ ମୋଗଲଭଣ୍ଡାରରେ ନିୟମିତରୂପେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ମାନସିଂହ ଓଡ଼ଶା ଅଧିକାର କରି ଓଡ଼ଶା ଶାସନର ଯେଉଁ ପରି ଶୃଙ୍ଖଳାମାନ ବାନ୍ଧିଥିଲେ, ସେଥିରେ ଓଡ଼ଶାର ରାଜସ୍ୱ ମୋଗଲସମ୍ରାଟଙ୍କ ଭଣ୍ଡାରକୁ ନିୟମିତରୂପେ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା, ତଥା ଓଡ଼ଶାବାସିଏ ମୋଗଲରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଭାବ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ସେହି ସମୟଠାରୁ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ସନନ୍ଦରେ ବଙ୍ଗ, ବେହାର ଓ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ବୋଲି ଲିଖିତ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ମାନସିଂହ ଓଡ଼ଶା ଆଫଗାନମାନଙ୍କୁ ପରାଭବ କରି ସେମାନଙ୍କ ପୌନଃପୌନିକ ଆକ୍ରମଣ ନିବାରଣାର୍ଥ ଆଦୌ ସେମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ଶାରୁ ଘେନାଯାଇ ବଙ୍ଗଲାର ଯଶୋହର ଜିଲ୍ଲାରେ ବାସସ୍ଥାନ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ରାଜ୍ୟରେ ଶାନ୍ତିବିଧାନ କରିବା ସକାଶେ ଅନେକ ସୁକୌଶଳ ମାନସିଂହଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅବଲମ୍ବିତ ହେଲା । ଯେଉଁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କୁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାକାରୁପେ ଯୋଦରମଲ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ମାନସିଂହ ତାଙ୍କୁ ମଦ୍ଦାରକ ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କଲେ । ସାର୍ଦ୍ଧ ଛଅ ସହସ୍ର ଅଶ୍ୱର ଅଧିନାୟକରୂପେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରତ ଉଚ୍ଚ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରକାର ଅଧିନାୟକଙ୍କ ଅପେ ମର୍ଯ୍ୟାଦାର ପଦ ଥିଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ୭୦ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଏକୋଣ ଅଣଉଣାଶ ଗଡ଼ର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ସର୍ବସୁଦ୍ଧା ପ୍ରାୟ ୧୪୦୦୦ ବର୍ଗମାଇଲ * ରାଜ୍ୟର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲାଭ କଲେ । ସେଥିରୁ ୬ଲକ୍ଷ ମୁଦ୍ରାରୁ ଅଧିକ ବାର୍ଷିକ ରାଜସ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିଲା । ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିବା ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଅଧୀନସ୍ଥ ନ ହୋଇ, ଏକାବେଲକେ ଦିଲ୍ଲୀ ରାଜକୋଷରେ କର ପ୍ରଦାନ କରିବାପାଇଁ ଦାୟୀ ହେଲେ ।

ଯାହାର ପ୍ରଭାବ ଉଚ୍ଚତ ସେ କ ସହଜରେ ଶାନ୍ତ ହୋଇ ପାରେ ? ଆଫଗାନମାନଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା ଶାସନର ଭାର ଦେଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ସେଥିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହେଲେ ନାହିଁ । ସେଉଁତୁକ ରାଜ୍ୟ ଓ ଗୌରବ ପୁନର୍ଲାଭ କରିବା ସେମାନଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ଇଚ୍ଛା ଥିଲା । ମାନସିଂହ ଇତିମଧ୍ୟରେ ଥରେ ଦିଲ୍ଲୀଠାରୁ ଯାଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଜଗତ୍‌ସିଂହ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଉଥିଲେ । ଆଫଗାନମାନେ ସେହି ଅବସର ପାଇ ସେମାନଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ପୁନର୍ବାର ମୋଗଲଶାସନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅସ୍ତ୍ର ଧାରଣ କଲେ (୧୫୯୮) । ମାନସିଂହଙ୍କ ଅନ୍ୟତର ପୁତ୍ର ମହାସିଂହ ଭଦ୍ରକଠାରେ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଜିତ ହେଲେ । ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଜଗତ୍‌ସିଂହଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ପୁତ୍ରଦ୍ୱୟ ମାନସିଂହ ପୁନର୍ବାର ବଙ୍ଗଲାକୁ ଆଗମନ କଲେ ଓ ଆସି ଓଡ଼ିଶା ଆଫଗାନଙ୍କୁ ନିରସ୍ତ କରାଇଲେ (୧୫୯୯) । ଆଫଗାନମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ଅଧିକାର ପାଇ କିଛିକାଳ ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହିଲେ ।

ମାନସିଂହ ତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟଦକ୍ଷତା ଓ ରାଜନୀତିକୁଶଳତା ସକାଶେ ଉତ୍ତମରୂପେ ଆକବରଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଉଚ୍ଚତମ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ପଦ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଆକବରଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ସେଲିମ ତାଙ୍କ ଭଉଣୀକ ବବାହ ହୋଇଥିଲେ ।

ସମ୍ରାଟ ଜାହାଙ୍ଗିର—ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟକୁଳଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆକବର ୧୬୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମାନବଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କଲେ । ମାନସିଂହଙ୍କ ଭଉଣୀପତି ସେଲିମ

---

* ସମସ୍ତ ଆଧୁନିକ ଚାଲିଆମ ଜିଲ୍ଲା, ଅନୁଗୁଲ, ଆଠଗଡ଼, ବାଙ୍କି, ବଡ଼ାମ୍ବା, ଦାଶପଲ୍ଲା, ଢେଙ୍କାନାଳ, ଖଣ୍ଡପଡ଼ା, ନରସିଂହପୁର, ନୟାଗଡ଼, ରଣପୁର, ତାଳଚେର, ଉଗିଲିଆ, ଉମ୍ରପଡ଼ା, ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ଅଧାଂଶ, ବଜ୍ରକୋଟ ଇତ୍ୟାଦି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜାହାଙ୍ଗିର ଜଗତ୍ସିଂହ ଯେତେ ମୋଗଲ ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଲେ । ଜାହାଙ୍ଗିର ସମ୍ରାଟ ହୋଇ ମାନସିଂହଙ୍କୁ ବଙ୍ଗ ବେହାର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ-କର୍ତ୍ତାରୂପେ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ମାନସିଂହ ଆଗ୍ରାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲେ (୧୬୦୬)। ଅନ୍ୟ ଜଣେ ତାଙ୍କ ପଦରେ ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ୧୬୦୭ ମସିହାରେ ଓଡ଼ିଶାପାଇଁ ଜଣେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନଯୁକ୍ତ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ବଙ୍ଗଳା ସୁବାଦାରଙ୍କର ଆଜ୍ଞାଧୀନ ଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହାସିମ ଖାଁ ଓ ଆଫଗାନ ବିଦ୍ରୋହ— ହାସିମ ଖାଁ ପ୍ରଥମ ଓଡିଶାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । କିଛିକାଳ ଭିତରୁ ହାସିମ କାଶ୍ମୀର ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇ, ଓଡିଶାର ଭାର ରାଜା କାଲ୍ୟନ ସଲଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ହେଲା (୧୬୧୧) ।

କାଲ୍ୟନ ସଲ ଓଡିଶାର ଶାସନଭାର ଲଭିଲା ଉତ୍ତାରୁ ପୁଣି ଓସମାନ ବଂଶଜ ସନ୍ଦସ୍ତ ଦୁର୍ଜୟୀ ପଠାଣଙ୍କୁ ଯେତେ ସମରକ୍ଷେତ୍ରରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେ ସମୟର ବର୍ଗୀୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଇସଲାମ ଖାଁ ତାଙ୍କ ସେନାପତି ସୁଜାତ ଖାଁଙ୍କୁ ଆଫଗାନଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ପଠାଇଲେ । ସୁଜାତ ଖାଁ ପ୍ରଥମେ ବପଷ୍ଟଦଲକୁ ଏକ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିବାରୁ ଓ ସମୟରେ ଲୋକେ ବଡ଼ ସ୍ଥେଚ୍ଛ ଦୁଅନ୍ତୁ ବୋଲି ଅନେକ ବୁଝାଇ ଯୁଦ୍ଧରୁ ସେମାନଙ୍କୁ ନବୃତ୍ତ ହେବାପାଇଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଲେ । ମାତ୍ର ପଠାଣଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟା ବାମ ହୋଇଥିଲା । ସୁଜାତ ଖାଁଙ୍କ ଉପଦେଶ ସେମାନଙ୍କ କର୍ଣ୍ଣକୁ ପ୍ରିୟ ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ନଦୀତୀରରେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ପଠାଣମାନେ ପରାଭୂତ ଓ ଓସମାନ ନିହତ ହେଲେ । ସୁଜାତ ଖାଁ ଆଫଗାନମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନା ବିଦ୍ରୋହନିବାରଣାର୍ଥ ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାକୁ ନ ଦେଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଗ୍ରାମରେ ଘନ ଘନ କର ରଖାଇଲେ । ସୁତରାଂ ସେମାନେ ଓଡିଶାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ଏପର ଭାବରେ ବାସ କଲେ ଯେ ୧୬୩୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜଣେ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜ ଓଡିଶା ଦର୍ଶନ କରି ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆଙ୍କୁ ମୁସଲମାନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

୧୬୧୮ ମସିହାରେ ମୁକାରମ ନାମକ ଜଣେ ଓଡିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେଲେ । ତାଙ୍କର ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଥିଲା । ସେଥିରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜାଙ୍କର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଛଡ଼ା ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ମୋଗଲସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେହି ସମୟରୁ ଆଫଗାନ ବଦ୍ରୋହର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଜଣା ପଡ଼ିଲା । ମୋଗଲମାନେ କେତେକ ବର୍ଷ ନିର୍ବିବାଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଉପଭୋଗ କଲେ ।

ସାଜାହାନ—ଆଫଗାନଙ୍କ ପରାଭବ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ ବଙ୍ଗ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଉଦ୍ଭାବିତାରଣରେ ଓ ଜଣେ ଜଣେ ସ୍ୱାଧୀନ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଶାସନରେ ଓଡ଼ିଶା ଆଣି ଶାନ୍ତି ଭୋଗ କରୁଥିଲା । ମହାବତ ଖାଁ ଓ ଜାହାଙ୍ଗିରଙ୍କ ଧୂର୍ତ୍ତ ଭାଳ ସବୁ ବରବାଦ କରି ଓଡ଼ିଶାରେ ଆସ ଜମାଇଥିଲେ । ଜେତେବେଳେ ଅଦ୍ଭୁତ ନେ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ସେ ଯୁଦ୍ଧାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନ ହେଇଥିବାରୁ ସାଜାହାନ ତାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଫଗାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୈନ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ଓ କେତେକ ଇଉରୋପୀୟ ଭୋପରୁ ସାହାଯ୍ୟ ଲାଭ କରିଲା ଅଧିକାର କଲେ । ବଙ୍ଗଳାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଇବ୍ରାହିମ ଖାଁ ଯୁଦ୍ଧରେ ନିହତ ହେଲେ (୧୬୨୭) । ଦୁଇବର୍ଷ କାଳ ବଙ୍ଗ ଶାସନ କରି ଅବଶେଷରେ ସେ ମୋଗଲସମ୍ରାଟ ଜାହାଙ୍ଗିରଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରାଭୂତ ହୋଇ ପୁଣି ଓଡ଼ିଶାକୁ ପଳାଇ ଅଇଲେ ଓ ପିତାଙ୍କଠାରେ ନିଜ ଅପରାଧପାଇଁ କ୍ଷମା ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ(୧୬୨୫) । ପିତାଙ୍କଠାରୁ କ୍ଷମା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱଜଧାନୀକ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲେ ଓ ପିତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ୧୬୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମୋଗଲ ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କଲେ ।

ବାଣିଜ୍ୟାର୍ଥ ଇଉରୋପୀୟଙ୍କର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଗମନ—୧୫୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାକୂଳସ୍ଥିତ ପିପଲିଠାରେ ପ୍ରଥମ ବାଣିଜ୍ୟ-କୋଠି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ନିର୍ବିବାଦରେ ଶହେ ବର୍ଷକାଳ ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ବଙ୍ଗୋପସାଗରରେ ଚଳିଲା । ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜଙ୍କ ପଦାନୁସରଣ କରି ଡଚ୍, ଫ୍ରାନ୍ସିସ୍, ଦନେମାର ଓ ଇଂରେଜମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଆଗମନ କଲେ । ୧୬୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂଲଣ୍ଡର ମହାରାଣୀଙ୍କଠାରୁ ଇଷ୍ଟ ଇଣ୍ଡିଆ କୁମ୍ପାନୀ ଭାରତବର୍ଷରେ ବ୍ୟବସାୟ କରିବାର ସନନ୍ଦ ପାଇଥିଲେ । ଇଂରାଜଙ୍କ ଭଗ୍ନ ୧୬୧୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଥମ ପିପିଲି ସ୍ପର୍ଶ କଲା । ସାଜାହାନ ପିତୃବିରୋଧୀ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ଦେବା ସକାଶେ ପକ୍ଷଭୁକ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସାଜାହାନଙ୍କର ସେ କଥା ଜାଗରୂପେ ସ୍ମରଣ ଥିଲା । ସେ ସମ୍ରାଟ ହୋଇ ପୋର୍ତ୍ତୁଗିଜଙ୍କୁ ସେଥିର ସମୋଚିତ ପ୍ରତିଫଳ ଦେଲେ । ତତ୍ପରେ ଇଂରାଜମାନେ ସାଜାହାନଙ୍କଠାରୁ ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ୟବସାୟ କରିବାର ଆଦେଶ ଲାଭ କଲେ(୧୬୩୫) । ଆକବର ଖାଁ ଜେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଳାର ଶାସନ-କର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ଇଂରାଜଙ୍କୁ ବାଣିଜ୍ୟକୋଠି ସ୍ଥାପନ କରି

Digitized by srujanika@gmail.com

ହୋଲେ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମ ସେଠାରେ ଇଂରାଜଙ୍କର କୋଠି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । କଛକାଲ ଉତ୍ତାରୁ ସାଜାହାନଙ୍କ ଏକ କନ୍ୟାର ଲ୍ୟୁଗାରେ ଗଆଁ ଲାଗି ଶରୀର ଦଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ବାଉଷନ ସାହେବ ଚକତ୍ସା କର ତାଙ୍କୁ ରୋଗମୁକ୍ତ କଲେ । ସମ୍ରାଟ୍ ଫରୁଖ୍ସାର ସାରଲାରୁ ଇଂରାଜଙ୍କର ଈଶ୍ୱର ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାର ସନନ୍ଦ ବାଉଷନ ସାହେବ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ବଙ୍ଗ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସୁଲତାନ ସୁଜାଙ୍କ ଅନୁରୋଧରେ ବାସିନ୍ଦା କେହ ମହଲା ସଧ ସାଉଣସ୍ଥ ପୀଡିତା ହୋଇଥିଲେ । ବାଉଷନ ସାହେବ ତାଙ୍କର ରୋଗ ସୁଦ୍ଧା ଉପଶମ କଲେ । ସୁତରାଂ ଇଂରାଜ ଇଷ୍ଟ ଇଣ୍ଡିଆ କୁମ୍ପାନୀଙ୍କ ଉପରେ ଦିଲ୍ଲୀ ସମ୍ରାଟ୍ ଓ ବଙ୍ଗ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଦୁହେଁ ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ହୁଗୁଲ୍ଲିଠାରେ ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟକୋଠିମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସୁବଧାନ୍ତରେ ଇଂରାଜମାନେ ବନା କରରେ ଆସବାଜା ଓ ରପ୍ତାନୀର ବ୍ୟବସାୟ ଚଲାଇଲେ ।

ଜାଫର ଖାଁ ନାସିର—୧୬୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜାଫର ଖାଁ ଦେଓଆନ ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଓଡ଼ଶାରେ ଭୂମିର ମୂଲ୍ୟ ଅଲ୍ପ ଥିବାର ଓ ଓଡ଼ଶା ଭୂମି ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ଅତି କଷ୍ଟକର କାର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ସେ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖିଲେ । ସୁତରାଂ ଜାଏଗିରଦାରଙ୍କୁ ଓଡ଼ଶାର ଅଲ୍ପ ମୂଲ୍ୟର ଭୂମି ଜାଏଗିର ସ୍ୱରୂପ ଦେବା ସକାଶେ ପ୍ରସ୍ତାବ କରିଥିଲେ । ସଧ ଲିଖିତ ଅଛି, ଦିଲ୍ଲୀ ସମ୍ରାଟ ସେ ପ୍ରସ୍ତାବରେ ସମ୍ମତ ହୋଇ ବଙ୍ଗଲା ଜାଏଗିର ପରବର୍ତ୍ତରେ କାହାର କାହାରକ ଓଡ଼ଶାରେ ଜାଏଗିର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ସମ୍ରାଟ୍ ଆରଙ୍ଗଜେବ—୧୬୫୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସାଜାହାନଙ୍କୁ କାରାରୁଦ୍ଧ ଓ ଆପଣାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭ୍ରାତାମାନଙ୍କୁ ପରସ୍ତ କର ଆରଙ୍ଗଜେବ ମୋଗଲ ସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ଼ ହୋଇଥିଲେ ।

ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ଲୁଣ୍ଠନ—ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ ମୋଗଲଶାସନକର୍ତ୍ତା ଇଂରାଜଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟାଚାର କର ସେମାନଙ୍କ ପଶ୍ଚିସ୍ଥ ଦୁଇ ଜଣ ଲୋକଙ୍କୁ କାରାରୁଦ୍ଧ କର ରଖିଥିଲେ । ସେଥିରେ ଇଂରାଜ ବଣିକମାନେ କୋପାବିଷ୍ଟ ହୋଇ ୧୬୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୯ ତାରିଖ ନବେମ୍ବରରେ ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ଆକ୍ରମଣ ଓ ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ ।

ଶୋଣି ଅଫଗାନ ବଦ୍ରୋହ—ବଙ୍ଗଦେଶର ଜଣେ ଜମିଦାର ଶୋଣି ସିଂହ ବଙ୍ଗ ସାନାଧିପତିଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ରଣସଜ୍ଜା କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାର ଅଫଗାନମାନେ ରହିମ ଖାଁଙ୍କ ସେନାପତିତ୍ୱରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହେଲେ (୧୬୯୫-) । ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ଶାର କ୍ଷତ୍ରଦଂଶ ସେମାନେ ଲୁଣ୍ଠନ କର ହସ୍ତଗତ କଲେ । ତହୁାରୁନ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଇବ୍ରାହିମ ଖାଁଙ୍କ ପୁତ୍ର ଜବରଦସ୍ତ ଖାଁଙ୍କଦ୍ୱାରା ଇହ୍ରମ ଖାଁ ୧୫୯୭ ମସିହାରେ ପରାସ୍ତ ହେଲେ । ତହିଁ ଆରବର୍ଷ ଇହ୍ରମ ଖାଁ ବଙ୍ଗଳାର ନୂତନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଓସମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରି ଦେହତ୍ୟାଗ କଲେ ।

ସୁଜାଉଦ୍ଦୀନ—ଔରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ଯେଉଁମାନେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ, ସେମାନେ ଏକପ୍ରକାର ବଙ୍ଗ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ସହକାରୀ ଓ ବଶବର୍ତ୍ତୀ ଥିବାର ଏଥିପୂର୍ବେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ଓଡିଶାର ସମସ୍ତ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ନାମ ଆମ୍ଭେମାନେ ପାଇ ନାହୁଁ । ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ନାମମାନ ମିଳଅଛି ଓ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଯେଉଁମାନ ଉଲ୍ଲେଖର ଯୋଗ୍ୟ, ଏହି ପୃଷ୍ଠାସବୁରେ ସେହି ନାମମାନଙ୍କର ନର୍ଦ୍ଦେଶ ଆମ୍ଭେମାନେ କରିଅଛୁଁ । ସୁଜାଉଦ୍ଦୀନ ବଙ୍ଗୀୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ମୁର୍ଶିଦ କୁଲିଙ୍କ ଜାମାତା ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଷରେ (୧୭୦୭) ଦିଲ୍ଲୀ-ସମ୍ରାଟ୍ ଔରଙ୍ଗଜେବ ସଂସାରଲୀଳା ତ୍ୟାଗ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରମାନେ ନିତାନ୍ତ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡିଲେ। ଔରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ଉତ୍ତରୁ ଦିଲ୍ଲୀ ସିଂହାସନ କ୍ରମଶଃ ଶ୍ରୀହୀନ ହୋଇଥିଲା । ସୁଜାଉଦ୍ଦୀନଙ୍କ ସୁବାଦାରୀ ସମୟରେ ମେଦିନୀପୁର ଓଡ଼ିଶା ସୀମାରୁ ଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ବଙ୍ଗ ସୀମାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଥିଲା । ଦୁଇ ଜଣ ବଙ୍ଗାଳୀ ତାଙ୍କର ସହକାରୀ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଓଡିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ମୁର୍ଶିଦ କୁଲିଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ସୁଜା ବଙ୍ଗ ବେହାର ଓ ଓଡିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ମହମ୍ମଦ ଭକ୍ତ ୧୭୨୫ ମସିହାରୁ ତାଙ୍କର ସହକାରୀ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ରହିଲେ ।

ମହମ୍ମଦ ଭକ୍ତ—ମହମ୍ମଦ ଭକ୍ତ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେବା ସମୟରେ ଉତ୍ତରରେ ମେଦିନୀପୁରର ନକଟବର୍ତ୍ତୀ ଲଣ୍ଡାଦେଉଳଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଝଙ୍କଲ ରଘୁନାଥପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ସୁବାର ସୀମା ନର୍ଦ୍ଧାରିତ ଥିଲା । କିଛିକାଳ ଉତ୍ତାରୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାର ଉତ୍ତରସ୍ଥିତ ତାବତ୍ଦେଶ ବଙ୍ଗଳାର ସୀମାଭୁକ୍ତ ହେଲା । ଝଙ୍କଲ ରଘୁନାଥପୁର ଓ ଚଲ୍‌କାକୁ ନଜାମ ସ୍ୱାଧିକାରଭୁକ୍ତ କଲେ । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ଦ୍ୱିତୀୟ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଲଷ୍ଟିକାକୁ ବାହାରୁମେ ଆଖୋଡ ହେଲେ। ତାଳି ଖାଁଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ପଣ୍ଡାଏ ଜଗଲାଥଙ୍କୁ ଘେନି ପୁରୀ ଚଲ୍‌କା କୂଳକୁ ପଳାଇଲେ । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଲୋକଙ୍କୁ ବଦ୍ରୋଦ୍ଧର କରିବା ସକାଶେ ୨୨ ଥାନା ବସିଲା । ମାତ୍ର ସେ ଥାନାମାନ ଅଧିକକାଳ ରହିଲା ନାହିଁ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁତ୍ର ବାଲକୃଷ୍ଣଦେବ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ । ଔରଙ୍ଗଜେବ ପିତୃକାର୍ଯ୍ୟ-ବରୋଧର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତସ୍ୱରୂପ ଯେଉଁ ସତ୍ରଦମାନ ଭାରତବର୍ଷର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ନର୍ମାଣ କରିବାର ଆଜ୍ଞା ଦେଇଥିଲେ, କଟକର ଜୁମାମସ୍ଜିଦ ସେସବୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସସୈନ୍ୟ ସମ୍ଭାରୁ ଗୋଟିଏ ଅଟଇ । ଏଥା ସଦ୍ଦୁଦ ତାଙ୍କ ଉତ୍ତାବଧାରଣରେ ନର୍ଭେ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶେଷରେ ୧୭୫୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ତାଳ ଅଟ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ଓ ଲୋକଙ୍କର ଅପ୍ରିୟ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ସେ ଲୋକଙ୍କୁ ନାନାପ୍ରକାରେ କ୍ଲେଶ ଓ ପୀଡ଼ା ଦେଇଥିଲେ ।

ମୁର୍ଶିଦ କୁଲି ଖାଁ—ସଦ୍ଦୁଦ ତାଙ୍କଙ୍କ ଜୀବିତରୁ ସୁଜାଉଦ୍ଦୀନଙ୍କ ଜାମାତା ମୁର୍ଶିଦ କୁଲି ଖାଁ ଓଡ଼ିଶାର ସଦ୍ଦାନାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେଲେ । ତାଙ୍କର ରାଜତ୍ୱରେ କ୍ଲେଶ ସାରଦର୍ଶିତା ଓ ପଟୁତା ଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତ୍ରୀୟ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କ ନାମରେ ଡାକ ଚଳାଇ ଦୁଇଥର ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ଚିଠାଉ ଲେଖିଥିଲେ । ସଦ୍ଦୁଦ ତାଙ୍କଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଜଗତ୍ଶାଠକୁ ଯୋଜ ପଠାଏ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ଲୋକେ ପଳାଇଥିଲେ । ସେଥିରେ ଦେଶର ରାଜସ୍ୱ ହ୍ରାସ ହୋଇଥିଲା । ମୁର୍ଶିଦ କୁଲି ସେ ଘଟନାକୁ ଚଉକର ବୁଦ୍ଧି ଜଗତ୍ଶାଥଦେବଙ୍କ ପୁନଦ୍ଦାର ଆନଯୁନ କରି ସନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପନ କରିବା ସକାଶେ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ତାଙ୍କ ଦେଓଆନ ନିର ହିମ୍ମାବଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ଦେଶର ରାଜସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅନେକ ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହୋଇଥିଲା । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଟଙ୍କାକୁ ଗୃଦ୍ଧଲ ଆଖ୍ୟାଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଇ ଅଛି ।

ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ଖାଁ—ସୁଜାଉଦ୍ଦୀନ ୧୭୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶରୀର ତ୍ୟାଗ କଲେ । ସର୍ଫରାଜ ଖାଁ ବଙ୍ଗ, ବେହାର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । କନୁ ନାହିଁ ଆର ବର୍ଷ ସର୍ଫରାଜଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ଖାଁ ବଙ୍ଗଦେଶର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କଲେ । ତଦନନ୍ତର ସେ ଓଡ଼ିଶାର ସଦ୍ଦକାସ୍ତ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ମୁର୍ଶିଦ କୁଲିଙ୍କି ଓଡ଼ିଶା ଶାସନଭର ତ୍ୟାଗ କରିବା ସକାଶେ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ସେଥିରେ ମୁର୍ଶିଦ ଅସ୍ୱୀକୃତ ହେବାରୁ, ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ୧୨ ହଜାର ଲୋକ ସେନ ତାଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଶା ଦଗରୁ ଯାତ୍ରା କଲେ । ମୁର୍ଶିଦ କୁଲି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ସାରଙ୍କଶୋର ଦେବଙ୍କଠାରୁ ସାହାଯ୍ୟ ଲଇଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର ଉତ୍ତରରେ ମୁର୍ଶିଦ ପରାଜିତ ହେଲେ ଓ ଜାହାଜରେ ଚଢ଼ି ମଚ୍ଛଳିପଟ୍ଟନକୁ ଗମନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ଆଲବର୍ଦ୍ଦି କଟକଠାକୁ ଆସି ସଦ୍ଦ ଅହମ୍ମଦଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ଡେଡେବେଲକୁ ଦକ୍ଷୀର ସମ୍ରାଟ୍ ନଡାନ୍ତ କ୍ଷମତାସ୍ପନ ହୋଇଥିଲେ । ଆଲବର୍ଦ୍ଦିଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟରେ କୌଣସି ଆପତ୍ତି ଉତ୍ତାପନ କରିବାକୁ ମୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କର ବିଶେଷ କ୍ଷମତା ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ନୂତନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ସଦ୍ଦ ଅହମ୍ମଦ ଲୋକରେ ଅପ୍ରିୟ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ବନ୍ଦୀକୃତ ହେଲେ । ବର୍ତ୍ତର ଖାଁ ନାମକ ଆଉ ଜଣେ ମୁସଲମାନ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନଭାର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ଯେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସମସ୍ତ ଗୁର୍ଜ୍ଜ କୋପାନ୍ତ ଦୋଇ ବଙ୍ଗରକୁ ଆସି ପହଞ୍ଚି କଲେ ଓ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନଭାର ମଙ୍ଗଦ ମାସୁମଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ହେଲା ।

ମରହଟ୍ଟା ଆକ୍ରମଣ ଓ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କର ଓଡଶା ଲାଭ—ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ତଦନନ୍ତର ସ୍ୱୀୟ ସୈନ୍ୟାଗାକ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହୋଇ ଓଡ଼ଶା ଜୟଲାଭଜନତ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିବା ସମୟରେ ସହସା ମରହଟ୍ଟାମାନେ ୧୭୪୧ ମସିହାରେ ଓଡଶା ଦେଇ ବଙ୍ଗଲା ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ବର୍ଦ୍ଧମାନ ନକଟରେ କେତେକ ଥର ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଲା । ମରହଟ୍ଟା ସେନାପତି ଭାସ୍କର ପଣ୍ଡିତ ଦଶଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଚଉଥ* ଓ ଆଲବର୍ଦ୍ଦିଙ୍କର ସମସ୍ତ ଦକ୍ଷିଣ ମାଗିଲେ । ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ଦେବାଠାରୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାରୁ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ବଙ୍ଗ ଅବରୋଧ ଓ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ବଧ କଲେ ! ଶେଷକୁ ୧୭୪୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୋଇ ତାଡ଼ିତ ହେଲେ ।

ଅବଦୁଲ ରସୁଲ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ (୧୭୪୨) । ଅନନ୍ତର ରଘୁଜୀ ଭୋସଲେ ସ୍ୱୟଂ ଆସି ବଙ୍ଗଦେଶ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଓଡ଼ଶା ବଳପୂର୍ବକ ଅଧିକାର କର ମିର ହବୀବ ନାମକ କଣେ ମୁସଲମାନ ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନଭାର ଦେଇ ନାଗପୁର ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ (୧୭୪୫) ।

ସର୍ଜାଫର ୧୭୪୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡଶାକୁ ମରହଟ୍ଟା ଓ ଅଫଗାନମାନଙ୍କୁ ତଡ଼ିଦେବା ସକାଶେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ, କିନ୍ତୁ ସେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ତଦନନ୍ତର ଅଭାଉଲ୍ଲାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସେହି ଭାର ଅର୍ପିତ ହେଲା । ବର୍ଦ୍ଧମାନ ନକଟରେ ସେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ସ୍ୱୟଂ ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ପଧା ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ କର ସେମାନଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ପରାସ୍ତ କଲେ । କିନ୍ତୁ ମରହଟ୍ଟାଏ ତ ସମ୍ମୁଖ ଯୁଦ୍ଧରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ ନ ଥିଲେ । ଲୁଚି ଲୁଚି ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଲୁଣ୍ଠନକାରଙ୍କ ପର ଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ । ସେଥିରେ ସେମାନଙ୍କୁ ସମ୍ୟକ୍‌ରୂପେ ପରାଭବ କରିବା ଦୁଷ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ମରହଟ୍ଟାଏ ବର୍ଦ୍ଧମାନ ନକଟରେ ବାରମ୍ବାର ପରାଭୂତ ହୋଇ ମୋଗଲଶତ୍ରୋଧୀ ବେଦାର ଅଫଗାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହେଲେ । ଅବଶେଷରେ ୧୭୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରଘୁଜୀଙ୍କ ସୁନ ଜାନୋଜୀ କେତେକ ସୈନ୍ୟ ମିର ହବୀବଙ୍କ ନକଟରେ ରଖି ସ୍ୱଦେଶକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଗତ ହେଲେ ।

---

* ରାଜସ୍ୱର ଚତୁର୍ଥାଂଶ; ମରହଟ୍ଟାମାନେ ମୋଗଲଙ୍କଠାରୁ ବାହୁବଳରେ ଭୟ ଦର୍ଶାଇ ଏ କର ଆଦାୟ କରୁଥିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅବଶେଷରେ ୧୭୫୧ ମସିହାରେ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦି ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ଦମନ କରିବା ପାଇଁ କଟକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଗମନ କଲେ । ମରହଟ୍ଟାମାନେ ସମ୍ମୁଖଯୁଦ୍ଧରେ ନ ଟିକିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ଦମନ କରିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ଦେଖିଲେ ନାହିଁ । ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ କୌଶଳ ଓ ପୌନଃପୁନିକ ଆକ୍ରମଣରେ ବଙ୍ଗଦେଶ ସାଇତ୍ୟ ପ୍ରପୀଡିତ ହୋଇଥିଲା. ଫଳତଃ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦି ୧୭୫୧ ମସିହାରେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସେଥିରେ ସ୍ଥିରୀକୃତ ହେଲା ଯେ ବଙ୍ଗଦେଶ ସରକାରେ ବାର ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଚଉଥ କର ମରହଟ୍ଟାଏ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜସ୍ୱରୁ ବ୍ରେନ୍‌ସଲ୍ସ ସୈନ୍ୟଙ୍କର ଅଦାୟ ମୁଦ୍ଦାରେ ଦଉ ହେବା । ସୁନାମୁଖୀ (ସମ୍ଭବତଃ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା, କେହି କେହି ବୋଲନ୍ତି ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ) ନଈ ପାଣିରେ କାୟା ସେହ୍ନ ନଦୀର ଉତ୍ତରବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଦେଶରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ପାଦ ନ୍ୟାସ କରିବେ ନାହିଁ । ଅଦ୍ଭୁତ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଧିପତ୍ରର ନ୍ୟସ୍ତମାନସାରେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ମତ ମେର ହବୀବ ବଙ୍ଗୀୟ ନବାବଙ୍କ ନାମମାତ୍ର ଅଧୀନ ହୋଇ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ପଦରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହେଲେ । ବାରଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଚଉଥ ମଧ୍ୟରୁ ଚାରିଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଓଡ଼ିଶା ରାଜସ୍ୱରୁ ମଧ୍ୟ ଦେବାର ସ୍ଥିର ହୋଇଥିଲା । ମେର ହବୀବ ଉଦଳସାରେ କଇଁକାଳ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଇଲେ, ମାତ୍ର ଅଳ୍ପସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ ନିହତ ହେଲେ । ତଦନନ୍ତର ମସାଲଦ୍ଦୀନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନଭାର ଅର୍ପିତ ହେଲା । ସେ ସମୟକୁ ଓଡ଼ଶାର ଆଭ୍ୟନ୍ତରକ ଶାସନରେ ଏମନ୍ତ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ସଂଘଟନ ହୋଇଥିଲା ଯେ, ମସାଲଦ୍ଦୀନ ବର୍ତ୍ତେ କାଳ କୌଣସିରୂପେ ଚଳାଇ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଚଳାଇବା ବିଷୟରେ ଅକ୍ଷମ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ଓଡ଼ଶାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶାସନଭାର ଆଲିବର୍ଦ୍ଦି ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସମର୍ପଣ କଲେ (୧୭୫୫-୫୬) ।

ଦେଶର ଅବସ୍ଥା—ଆଫଗାନମାନେ ଓଡ଼ଶା ଜୟ କଲ୍ଲ ଜଗ୍ନାଥଙ୍କ ହସ୍ତକୁ ଯିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ଶାରେ ଯୁଦ୍ଧ ବନ୍ଦ ପ୍ରାୟ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନରୂପେ ଲାଗି ରହିଥିଲା, ସେଥିରେ ଓଡ଼ଶାବାସିଏ କୌଣସି ପକ୍ଷରୁ ନିସ୍ତାର ନ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଘୋର ଅଶାନ୍ତି ଭୋଗ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା ।

ଲୋକେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ବଦଳ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ଦୋଷରୁ ଅନେକ ଅତ୍ୟାଚାର ସହ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଶାଁକ ଶାସନ ସମସ୍ତରେ ଲୋକେ ଯେ କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଏଥିପୂର୍ବେ ଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଘଟିଥିବାର କୌଣସି ନିଦର୍ଶନ ମିଳଇ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ବୋଧ ହୁଏ, ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନରୂପେ ଜନ୍ମୁଲ ହେଉଥିଲା ଓ ଲୋକେ ସେ ବିଷୟରେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଥିଲେ । ପ୍ରଜାଏ ସୁଜସ୍ୱ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସଧ୍ୟ ନସ୍ୱମିଉରୁପେ ଦେଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳଇ । ଯେହେତୁ ୫ମସ୍ ସାହେବଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ମୋଗଲରାଜ୍ୟର ରାଜସ୍ୱସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ପୁସ୍ତକରେ ଓଡ଼ଶାରୁ ବହୁପରିମାଣରେ ରାଜସ୍ୱ ୫ଙ୍କା ଆଦାୟ ହେଉଥିବାର ଲକ୍ଷିତ ଅଛ ।

ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସମସ୍ତରେ କ ବଙ୍ଗ କ ଓଡ଼ଶା ଦୁଇ ଦେଶରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଶିଷ୍ୟସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧିକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାରେ ମୁସଲମାନ-ଧର୍ମର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କ ସଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିବାର ବୋଧ ହୁଅଇ ନାହିଁ ।

ବାଣିଜ୍ୟ—ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରେ ଉତ୍ତମ ଉତ୍ତମ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତ୍ରମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଉଥିଲ । ଇଂରାଜମାନେ ସେହି ବସ୍ତ୍ରର ବିଶେଷ ବ୍ୟବସାୟୀ ଥିଲେ । କାଠ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦାର୍ଥରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ସଧ୍ୟ ସେ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ସ୍ପଷ୍ଟ ବୋଧ ହୁଅଇ । ମୁସଲମାନମାନେ ବ୍ୟବସାୟ ସାମଗ୍ରୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ବିଶେଷ କରମାନ ବସଣି କରିଥିବାରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ହ୍ରାସ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲ । ଏପରି କଥିତ ଅଛ, ମୁସଲମାନମାନେ କେତେ କେତେ ବେଳେ ଆଠଅଣା ମୂଲ୍ୟର ଦ୍ରବ୍ୟ ଉପରେ ଦଶ ୫ଙ୍କା ଗୁରୁ ଅଣା ହିସାବରେ କର ଧାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

ଆଫଗାନ ଉପନିବେଶ—ଆଫଗାନମାନେ ଓଡ଼ଶାରେ ୩୮ ବର୍ଷ କାଳ ବିଦ୍ରୋହାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ରଖିଥିଲେ । ସେମାନେ ସଦ୍ଭାବରେ ଅବନତ ହେବାର ଲୋକ ନ ଥିଲେ । ସବୁବେଳେ ଉଦ୍ଧତ ଓ ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ, ସେମାନଙ୍କର ସମତା ବହୁ ପରିମାଣରେ ଶଙ୍କୀକୃତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ରାଜ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କାଙ୍କରେ ଉତ୍କଣ୍ଠିତ ହୋଇ ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମୀ ମୋଗଲଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବାରମ୍ବାର ଯୁଦ୍ଧ କରିବାରୁ ସେମାନେ କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ନିସ୍ତେଜ ହେଲେ ଓ ମୋଗଲ ସୁବାଦାରମାନେ ସେମାନଙ୍କ ବଳ ହ୍ରାସ କରିବା ପାଇଁ ନାନାବିଧ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ, ତେତେବେଳେ ସେମାନେ ବାଧ ହୋଇ ବଙ୍ଗ ବେହାର ଓଡ଼ଶାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ଶାର ମୁସଲମାନମାନେ ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ପଠାଣ ବା ଆଫଗାନ । ଆଜିକାଲି ଓଡ଼ଶାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସେମାନେ ବାସ କରିଥିବା ପର ବୋଧ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ପୁର୍ତ୍ତ ଜିଲ୍ଲାରେ ମୁସଲମାନ ଅଧିବାସିସଂଖ୍ୟା ଅଧି ଅଲ୍ପ; କଟକ ଓ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଭଦପେକ୍ଷା କିଛ ଅଧିକ । ସେମାନଙ୍କ ସଧ୍ୟରୁ ପୁଣି ଅଧିକାଂଶ ଦୁଃଖୀ । ମୁସଲମାନ ଜମିଦାର କ ଧନୀ ଲୋକ ଓଡ଼ଶାରେ ଅତି ଅଳ୍ପ ଦେଖାପାଏ । ମୁସଲମାନମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶାରେ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳ

Digitized by srujanika@gmail.com

କର୍ମ କରିବାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚରେ ହୁଅଇ ନାହିଁ । ବୋଧ ହୁଏ ସେମାନଙ୍କର ପୈତୃକ ଅବସ୍ଥାନ ଅବା ଅଦ୍ୟାପି ସେମାନଙ୍କଠାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛ ! ଏକ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାର ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ଅନେକ ମୁସଲମାନ ବାସ କରୁଥିଲେ । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପର୍ତ୍ତୁଗିଜ ପରିବ୍ରାଜକଙ୍କର ଓଡ଼ଶା ଭ୍ରମଣବୃତ୍ତାନ୍ତ ଏଥିର ବିଶେଷ ପ୍ରମାଣ ସ୍ଥଳ । ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଗୃହ ଇତ୍ୟାଦି ସୁଲଭ ଓ ଲଘୁକର ବୃତ୍ତିମାନଙ୍କରେ ଅମନୋଯୋଗ ସେମାନଙ୍କର ଦୈନ୍ୟଦଶାକୁ ବଢ଼ାଇଅଛ । ସେହି ହେତୁରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା କେତେକ ପରିମାଣରେ ହ୍ରାସ ହୋଇଅଛ ।

ବଙ୍ଗାଳ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତିଙ୍କର ଉପନିବେଶ—ମୁସଲମାନମାନେ ହିନ୍ଦୁଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାପାଇଁ ସଙ୍କୁଚିତ ନ ଥିଲେ । ରାଜା ଟୋଡରମଲ୍ଲ ଓ ରାଜା ମାନସିଂହଙ୍କ ସୈନ୍ୟଦଳରେ ସେମାନେ ସୁବାଦାର୍ ପଦରେ ସୁଦ୍ଧା ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ଅନେକ ବଙ୍ଗାଳ ଓ ଖୋରଦ୍ଧାମାନେ ମୁସଲମାନ ସରକାରଦରବାରରେ ଉଚ୍ଚ ଉଚ୍ଚ କର୍ମମାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲେ । କାଳସ୍ରୋତ ମଲ୍ଲ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଓ ଆଉ ଦୁଇଜଣ ବଙ୍ଗାଳ ଓଡ଼ଶା ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କ ସହକାରୀ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସିଥିବାର ଇତିପୂର୍ବେ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛ । ଏହିରୂପେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଗୌରବ କରିବାଯୋଗୁଁ କେତେକ ଖୋରଦ୍ଧା ଓ ବଙ୍ଗାଳ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ରହିଁ ରହିଁ ଓଡ଼ଶାରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନ ଯୋଗୁଁ ଓ କୌଣସି କୌଣସି ମୁସଲମାନ ଶାସକଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ମଧ୍ୟ ବଙ୍ଗଲାଦେଶରୁ କେତେ ଲୋକ ଓଡ଼ଶାକୁ ଚାଲି ଆସିଥିଲେ । କେବଳ ଯେ ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କାୟସ୍ଥ ଏ ଦେଶକୁ ଆସି ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି, ଏମନ୍ତ ନୁହେଁ; ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ଚଷା, ତାମ୍ବୁଲି, ଭଣ୍ଡାରୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ହିନ୍ଦୁସମାଜର ନୀଚ ଜାତି ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ଶାକୁ ଆସି ବସବାସ ସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନୁସନ୍ଧାନରୁ ଜାଣିଅଛୁଁ ଯେ କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ବଙ୍ଗୀୟ ଚଷା ଉତ୍କଳୀୟ ଚଷାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବାବାନ୍ଦ-ସୂତ୍ରରେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ—ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠୀକେତେ ମସଜିଦ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେମାନଙ୍କ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟର ଯଥାକଥଞ୍ଚିତ ପରିଚୟ ଦେଉଅଛ । ସେ ସବୁ ମଧ୍ୟରେ କଟକ, ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ଯାଜପୁରର ଜୁମାମସଜିଦ ଓ କଦମରସୁଲ ପ୍ରଧାନ । ବାରବାଟୀ କିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟରେ ଦିଲ୍ଲୀ ସମ୍ରାଟ ଅବ୍ଦୁଲଦସାଙ୍କ ସମୟରେ ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ମସଜିଦ ଅଦ୍ୟାପି ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ମୁସଲମାନମାନେ ଓଡ଼ଶାରେ କୌଣସି ବର୍ତ୍ତୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ କ ନାହିଁ ସେଥିର କୌଣସି ନିଦର୍ଶନ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନାହୁଁ । ମୁଣ୍ଡିଦ କୁଲ୍ ଗାଁ ଓଡ଼ଶାରୁ ବଙ୍ଗଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଡାକ ଚଲାଇଥିବାର ଲଖିତ ଅଛି । କନ୍ତୁ ସେ ଜିନିଷ ଡାକ, ଆମ୍ଭେମାନେ ତାହା ନିଶ୍ଚୟରୂପେ କହିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ।

ଜଳିଲ ଭାଷା, ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଜ୍ଞାନତର୍ଚ୍ଚା—ଜଳିଲ ଭାଷା ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କର୍ଷ ଓ ଜନତ ଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ଜମେ ସେଥିର ଚର୍ଚ୍ଚା ନିଶେଷରୂପେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଦେଶୀୟ ଲୋକେ ଅନେକେ କବତା ଲେଖିବାର ଅଭ୍ୟାସ କରିଥିଲେ । ଅନେକ କବ ମଧ୍ୟ ଖ୍ୟାତନାମା ହୋଇ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ କବ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଓ ଘନକୃଷ୍ଣଦାସ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଓଡଆ ଭାଷାରେ କବତା ଲେଖିଥିଲେ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଦବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସତେଇଶ ଅଙ୍କରେ 'ରସଲେଖା' ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ ବୋଲ ଭଣିଅଛନ୍ତି । କୌଣସି ଓଡ଼ଶା ରାଜାଙ୍କ ୨୭ ଅଙ୍କ ୨୧ବର୍ଷ ହେଉଅଛି । ଓଡ଼ଶାର ଜନ ଦବ୍ୟସିଂହ ରାଜାଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ଦବ୍ୟସିଂହଙ୍କ (୧୬୯୦ — ୧୭୧୩) ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କେହି ଏକୋଇଶ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରି ନାହାନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଗଞ୍ଜାମର ଅନ୍ତଃପାତୀ ଘମୁସର ଗଡ଼ର ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ୪୨ଖଣ୍ଡି ଛନ୍ଦପୋଥି ଓ ଅସଂଖ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର କବତା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ବୈଦ୍ୟନାଥବଲାସ ତାଙ୍କର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ବୋଲ ଦେଶରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତାଙ୍କ ରଚନାର ଅଧିକାଂଶ ଭାଗ ଅଶ୍ଳୀଳ ଓ ଶବ୍ଦାଡ଼ମ୍ବରରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେ ଭାବ ଅପେକ୍ଷା ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ୁମ୍ବର ଅଧିକ ପ୍ରିୟ ଥିଲେ । ଅଧୁନାତନ ଭାବପ୍ରିୟ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ତାଙ୍କର ଶବ୍ଦାଡ଼ମ୍ବରଯୁକ୍ତ କବତାଚୟ ରୁଚିସଙ୍ଗତ ହେଉ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଶଂସାରେ ଆମ୍ଭର ପଦେ ବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ଯେ, ସେ ଯେଉଁଠାରେ ସରଳ ବାକ୍ୟ-ମାନ ବ୍ୟବହାର କରି ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି, ସେ ସ୍ଥଳମାନ ମଧୁର ଓ ଭାବଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଫଳତଃ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କର କବତ୍ୱଶକ୍ତି ନିନ୍ଦା ନ ଥିଲା; ମାତ୍ର ସଦ୍‌ରୁଚିର ଅଭାବ ଥିଲା । ଘନକୃଷ୍ଣଦାସ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କର ସମକାଳୀନ ଥିଲେ ବୋଲ ଦେଶରେ ପ୍ରବାଦ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ସେ ଜଣେ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ରସକଲ୍ଲୋଳ ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ରସକଲ୍ଲୋଳ ପରି ସୁଲଳିତ ରଚନା ଉତ୍କଳ ଭାଷାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅଇ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟ ଘନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରଚିତ ଅର୍ଦ୍ଧନାଣ ପରି ଚଉଉଣା ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ ଅଉ ନରଲ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରୁ ଝୋଲ ମାଉର ଅନୁକରଣରେ ଓଡଆ ଶୈଳୀର ପୁରାଧାର୍ଥ ଗୃହଶାସ୍ତ୍ରମାନ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଅଇ । ନାୟକ-

Digitized by srujanika@gmail.com

ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଏ ଅନୁମାନ ପକ୍ଷରେ କେତେକ ଉପଯୋଗୀ ଅଟଇ । ମୁସଲମାନଙ୍କ ସମୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ଦେଶର ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ଗୃହଶାଳା ସ୍ଥାପିତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ମୁସଲମାନଙ୍କ ଅଧିକାର ଉତ୍ତରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପାରସୀ ଶବ୍ଦର ସ୍ଥାପିତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା; ଏଥିସକାଶେ ମଧ୍ୟଭବ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସଂସ୍କୃତର ଯେ ଆଲୋଚନା ଶିକ୍ଷିତମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ଓଡିଆ କବିତାଚୟ କେତେ ଅଂଶରେ ତହିଁର ପରିଚୟ ଦେଉଅଛି ।

ବୃତ୍ତିବିଧାନ—ଓଡ଼ିଶାର ହିନ୍ଦୁ ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ପାଇକ, ଧୋବା, ଭଣ୍ଡାର, ଚଉକିଆ, କମାର, ନାପିତ ପ୍ରଭୃତି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସେବକଙ୍କର ନିଷ୍କର ବୃତ୍ତି ବିଧାନ ଥଞ୍ଚା ଥିଲା । ମେଦେନ୍ତର, ଘାଟୱାଙ୍ଗି ପ୍ରଭୃତି ଗୋଟିକେତେ ନୂତନ ନିଷ୍କର ବୃତ୍ତି ମୁସଲମାନମାନେ ସୁଦ୍ଧା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ହିନ୍ଦୁ ରାଜାଙ୍କ ଦେବତ୍ର ଓ ବ୍ରହ୍ମତ୍ର ପରି ମୁସଲମାନମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା କେତେକ ପୀରୋତ୍ତର ବୃତ୍ତି ଥଞ୍ଚା ହୋଇଥିଲା ।

ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ।

ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ଭୋଁସଲା ବଂଶର ଅଭ୍ୟୁଦୟ—ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟମାନେ ଶିବାଜୀଙ୍କ ଅଧିନାୟକତ୍ୱରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ହିନ୍ଦୁଜାତି ହୋଇ ଉଠିଲେ । ସେମାନେ ବାହୁବଳରେ ଭାରତବର୍ଷର ନାନାସ୍ଥାନ ଜୟ କଲେ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ମରହଟ୍ଟା ରାଜ୍ୟମାନ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ନାଗପୁରସ୍ଥ ଭୋନ୍‌ସଲେ ରାଜାମାନେ ଉଚ୍ଚିଙ୍ଗିତ ଅନେକ ମରହଟ୍ଟା ରାଜ୍ୟରୁ ଏକ ରାଜ୍ୟର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର କ୍ଷୁଦ୍ର ମରହଟ୍ଟା ରାଜ୍ୟାଧିପଙ୍କ ପରି ଭୋନ୍‌ସଲାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏକଦଳ ଲୁଣ୍ଠନ-କାରୀଙ୍କର ନାୟକ ଥିଲେ । ରଘୁଜୀ ଭୋନ୍‌ସଲା ଭୋନ୍‌ସଲା ବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା । ତାଙ୍କର ଗୃହ ପୁଣେ ଜଲ୍ଲାରେ ଥିଲେ । ଜାନୋଜୀ ଭୋନ୍‌ସଲା ରଘୁଜୀଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ-ପୁତ୍ର । ରଘୁଜୀଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ସେ ସିଂହାସନାରୋହଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡିଶା ମରହଟ୍ଟାରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ହେଲା । ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ ସବାଜୀ (୧୭୨୫) ଓ ରଘୁଜୀ (୧୭୮୮) ନାଗପୁରର ସିଂହାସନରେ ଆରୂଢ଼ ହୋଇ-

Digitized by srujanika@gmail.com

ଥିଲେ । ରଘୁଜୀଙ୍କଠାରୁ ଏକ ସନ୍ଧିପତ୍ର ଜରିଆରେ ଇଂରାଜମାନେ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଅନନ୍ତର ୧୮୦୩ ମସିହାରେ ସେମାନେ ଏ ପ୍ରଦେଶ ଅଧିକାର କଲେ ।

ଶିବଭଟ୍ଟ ସାନ୍ତ୍ରା—ଆଲ୍ଲବର୍ଦ୍ଦୀ ଖାଁଙ୍କଠାରୁ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଯେତୁପେ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ, ତାହା ଏଥିପୂର୍ବେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତାର ପାଇବା ପୂର୍ବରୁ ବଙ୍ଗଦେଶର ଚଉଥ ଆଦାୟ କରିବା ସକାଶେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଶିବଭଟ୍ଟ ସାନ୍ତ୍ରାଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଲବ୍ଧଲାଭ ହେବାରୁ ଶିବଭଟ୍ଟଙ୍କୁ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଭାର ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଆଠବର୍ଷ କାଳ ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନଭାର ରହିଲା । ସେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜସ୍ୱର ପୁନଃନିରୂପଣ କଲେ । ଭୂମି ରାଜସ୍ୱ ୧୬ ଲକ୍ଷ ଓ ନାନାପ୍ରକାର କର ଗୃହ ଲକ୍ଷ, ଏରୂପେ ୧୮ ଲକ୍ଷ ଅର୍କଟ ମୁଦ୍ରା ଓଡ଼ିଶାର ମୋଟ ରାଜସ୍ୱ ସ୍ଥିରୀକୃତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଏ ଟଙ୍କା କାହିଁକି କେବେରୁପେ କଦାପି ଆଦାୟ ହୋଇଅଛି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ୧୭୨୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ଅନ୍ତଃପାତୀ ଜିମିଡ଼ନାମକ ସ୍ଥାନର ରାଜା ନାରସିଂହଦେବ ଆପଣାକୁ ଖୋରଧା ସିଂହାସନର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ବିବେଚନା କରି ସୈନ୍ୟରେ ଖୋରଧାଧିପତି ବୀରକିଶୋର ଦେବଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା କଲେ । ବୀରକିଶୋର ପରାଭୂତ ହୋଇ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାରଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଘେନିଲେ । ଶିବଭଟ୍ଟ ଖୋରଧା ରାଜାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଅବଶେଷରେ ଖୋରଧା ରାଜଶତ୍ରୁ ନାରସିଂହ ପରାଜିତ ଓ ତାଡିତ ହେଲେ । ଖୋରଧା ରାଜା ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ବହୁଳ ଅର୍ଥ ଦେବେ ବୋଲି ଅଙ୍ଗୀକାର କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ଶତ୍ରୁ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ପରାଭବ ଲବ୍ଧଲାଭ ହୋଇ ସେ ସ୍ୱୀୟ ଅଙ୍ଗୀକୃତ ଟଙ୍କା ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ଦେଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସୁଉବଂ ଦସ୍ୱା ନଦୀ ଏବଂ ଚିଲ୍କା ହ୍ରଦ ଓ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଲେମ୍ବାଇ, ରାହାଙ୍ଗ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମପ୍ରେଣ୍ଟ ତାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଗଡ଼ଜାତର ସ୍ୱତ୍ୱ ସହିତ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । ନବଲବ୍ଧ ରାଜ୍ୟମାନ ଲାଭଜନକ ନ ହୋଇ ବରଂ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ଅଧିକ ବିବାଦ ବିସମ୍ବାଦରେ ଜଡିତ କଲା । କରଦ ଗଡ଼ଜାତ ରାଜାମାନେ ଧାରାବାହିକରୂପେ କର ନ ଦେଇ ବାରମ୍ବାର ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ । ସେହି ଯୁଦ୍ଧ ଯୁଦ୍ଧମାନଙ୍କରେ କେତେବେଳେ ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପରାଭବ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ସମୁଦ୍ରକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ମାହାଲମାନ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଆମିଲ ବା ଗୁମାସ୍ତାଏ ରହିଥିଲେ । ଖୋରଧା ରାଜାଙ୍କ ଲୋକେ ଆସି ସେ ମାହାଲମାନଙ୍କରେ ଉପଦ୍ରବ କରିବାକୁ ସୁବ୍ଧା ନ୍ୟସ୍ତ କରୁ ନ ଥିଲେ । ଶିବଭଟ୍ଟ ଏହିରୂପେ ୮ ବର୍ଷ କାଳ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡ଼ଶାରେ ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଇ ଅକସ୍ମାତ୍ ୧୭୬୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରୁ ବଚ୍ୟୁତ ହେଲେ ।

ଚମନା ସାହୁ ଓ ଆଦପୁର ଗୋସ୍ୱାମୀ—ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଶାସନ ଓଡ଼ଶାରେ କୌଣସି ବଶେଷ ନସ୍ୱମାଧୀନ ହୋଇ ଚଳୁ ନ ଥିଲା । ନାଗପୁରରେ ଭୋନ୍‌ସଲ୍ଲାମାନେ ଆପଣାର ଇଚ୍ଛାମତେ କାହାକୁ କେତେବେଳେ ଯେ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟର ଭାର ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ, ସେଥିର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ନଶ୍ଚୟତା ନ ଥିଲା । ଚମନା ସାହୁ ଓ ଆଦପୁର ଗୋସ୍ୱାମୀ ୧୭୬୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ହଠାତ୍ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନଭାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ସେମାନେ ଶିବଭଟ୍ଟଙ୍କୁ ଉଡ଼ଦେଇ କଛକାଳ ଓଡ଼ଶା ଭୋଗ କଲେ, ପୁଣି କାଳଆ ପଣ୍ଡିତନାମକ ଆଉ ଜଣେ ଭୋନ୍‌ସଲ୍ଲାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଇଉ ମଧ୍ୟରେ ଶିବଭଟ୍ଟ ଓଡ଼ଶାର ଖଣ୍ଡାଏତ ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇ ବଦ୍ରୋହାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ କଲେ । ବଦ୍ରୋହନବାରଣାର୍ଥ ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟମାନେ ଆସି ଓଡ଼ଶାରେ ନାନାପ୍ରକାର ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଭବାଗା ପଣ୍ଡିତ ନାଗପୁର ଭୋନ୍‌ସଲ୍ଲାଙ୍କଦ୍ୱାରା ୧୭୬୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ଶାରୁ ପୁଣି ସ୍ୱଦେଶକୁ ଆହୂତ ହେଲେ ।

ଶମ୍ଭୁଜୀ ଗଣେଶ—ଭବାଗା ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଜାଗାରୁ ଶମ୍ଭୁଜୀ ଗଣେଶ ଓଡ଼ଶାର ସୁବାଦାର ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ସେ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଜାକଣ୍ଟକ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ଓଡ଼ଶା ମଧ୍ୟରେ ନାନାପ୍ରକାର କର ପ୍ରଚଳିତ କଲେ ଓ ଅନେକ ନଷ୍କର ଭୂମିକ ସକର କଲେ; ମଧ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ ଭୂମି ନଷ୍କରରୂପେ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା, ସେସବୁ ଭୂମିର ଅଧିକାରୀମାନେ ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟତନ୍ତ୍ରର ବ୍ୟୟ ଯୋଗାଇବା ସକାଶେ ଆଦଷ୍ଟ ହେଲେ; ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଦୌରାତ୍ମ୍ୟରେ ପ୍ରଜାଙ୍କର ପୀଡ଼ା ଓ କ୍ଲେଶର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ଦେଶର ଧନଧାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଏକପ୍ରକାର ସେ ସମସ୍ତଙ୍କରେ ଲୋପକରି ଲଉଥିଲା ବୋଲିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ବଶୃଙ୍ଖଳ ଶାସନ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା, ପ୍ରାଣି-ବନାଶ, ଦୁର୍ଭିକ୍ଷସଂଘଟନ ଓ ରାଜ୍ୟବପ୍ଳବ ଯେ ସେଥିର ଶେଷଫଳ ହେଲା, ଏକଥା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ମଧ୍ୟ ଶମ୍ଭୁଜୀ ଗଣେଶଙ୍କ ଶାସନର ଶେଷଭାଗକୁ (୧୭୫୩-୭୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ) ଏକ ଭୟଙ୍କର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଓଡ଼ଶାରେ ପଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିରେ ଶତ ଶତ ଗ୍ରାମ ଜନଶୂନ୍ୟ ଓ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ହତପ୍ରାଣ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ; ଟଙ୍କାକୁ ୨ ସେର ଗୁଡ଼ାଳ ମିଳିବା କଷ୍ଟକର ହୋଇଥିଲା । ସେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ସେହ ସମୟରେ ଅତି

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରବଳତାର ସହିତ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନନ୍ତର ୧୭୦୨ ମସୀହାରେ ବାବାଜୀ ନାମକ ଆଉ ଜଣେ ଓଡ଼ଶାର ମରହଟ୍ଟା ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ।

ବାବାଜୀ ଓ ମାଧୋଜୀ ଦ୍ୱର—ବାବାଜୀ ଓଡ଼ିଶାର ସୁବାଦାର ଥିବା ସମୟରେ ସାବାଜୀ ଛେତ୍ରସଲ୍ଲ ନାଗପୁର ସିଂହାସନରେ ଅଧିରୂଢ ହେଲେ । ସାବାଜୀ ରାଜା ହୋଇ ମାଧୋଜୀ ଦ୍ୱର ନାମକ ତାଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରିୟବ୍ୟକ୍ତିକ ଚାରିଜଣଙ୍କର ସୁବାଦାର କର ପଠାଇଲେ । ମାଧୋଜୀ ଆସି ବାବାଜୀଙ୍କି କାରାରୁଦ୍ଧ କଲେ; ଇତିମଧ୍ୟରେ ସାବାଜୀ ଛେତ୍ରସଲ୍ଲଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ସଂଘଟିତ ହେଲା । ନୂତନ ନାଗପୁର ରାଜପ୍ରତିନିଧି ମାଧୋଜୀଙ୍କି ପଦଚ୍ୟୁତ କର ବାବାଜୀଙ୍କି ପୁନର୍ବାର ତାଙ୍କ ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ; କିନ୍ତୁ ନାଗପୁର ରାଜଦରବାରରେ ବାବାଜୀଙ୍କର ଅନେକେ ବିରୋଧୀ ଥିଲେ, ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ସୁବାଦାର ହେବାକୁ ଦେଲେ ନାହିଁ; ମାଧୋଜୀ ସୁତବ୍ରଂ ସୁବାଦାର୍ଯ୍ୟ ପଦରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ; ପୁଣି ତାଙ୍କ ସୁବାଦାର୍ଯ୍ୟ ସମୟରେ (୧୭୨୭) ଓଡ଼ଶାରେ ଏକ ଭୟଙ୍କର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଘଟିଥିଲା । ଦଶପଣ କଉଡ଼ିକ ସେରେ ଗହମ ମିଳିବାର ଦୁର୍ଘଟ ହୋଇଥିଲା । ଏକେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ପ୍ରପୀଡ଼ନରେ ଲୋକେ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ; ସେଥିରେ ପୁଣି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଉପରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ! ଏହି ୧୭୨୭ ମସୀହା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଓଡ଼ଶାର ୭ ଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ରାଜସ୍ୱ ଛାଡ଼ ଦେଇଥିବାର କଥିତ ଅଛି ।

ରାଜାରାମ—ଅନନ୍ତର ୧୭୨୯ ମସୀହାରେ ରାଜାରାମ ପଣ୍ଡିତ ନାମକ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ଓଡ଼ଶାର ଶାସନଭାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ । ସେ ବହୁକାଳରୁ ନାଏବ ସୁବାଦାର ପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ଥିଲେ । ଦେଶର ଅବସ୍ଥା, ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ଅଭିଜ୍ଞତା ଥିଲା । ତାଙ୍କର ସୁନମ୍ର ଚରିତ୍ର ଓ କାର୍ଯ୍ୟପଟୁତା ଯୋଗୁଁ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସ୍ନେହ ବଢ଼ାଥିଲେ । ପୂର୍ବ ଦେଶର ରାଜସ୍ୱ ବଂଶାନୁକ୍ରମେ ଚଉଧୁରୀ ଓ କାନଗୋଇଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଯେପରି ଆଦାୟ ହେଉଥିଲା, ରାଜାରାମ ସେ ପ୍ରଥା ରହିତ କର ସରକାରୀ ମନୁଷ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରିବାର ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଖୋରଧାରାଜା ବୀରକିଶୋରଦେବ ଉନ୍ମାଦରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ, ଆପଣାର ଗୃହ ପୁତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରାଣ ବିନାଶ କର ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କାରାରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ଅଦ୍ଭୁତ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କଠାରୁ ବାର୍ଷିକ ଦଶସହସ୍ର ସିକାଟଙ୍କା ନେବାର ଅଙ୍ଗୀକାର କରାଇ ତାଙ୍କୁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଗାଦିରେ ବସାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଙ୍ଗୀକୃତ ଟଙ୍କା ଦିବ୍ୟସିଂହଙ୍କଠାରୁ ନିୟମିତରୂପେ ଆଦାୟ କରିବା ବଡ଼ କଷ୍ଟକର କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ବିନା ଯୁଦ୍ଧରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜ୍ୟ କର ଦେବାର ଇଚ୍ଛା କି ନ ଥିଲେ; ସେ ସମସ୍ତର

Digitized by srujanika@gmail.com

ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଗାଇଦମାନେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଧ୍ରୁନବଳ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ମରହଟ୍ଟା ପଦାତଜଙ୍କର ଅନାୟାସରେ ସମକକ୍ଷ ହୋଇ ପାରୁଥିଲେ । ରଜାରାମ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରଜା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଡ଼ଜାତ ରଜାଙ୍କଠାରୁ ଅଙ୍ଗୀକୃତ ଓ ବାର୍ଷିକ କର ଆଦାୟ କରିବା ସକାଶେ ବନ୍ଦୁବ୍ୟସ୍ତ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ୧୭୮୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବରାର ରଜାଙ୍କର ଇଂରଜଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ସନ୍ଧି ସଂସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ରଜାରାମ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ ।

ମରହଟ୍ଟା କ୍ଷମତା ଓ ଇଂରଜଙ୍କର ଓଡ଼ଶାଲାଭ—ରଜାରାମ ଶାସନକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ପଦରୁ ଅବସୃତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ସଦାଶିବ ରାଓ ଓଡ଼ଶାର ଶାସନ-କର୍ତ୍ତା ହୋଇଥିଲେ । କନ୍ତୁ ଇଙ୍କାଙ୍କା ଶୁକଦେବ ଓ ବାରବାଟୀ କଲ୍ଲର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ବାଲ୍ଲଙ୍କା କନଓଯାର ଏକ ପ୍ରକାର ସମସ୍ତ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଲାଉଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ଓଡ଼ଶା ଶାସନ କରିବାକୁ ହୋଇ ନ ଥିଲା ।

ଇଂରଜମାନେ ଇଉ ମଧ୍ୟରେ ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ହୁଗୁଳା ନଦୀରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଁ କରୁଁ ୧୭୫୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପଲାସୀ ଯୁଦ୍ଧ ଜୟ କରି ବଙ୍ଗ ବେହାରରେ ଆଧିପତ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର କ୍ଷତ୍ରିୟଂଶ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା । ହଇଦର ଅଲି ଓ ମହୀଶୂରରଜା ଇଂରଜଙ୍କର ବର୍ଦ୍ଧିତ କ୍ଷମତା ଦର୍ଶନ କରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ନଜାମଙ୍କ ସହିତ ବଙ୍ଗଦେଶ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ । ବରାର ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ରଜା ମଧ୍ୟ ଇଂରଜଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଅସ୍ତ୍ରଚାଳନା କରିବା ସକାଶେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । କନ୍ତୁ ସୁଚତୁର ଇଂରଜମାନେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟଙ୍କ ସହିତ ସନ୍ଧିସ୍ଥାପନ କରି, ସେମାନଙ୍କଠାରୁ ମାସିକ ଏକଲକ୍ଷ ଟଙ୍କା ଖର୍ଚ୍ଚ ନେଇ, ଦୁଇସହସ୍ର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଦେଇ ଶତ୍ରୁଦଳକୁ ଅନାୟାସରେ ପରାଭବ କରିଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଖିଚ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ସନ୍ଧି ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ରଜାରାମ ପଣ୍ଡିତ ଉପସ୍ଥିତ ଥିଲେ । ମୀଶୂର ରଜା ଇଂରଜଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରାଭୂତ ହେଲେ ଦେଶି ନାଗପୁରାଧିପତି ଇଂରଜଙ୍କୁ ଧ୍ରୁନବଳ କରିବା ସକାଶେ ଉଦ୍‌ଯୋଗୀ ହେଲେ । ସେହି ଅଭିପ୍ରାୟ ସାଧନକରଣାର୍ଥ ନାଗପୁରର ରଘୁଜା ସିନ୍ଧିୟାଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ମିଳିତ ହେଲେ । କନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ରଘୁଜା ଓ ସିନ୍ଧିୟା ଅବଶେଷରେ ଏଷାଇ ଓ ଆର୍ଗେନମର ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଭୂତ ହେଲେ । ମଧ୍ୟ ବରାର ରଜାଙ୍କର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୋଇଲଘର ନାମକ ଦୁର୍ଗ ଇଂରଜଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିକୃତ ହେଲା । ତଦନନ୍ତର ରଘୁଜା ଧ୍ରୁନବଳ ହୋଇ ଦେବଗ୍ରାମର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସନ୍ଧିରେ ଇଂରଜଙ୍କୁ ଓଡ଼ଶା ପ୍ରଦେଶର ଅଧିକାର

Digitized by srujanika@gmail.com

ପ୍ରଦାନ କରି ସେଥିରେ ସ୍ୱାକ୍ଷର ଦାନ କଲେ । ଯେଉଁ ଓଡ଼ଶାରୁ କମ୍ପାନୀ ରାଜସ୍ୱ ଦେଇ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସକାଶେ ଇଂରାଜମାନେ ଏକାସପସ୍ଥିତେ ଚେଷ୍ଟା କରି ବିଫଳ ହୋଇଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଓଡ଼ଶାର ଅଦ୍ଧଲିଆ ଅଧିକାରୀ ଇଂରାଜ-ମାନେ ବାହୁବଳଦ୍ୱାରା ଅନାୟାସରେ ଲାଭକରି ସମର୍ଥ ହେଲେ ।

ମରହଟ୍ଟା ଅତ୍ୟାଚାର—ଓଡ଼ଶାରେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରୁ ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ଅରାଜକତାର ସମସ୍ତେ କୋଇଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହୁଅଇ ନାହିଁ । ଓଡ଼ଆମାନେ ଅର୍ଦ୍ଧଶତ ବର୍ଷ ପୃଥିବୀକ ଘୋର ଦୁଃଖର କାହାଣୀ ଶୁଣାଇବାପାଇଁ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ନଷ୍ଟର ଶାସନର ଅଧୀନ ହୋଇଥିଲେ । କେବଳ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୁ ଅର୍ଥ ଶୋଷଣ କରିବା ମରହଟ୍ଟା ଶାସନର ଗୂଢ଼ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଅଜ୍ଞ ଏକ ଗ୍ରାମ ମରହଟ୍ଟା ଅଶ୍ୱାରୋହୀମାନେ ଲୁଣ୍ଠନ କରୁଥିଲେ ତ, କାଲି ସ୍ଥାନାନ୍ତରରୁ ସେମାନେ ସଦଂସ୍ୱ ଅପହରଣ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ଓଡ଼ଶା ଏପରି ଭୟାବହପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ଓ ବିଶୃଙ୍ଖଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଅବସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ଯେ, ସମାଜବନ୍ଧନ ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହିଥିବା ବିଷୟରେ କେହି କେହି ଅଦ୍ୟାବଧି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ବୋଧ କରନ୍ତି । ଓଡ଼ଶାର ବୃଦ୍ଧଲୋକଙ୍କ ମୁଖରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏପରି ଶୁଣାଯାଏ ଯେ, ସନ୍ଧ୍ୟାହ୍ନକାଳ ଏକ ହାଣ୍ଡିରେ ରନ୍ଧନ କରି ଖାଇବା ଓଡ଼ଶାର ଅନେକ ଲୋକଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ବିଷୟ ହୋଇଥିଲା । ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଓଡ଼ଶାପ୍ରଜାଙ୍କ ଅନେକ ଥର ଜନ ପଦ୍ଦତ ଅଡ଼ରୁ ପଳାଇ ଯିବାପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହେବାରୁ ହୋଇଥିଲା ।

ରାଜସ୍ୱପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଫଉଜଦାରୀ ଶାସନ—ମୋଗଲମାନଙ୍କର ଯେପରି ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଅଳ୍ପ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟାଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କଟକ, ଭଦରଖ, ପୋରେ ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ଏହିପରି ଚାରି ସରକାରରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଓଡ଼ଶାକୁ ଭାଗ କରିଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଗଣା ତାଲୁକ ଚୌଧୁରୀ, ତାଲୁକ କାନୁନଗୋ ଜିଲ୍ଲାଏଗା, ତାଲୁକ କାନୁନଗୋ, ତାଲୁକ ସଦର କାନୁନଗୋ, ତାଲୁକ ମଜକୁରୀ ଏହି ପାଞ୍ଚ କମ୍ପା ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇ ତିନି ବିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ତାଲୁକରେ ଜଣେ ଲେଖାଁଏ ଅମିଲ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନେ ତାଙ୍କମାନଙ୍କ ଅଧୀନ ତାଲୁକମାନଙ୍କର ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରି ସରକାରରେ ପଠାଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ରାଜସ୍ୱ, ଦେବାଗା ଓ ଫଉଜଦାରୀ ସବୁ କାର୍ଯ୍ୟର ଭାର ଥିଲା । ଅମିଲମାନେ ସ୍ୱୟଂ ନାନକାର ନାମଧେୟ ନଷ୍ଟର ଭୂମି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସେଥିର ଆୟରୁ ଆପଣା ଆପଣାର ବ୍ୟୟ ଚଳାଉଥିଲେ । ଅମିଲଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସଦର କାନୁନଗୋଇ ଓ ସଦର କାନୁନଗୋଇଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଓ ପ୍ରତ ପ୍ରଗଣାରେ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସୁବାସ୍ତା ଏ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଜାନୁଜଗୋଇମାନେ ଜୟୁକ୍ତ ଥିଲେ । ଏହିପରି ସମସ୍ତ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ବଙ୍ଗାଳ ଓ ଭେଣ୍ଡ ଭେଣ୍ଡ ଅବା ଗୋଷ୍ଠୀୟ ରାଜତ୍ୱ ଥିଲେ । ସୁବାସ୍ତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଭଉଞ୍ଜାଟୀୟ ମୋଦୁଲିମାନେ ଜୟୁକ୍ତ ଥିଲେ । କଳ୍ପଦାଳ ଦ୍ୱାରୁ ବ୍ରଜାବ୍ରମ ସଣ୍ଡିଲମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଦରବାନୁଜଗୋଇଙ୍କୁ ଜଦାଇ ଜଆଯାଇଥିଲା । ଅମିଲମାନେ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ସଙ୍ଗେ ବ୍ରଜସ୍ୱ ବନୋବସ୍ତ ବର୍ଷକୁ ବର୍ଷ ଜଉ ସେଥିର ଦୃଷ୍ଟାବ ସରକାରଙ୍କୁ ଦେଉଥିଲେ । ମାତ୍ର ସଦଦମିମାନଙ୍କର ଜାନଜାର ନାମକ ଜଣ୍ଟର ଭୂମିରେ ଦୃସ୍ତକ୍ଷେପ କଉ ନ ଥିଲେ । ମୋଟ ଭୂମିଉ ବ୍ରଜସ୍ୱ ୧୪୪୦୦୦୦ ଟଙ୍କା ଥିବାରୁ ଧାର୍ଯ୍ୟ ଦୋଇଥିଲା । ଏ ଛଡ଼ା, ଯାଜିକଉ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ଅନ୍ୟାଯ୍ୟ କରଦ୍ୱାରା ବ୍ରଜସ୍ୱର ଜମା ବୃଦ୍ଧି କ ଲଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଜମିଉଚ୍ଛେପେ ବ୍ରଜସ୍ୱ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କରମାନ ଆଦାଯ୍ୟ ଓଡ଼ଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ଦେଜ ନାହିଁ । ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଆଗମନର ପୂଜବର୍ତ୍ତୀ ୧୬ ଲମ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର ଭୂମିବ୍ରଜସ୍ୱ ଆଦାଯ୍ୟ ଦୋଇଥିବାର ଜଣାଯ ଅଛି । ସୁନ୍ଦି ଦେଶଉଦ୍ଧ ଯେଉଁ ଅତ୍ୟାଗୁର, ଲୁଣ୍ଠନ ଓ ଉତ୍ପୀଡ଼ନ ପ୍ରଚଳିତ ଦୋଇଥିଲା; ସେଥିରେ ଦେଶୀୟଲୋକେ କତାନ୍ତ ଦୈନ୍ୟଦଶାକୁ ଲଉଥିଲେ । ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ଅନେକ ଲୋଜଙ୍କର ବ୍ରଜସ୍ୱ ଦେବାର ସମତା ସୁଦ୍ଧା ଲୁପ୍ତ ଦୋଇଥିଲା ।

ମୁସଲମାନଙ୍କ ବ୍ରଜତ୍ୱ ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜଣକେତେ ଜମିଦାରଙ୍କ ପଦ ଦୃଉଥାଏ । ଲୋକେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖାଇଥିଲେ । ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ କେହି କେହି ଜମିଦାର ସନାଜ ପାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେ ଜମିଦାରଙ୍କର ଭୂମିରେ ବିଶେଷ ସ୍ୱତ୍ୱ ସ୍ଥିର ନ ଥିଲା, ଉଚ୍ଚକ ଅତ୍ୟାଚାର ଉଉଚ୍ଚଣ ପ୍ରଜାବର ଜମିବାରଙ୍କୁ ବାହ୍ୟାର ଜମିଦାର୍ଣ୍ଣ ପଦରୁ ବ୍ୟୁତ କଉ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଘଟାଇଥିଲେ, ସେଥିରୁ ଜଜ୍ଜ ଜମ୍ପସ୍ଟ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ଦୃଅର । ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କୁ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଏକ ବଡ଼ ତାଲିକ ଖଣ୍ଡି ଦେଇଥିଲେ । ଦେଶରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଥିବା ନାନା ମଠମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜକୌଣସି କୌଣସି ମଠକୁ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ମଧ୍ୟ କିଛି କିଛି ଭୂମି ଖଣ୍ଡି ଦେବାର ଆଜ୍ଞା ଦୋଇଥିଲେ ।

ମରହଟ୍ଟାଙ୍କର ପ୍ରଚଳିତ କୌଣସି ଜନ୍ତୁଷ୍ଟ ଦେବାଜା କ ପଞ୍ଚଦାଣ୍ଡ ଶାସନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଦୋଧ ଦୃଉ ନାହିଁ । ତାହା ଥିଲେ ସେଣା ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଅହଶ୍ୟ ଅହଶ୍ୟ ଦୁର୍ବୃତ୍ତ ଅତ୍ୟାଗୁରମାନ ଅତଚ୍ଚତ ଦୋଇଥିଲା, ସେମାନ ସେ ପଞ୍ଚମାଣରେ ଜଦାପି ଦୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ଅମିଲମାନେ ପଞ୍ଚାଦାଣ୍ଡ ବାଗୁରର ଜୁଡ଼ାନ୍ତ, ଦାବମ ଥିଲେ; ଖୁଣ ଭଜାଇବା ସଦଦମା ସୁଦ୍ଧା ସେମାନେ ଜୁଟୁଥିଲେ । ଷୁଦ୍ର ଷୁଦ୍ର ଅପରାଧମାନ ବାସୁରାର୍ଥ ଜମିଦାରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ଦୋଇଥିଲ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେ ସମୟରେ ପଞ୍ଚାୟତ କମ୍ପାଇ ଢେରେ ପ୍ରଭାବ ସାମଲ୍ଲ କରିଥିଲେ । ସହର କାନଗୋଇମାନେ ସମସ୍ତ ପଞ୍ଚାୟତର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ବା ଚୌଧୁରୀପଦ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ—ମରହଟ୍ଟାଏ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ନାନାପ୍ରକାର ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ଲୋକଙ୍କ ଉପରେ ଚକୁଣୀ ଉଣ୍ଡ, ଘୋଡ଼ା ଉଣ୍ଡ ଇତ୍ୟାଦି କମାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ କରୁଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନେ କେତେକ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ କଳ୍ପତରୁ କଳ୍ପତରୁ ମନୋଯୋଗ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀଯୋଡ଼ୀ କଲ୍ଲ ଓ ଭାରବାହୀ ଦୁର୍ଗର ବିଶେଷ ସଂସ୍କାର ସାଧନ କରିଥିଲେ । ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସେତୁ ନର୍ମାଣ ଓ ବାପୀ ଜଳାଶୟାଦି ଖନନ ବିଷୟରେ କେତେଚର୍ଚ୍ଚା ମରହଟ୍ଟାଏ ବ୍ୟସ୍ତ ରହିଥିଲେ ।

ବାଣିଜ୍ୟ—ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲିଲେ ହୁଏ । ଇଂରାଜମାନେ ସେ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟବସାୟୀ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ବାଣିଜ୍ୟକୋଠିମାନ ଓଡ଼ଶାରେ ମରହଟ୍ଟା ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ବାହୁବଳଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ତନ୍ନମାନେ ମରହଟ୍ଟା ଅତ୍ୟାଚାରରେ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ହୋଇ ପଳାଇ ଯାଇ ଇଂରାଜ କୋଠିସବୁରେ ଇଂରାଜଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆପଣା ଆପଣାର ବ୍ୟବସାୟ ଚଳାଇଥିଲେ ।

ଉପନିବେଶୀ ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ଖୋରଧାଙ୍କର ଓଡ଼ଶାରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ ସୂଚନାରେ ଦେବା ବିଷୟ ଏପୂର୍ବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛୁଁ । ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସମସ୍ତ ସରଦ୍ଦାର ସେମାନେ କାର୍ଯ୍ୟକୁଶଳ ଓ ପ୍ରତିଭାବାନ ବଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାରେ ପୁନଃପୁନଃ ହୋଇଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର, ଯାଜପୁର ପ୍ରଭୃତିରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥିବା ଉଚ୍ଚ ମରହଟ୍ଟା କର୍ମଚାରୀମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ଖୋରଧା ଥିଲେ । ସାଜପୁରସ୍ଥ ଗୌରଙ୍ଗ ରାୟ ନାମକ ଜଣେ ଉପନିବେଶୀ ବଙ୍ଗାଳୀ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ନାଗପୁର ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରିୟପାତ୍ର ଓ ପୁରସ୍କୃତ ଓଡ଼ଶାରେ ବିଶେଷ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ହୋଇଥିବାର କଥିତ ଅଛି । ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ କୌଣସି କୌଣସି ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ଶାରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବା ସକାଶେ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ କରିଥିଲା ।

ଜଳଲ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା—ମରହଟ୍ଟାଶାସନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଓଡ଼ଶାର ଅନ୍ୟତର ଏକ ମହତ୍ ଜନ ଖ୍ୟାତନାମା ହୋଇଥିଲେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ କକ୍ଷାର ଅନ୍ତଃପାତୀ ବାଲଆ ମୌଜାର ସାମନ୍ତ ଅରିମନ୍ଦ୍ୟ ସାମନ୍ତସିଂହାର ପୁଲକିତ ଡାନରେ ଜଳଲ କବିତାଦେବୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିଥିଲେ । ବଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ଅଳଙ୍କାରଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଜଳଲ ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ଏହା ଖଣ୍ଡେ ଏ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟ । ଅରମନ୍ୟୁଙ୍କ ଅଧ୍ୟାନ ସମୟରୁ ଅନେକ ଉତ୍କଳ କବିତା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଦେଶର ନାଚଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କବିତା ରଚନା କରି ଶିଖିଥିଲେ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଶ୍ୟାମା ଧୀବରର କପଟପଣା ଶୀର୍ଷକ ଏକ ନମୁନା ସୂଚିକା; ମଧ୍ୟ ଅରମନ୍ୟୁଙ୍କ ସମୟରୁ ଉତ୍କଳ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ଢଗ କେତେକ ପରିମାଣରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନୁନ୍ନତ ସତ୍ତ୍ୱେ ଦେଶରେ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷାର ବ୍ୟାପ୍ତି ମଧ୍ୟ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସମୟରେ ଘଟିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳଇ । ହିନ୍ଦୁ ରାଜାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ସ୍ତ୍ରୀଶିକ୍ଷାର ଯେଉଁ ସୂତ୍ରପାତ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୋଇଥିଲା, ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ବହୁପରିମାଣରେ ତାହାର ଗତିରୋଧ କରିଥିଲା । ଦେଶୀୟ ଲୋକେ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ମନୋଯୋଗ ଦେବାର ସୁବିଧା ପାଇ ନ ଥିଲେ । କେହି କେହି ବିଦ୍ୟା କଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକାର କରି ପାରସ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ପଢିଥିଲେ । ଗୃହଶାସ୍ତ୍ରଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦ ଗତିରେ ଚଳୁଥିଲା ।

ଦେଶର ଦୁରବସ୍ଥା ଓ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ—ପ୍ରଜାପୀଡ଼କ ଓଡ଼ିଆମାନେ ହିନ୍ଦୁ-ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଶିଳ୍ପକାର୍ଯ୍ୟ, ପୋତନିର୍ମାଣ, ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା, ରାଜନୀତି ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ଉନ୍ନତିମାନ ସାଧନ କରିଥିଲେ, ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଦୌରାତ୍ମ୍ୟ ଓ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କର ଅତ୍ୟଦ୍ଭୁତ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ସେମାନେ ସେ ସବୁରୁ ବହୁତ ହୋଇ ଏକପ୍ରକାର ଦଉଡୁବୁଦ୍ଧି ହୋଇଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତି ଆଶାରେ ଜଳାଞ୍ଜଳି ଦେଇଥିଲେ ।

ମରହଟ୍ଟାଶାସନ ସମାଚ୍ଛବନ୍ଧନରେ ଏପରି ଶିଥିଳତା ଘଟାଇଥିଲା ଓ ଲୋକଙ୍କ ଚରିତ୍ରକୁ ଏପରି ଦୂଷିତ କରିଥିଲା ଯେ, ଅଳ୍ପକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା କରଣ ଓ ମହାନାୟକ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଘରେ ଗୋଟା ଓ ଉପବେଦୀ କାୟସ୍ଥଙ୍କ ଘରେ ଗୋଲମ ହୋଇ ଦୁଇଶ୍ରେଣୀ ଦାସ ଓଡିଶାରେ ଉଦ୍ଭବ ହେଲେ । ବଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତ ଦେଶରେ ଏପରି ଦାସଶ୍ରେଣୀ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଦୁଇଥର ଘୋର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଓଡ଼ିଶାରେ ଘଟିଥିଲା । ଏକେ ମରହଟ୍ଟା ଅତ୍ୟାଚାର, ସେଥିରେ ପୁଣି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ । ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଲୋକ ଅନାହାରରେ କାଳଗ୍ରାସରେ ପତିତ ହୋଇଥିଲେ । ଲୋକଙ୍କର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର ପରାକାଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଇଂରାଜ ଶାସନ ।

ଇଂରାଜଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ଶା ଅଧିକାର—ଭାରତବର୍ଷକୁ ଇଂରାଜମାନେ ପ୍ରଥମେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ଆଗମନ କରି ସେମାନଙ୍କର ବାହୁବଳ ଓ କୌଶଳଦ୍ୱାରା ଅବଶେଷରେ ସେହି ଭାରତବର୍ଷକୁ ଅଧିକୃତ ରାଜ୍ୟରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କଲେ ।

ଓଡ଼ଶାକୁ ପ୍ରଥମେ ସେମାନେ ବାଣିଜ୍ୟାର୍ଥ ଆସି ଅବଶେଷରେ ଦେବଗ୍ରାମ ସନ୍ଧିରେ ନାଗପୁର ରାଜାଙ୍କଠାରୁ କରୂପେ ଓଡ଼ଶା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ତାହା ପୂର୍ବ ଦୁଇ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

"କଟକ ପ୍ରଦେଶ, ବାଲେଶ୍ୱର ପ୍ରଦେଶ ଓ ଉତ୍କଳ ବନ୍ଦରମାନଙ୍କର ଶବ୍ଦାଧିପତ୍ୟ" ଇଂରାଜମାନେ ଦେବଗ୍ରାମ ସନ୍ଧିରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଓଡ଼ଶା ଜୟ କରିବାପାଇଁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ହେଲେ । ତେଣେବେଳେ ବଙ୍ଗଳାରେ ମାର୍କୁଇସ୍ ଅବ୍ ଓ୍ୱେଲେସ୍ଲି (୧୭୯୮-୧୮୦୫) ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରାଲ୍ ଥିଲେ । ଓଡ଼ଶା ଅଧିକାର କରିବା ସକାଶେ ଗଞ୍ଜାମଠାରୁ କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟଙ୍କ ନାୟକତ୍ୱରେ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରିତ ହେଲା । ସେଲଭଲ୍ ସାହେବ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିବା ସକାଶେ କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କମିଶନର ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଲେ । ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସ ୮ ତାରିଖ ଦିନ ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟ ଗଞ୍ଜାମ ତ୍ୟାଗ କଲେ । ସୈନ୍ୟମାନେ ସମୁଦ୍ର ଓ ଚିଲ୍କା ହ୍ରଦ ପଥ ଦେଇ ଓଡ଼ଶା ଦିଗକୁ ଗତି ବିସ୍ତାର କଲେ । ୧୪ ତାରିଖ ସେପ୍ଟେମ୍ବରରେ ସେମାନେ ମାଣିକପଟ୍ଟନରେ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ ମାଣିକପଟ୍ଟନ ବିନା ଯୁଦ୍ଧରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଚିଲ୍କା ହ୍ରଦର ମୁଖକୁ ସୈନ୍ୟମାନେ ଦୁଇଦଳରେ ପାର ହେଲେ । ସେଠାରେ ଫତେ ମହମ୍ମଦ ନାମକ ଜଣେ କର୍ମଚାରୀଙ୍କଠାରୁ ଇଂରାଜମାନେ ବିସ୍ତର ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ; ପୁରୁଣା ଡାକ୍ତର ମାଲ୍‌ଦା ସାହାଲ ନଦୀରେ ସେତୁ କରିବାପାଇଁ କୁଡଙ୍କାଡାର ଚଭ୍ରସ୍ୱରୂପ ଇଂରାଜମାନେ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ସେହି ମାସର ୧୮ତାରିଖ ଦିନ ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟମାନେ ପୁରୀଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଓଡ଼ଶାର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଦେବାଳୟସ୍ଥ ପ୍ରଭୁ ଅଭ୍ୟାଗତ ନାମ କରି ଉଚିତ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା ନିମନ୍ତେ କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟ ପ୍ରତିନିଧି ଲର୍ଡ ଓ୍ୱେଲେସଲ୍ଲଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ପୁରୀରେ ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟ ପହଞ୍ଚିବା ପୂର୍ବରୁ ପଳାୟନ କରିଥିବା

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେବକମାନଙ୍କୁ ଅନ୍ୱାନ କର ସାଧୁତ୍ୱବରେ ସେମାନଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ବୁଝାଇ ଦେଲେ । ସେବକମାନେ ସବୁ ଶ୍ରବଣ କରି ଇଚ୍ଛାପୂର୍ବକ ଦେଉଳକୁ ଇଂରାଜଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । ପୁଣ୍ଡାଠାରେ ମନ୍ଦର ଓ ମନ୍ଦିରମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ସମସ୍ତଦ୍ରବ୍ୟର ରକ୍ଷଣା-ବେକ୍ଷଣାର୍ଥ କେତେକ ହିନ୍ଦୁ ସିପାହୀଙ୍କି ରଖି ଅବଶିଷ୍ଟ ସୈନ୍ୟ ସହିତ କର୍ଣ୍ଣେଲ୍ ହାର୍କୋର୍ଟ ଓ ସେଲଭେଲ କଟକ ଦଗଦ୍ଦ ମୁଖ ଫେରାଇଲେ । ପୁଣ୍ଡାଠାରୁ କଟକପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ତ୍ତ ସେ ସମୟରେ ନଡ଼ାନ୍ତ ଦୁର୍ଗମ, ପଙ୍କିଳ ଓ ଜଳମୟ ଥିଲା; ପୁଣି ୨୦ ଡାରିଖ ସେପ୍ଟେମ୍ବରରେ ସୈନ୍ୟମାନେ ସୁଦ୍ଧାରୁ ବାହାର ୧୦ ଡାରିଖ ଅକ୍ଟୋବର ଦିନ କଟକରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟସଂଖ୍ୟା ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ଥିଲା; ତଥାପି ମରହଟ୍ଟାଏ ପଳାଇବା ବୋଲି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରୁ ପଳାୟନ କଲେ । ଇଂରାଜମାନେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ କାଠଯୋଡ଼ି ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ପାରରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ନଈକୂଳରେ ପହଞ୍ଚି ଦେଖିଲେ, ନୌକା କି ବାଜିଘା କେହି ନାହାନ୍ତି । ଅନ୍ୟର ଫଟେଇ ମହମ୍ମଦଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଜଣେ ଯେ ନାଜିମ ଥିଲା, ସେ ଇଂରାଜ ସେନାଙ୍କୁ ପାର କରାଦେଲା । ୧୦ ଡାରିଖ ଅକ୍ଟୋବର ଦିନ ସେମାନେ କଟକରେ ପ୍ରବେଶ ହେଲେ; ନାଗରିକମାନେ ଭୟରେ ହାଙ୍ଗେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପଳାଇଲେ । କଟକ ନଗର ବିନା ଯୁଦ୍ଧରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ୧୫ ଡାରିଖ ଅକ୍ଟୋବରରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗକୁ ଇଂରାଜମାନେ ଅବରୋଧ କଲେ । ଦୁର୍ଗାଧିବାସିମାନେ ଅଳ୍ପକ୍ଷଣ ସକାଶେ ଦୁର୍ଗ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଅବଶେଷରେ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟଗତ ତୋପମାନ ନିସ୍ତବ୍ଧ ହେଲା । ତେତେବେଳେ ଦୁର୍ଗର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରସ୍ତରଗଠିତ ପ୍ରାଚୀରଦ୍ୱାରା ଆବୃତ ଥିଲା । ଜଳପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଖାପ୍ରଣାଳୀ ସେଖଳା ପରି ଦୁର୍ଗର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗକୁ ବେଷ୍ଟନ କରିଥିଲା । କେବଳ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ସେତୁ ଦୁର୍ଗଦ୍ୱାରରେ ଶୋଭମାନ ଥିଲା । ଅନନ୍ତର ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟ ସେନ୍ଧା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଓ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକୃତ ହେଲା । ବାଲେଶ୍ୱର ନଗର ମଧ୍ୟ ୨୧ ଡାରିଖ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ଦିନଠାରୁ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ଇଂରାଜଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା । ମେଦିନୀପୁର ଅଞ୍ଚଳରୁ ଇଂରାଜଙ୍କ ସୈନ୍ୟଦଳ ଆସି ବାଲେଶ୍ୱର ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଏହିରୂପେ ଅଳ୍ପାୟାସରେ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ହେଲା ।

ଏତଦ୍ୱ୍ୟତୀତ ଏତଦ୍ଦେଶରେ କୃଜଙ୍ଗର ରାଜା ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ କନକା ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ ସଉଦାଗରୀ ଇଂରାଜଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସଜ୍ଜନ କରୁଥିଲେ । କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟ ସେ ସମସ୍ତ ଅବଗତ ହୋଇ ସସୈନ୍ୟରେ ସମ୍ବଲପୁରାଇ ବାଟେ କୃଜଙ୍ଗ ପ୍ରତି ଚଢ଼ାଉ କଲେ । କୃଜଙ୍ଗରାଜା ପଳାଇଗଲେ । ତାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା

Digitized by srujanika@gmail.com

(ଯେ କ ଜାତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଥିଲେ) କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟଙ୍କଦ୍ୱାରା ମୃତ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କ ପୁତ୍ର ରାଜ୍ୟାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଲେ । ମଧ୍ୟ କୁନ୍ତଳରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ତୋପଖାନା ହାର୍କୋର୍ଟ ସାହେବଙ୍କଦ୍ୱାରା କଟକକୁ ଆଣାଗଲା । କଳକା ଓ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଦମନ କରି କର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟ ସେମାନଙ୍କ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ଓଜାର କଟକକୁ ପେଟା ଅସିଲେ ।

ମରହଟ୍ଟାମାନେ ବାରମ୍ବଳ ଘାଟିଠାରେ ଶେଷ ଚଢାଉ କରିଥିଲେ । ଜନୁ ସେଜର ଫରବେସ୍ ସାହେବ ସେମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କଲେ (୧୮୦୩, ତା ୨୦ ଜୁଲାଇ ନବେମ୍ବର) । ସେଜର ଫରବେସଙ୍କ ଜନ୍ମ ଜାତିରୁ ବୌଦ ଓ ପୁନାପୁରର ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କ ନକଟକୁ ଯାଇ ବଶତା ସ୍ୱୀକାର କଲେ । ଇତିପୂର୍ବରେ ନାଗପୁର ରାଜା ଓ ସିନ୍ଧ୍ୟାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା; ମତ୍ତଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଗୋଲମାଳ ଜାଣା ପଡ଼ିଲା । ତଦ୍ଦନନ୍ତର ଜୁଲାଇ ମାସ ପହଞ୍ଚି ଜର୍ଣ୍ଣେଲ ହାର୍କୋର୍ଟ ଓ ସେଲଣ୍ଡଲ (ସେଞ୍ଚୁରିମାନେ କ ବୋର୍ଡ ଅବ କମିଶନର୍ସ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲେ) ଓଡ଼ିଶାର ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ପ୍ରତି ମନୋନିବେଶ କରିବାର ସମସ୍ତ ଗ୍ରାସ୍ତ ହେଲେ ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜବିଦ୍ରୋହ—୧୮୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଶେଷଭାଗରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଇଂରାଜଙ୍କ ପ୍ରତି ଏକ ଗୁପ୍ତ ଯୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ହୋଇଥିଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କର ଜଣକେତେ ଘାଇକ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସୀମା ଅନ୍ତର୍ଗତ କର ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଓକତେକ ପ୍ରଜାଙ୍କ ବୃତ୍ତୀର ମଧ୍ୟରୁ ଗାଈ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ବସ୍ତୁ ଅପହରଣ କରି ଅଣିଥିଲେ । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ସେ ଘଟନା ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କ ସମ୍ମତିରେ ଘଟିଥିଲା ଓ ସେଥିରେ ତାହା ବିଦ୍ରୋହରୂପ ଚରମାନ ଲାଭିତ ହେଇଥିଲା । ଉକ୍ତ ଖୋର୍ଦ୍ଧାପ୍ରଜାଏ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଏକ ଗ୍ରାମରୁ (ବାଟଗାଁ) ଦ୍ରବ୍ୟାଦି ଲୁଣ୍ଠନ କରି ଅଣିବା ସକାଶେ ସ୍ୱୟଂ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିବାର କେହି ଇତିହାସବେତ୍ତା ଲେଖିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ପ୍ରକାରର ଅନୁମାନ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ; ଯେହେତୁ ଇଂରାଜମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆଗମନ କଲା ସମୟରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ସ୍ୱାଧୀନଭାବରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଇଂରାଜମାନେ ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଅଇଲେ, ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ବଘଖଣ୍ଡାଚରଣ ନ କରି ବରଂ ପଶ୍ଚାବଲମ୍ବନ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଇଂରାଜଙ୍କ ସହିତ ଭୁଲ୍ଲକୁ କଳ ଉଥାଇବା ସକାଶେ ସେମାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟରୁ ଏକ ଅଂଶକୁ ଲୁଣ୍ଠନ କରିବାଯାଇଁ କାହିଁ ଅନୁମତ ହଅନ୍ତେ ? ଅନନ୍ତର ଅତ୍ୟୁକ୍ତ କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କ ପକ୍ଷର ଜଣେ କର୍ମଚାରୀ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର

Digitized by srujanika@gmail.com

ଏକ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଇ ଖଜଣା ଆଦାୟ କରିବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ପୁଣି ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ସ୍ୱୟଂ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ପୁଣା ଦେଉଳସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଗୋଲମାଲରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ। ଏ ସବୁରେ ରାଜାଙ୍କ ଲିପ୍ତ ଥିବା କଥା କେତେଦୂର ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ, ଜଗଦୀଶ୍ୱର ଜାଣନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ରାଜାଙ୍କର କେହି କେହି ଦୁଷ୍ଟ କର୍ମଚାରୀମାନେ ରାଜାଙ୍କ ଅଜ୍ଞାତରେ ଏପରି ଅନ୍ୟାୟ ଓ କୁତ୍ସିତଯୁକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ-ସବୁରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପଣ କରିଥିବେ । ମାଦ୍ରାଜ୍‌ର ଜଷ୍ଟିସ୍ ଡେଭିଡସନ୍ ହୋଇଥିବା ସମୟେଇ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କୁ ଗିରଫ କରିବାକୁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ବିରୁଦ୍ଧରେ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରିବା ସକାଶେ ଇଂରାଜଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ କଲା । ଇଂରାଜଙ୍କର ଯେଉଁ ଶିକ୍ଷିତ ସୈନ୍ୟଦଳ ପୃଥିବୀକ ଥରହର କମାଇଅଛି, ଖୋର୍ଦ୍ଧା ପ୍ରାୟ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ସ୍ଥାନର ରାଜା କ ସେଥି ସମ୍ମୁଖରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ? ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟ ଖୋର୍ଦ୍ଧାଅଭିମୁଖୀ ହେବାର ସମ୍ବାଦ ପାଇ, ପ୍ରାଣ ବଞ୍ଚାଇବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ତ୍ୟାଗ କରି ରାଜା ଗୁପ୍ତ ସ୍ଥାନରେ ଲୁକ୍କାୟିତ ହେଲେ ଓ ଅବଶେଷରେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରକୁ ପଳାଇବାର ଉଦ୍‌ଯୋଗ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଇଂରାଜଙ୍କଦ୍ୱାରା ଧୃତ ହୋଇ କାରାରୁଦ୍ଧ ହେଲେ। ଖୋର୍ଦ୍ଧା ତଦନନ୍ତର ଇଂରାଜରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ହେଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ (୧୭୯୧-୧୮୧୦) କିଛି କାଳ କଟକ ଓ କିଛି କାଳ ମେଦିନୀପୁରଠାରେ କାରାରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଲେ ।

ଦେଶଶାସନ—ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଆମିଲ ନିଯୁକ୍ତ କରି ଯେପରି ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରାଉଥିଲେ, ଓଡ଼ଶାରେ ଇଂରାଜ ବୋର୍ଡ ଅବ୍ କମିଶନରସ୍ ରାଜସ୍ୱର ଉତ୍ତମ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହେବାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହିପରି ଆମିଲଙ୍କଦ୍ୱାରା ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ହେବାର ଆଜ୍ଞା ପ୍ରଚାର କଲେ । ପ୍ରତି ମାସ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟର ହିସାବ ଆମିଲମାନେ କଲେକ୍ଟରଙ୍କଠାକୁ ଓ କଲେକ୍ଟର କମିଶନରଙ୍କଠାକୁ ପଠାଇବାର ଆଦେଶ ଲଭିଲେ ।

ଓଡ଼ଶା ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ଯାତ୍ରିକର ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେଉଳର ସବୁ ବିଷୟ ତୁଚ୍ଛିବାପାଇଁ ପୁର୍ଣ୍ଣାରେ ଜଣେ କଲେକ୍ଟରର ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେଠାକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲେ । ଟ୍ରିମ୍ ସାହେବ ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଥମ ରାଜସ୍ୱ କଲେକ୍ଟର ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ତଦନନ୍ତର ୧୮୦୪ ସାଲର ୪ ଆଇନ ଅନୁସାରେ ସେହି ଶ୍ରୀକ୍ଷାଦର ଜୁନ ମାସରେ ଓଡ଼ଶା ଦୁଇ ଜିଲ୍ଲାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରବର୍ଟ କର ସାହେବ ମହାନଦୀର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳର ଓ ଚାର୍ଲସ ଟ୍ରିମ୍ ସାହେବ ଓଡ଼ଶା ଦକ୍ଷିଣାଞ୍ଚଳର ଜଜ୍, କଲେକ୍ଟର ଓ ମେଜେଷ୍ଟରସ୍ୱରୂପ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ କଟକୀୟ ଫଜ୍‌ଦାରୀ ଓ ପୁଲିସ୍‌ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସମସ୍ତ ଆଇନ ଓଡ଼ଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ପୁଣି ଉହାଁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଆର ବର୍ଷ ୧୮୦୫ ସାଲର ୧୩ ଆଇନ ଅନୁସାରେ ଦୁଇଜଣ ପରବର୍ତ୍ତରେ ଓଡ଼ଶାରେ ଜଣେ କଲେକ୍ଟର ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ପୁଣି ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥଳ ହେଲା । ବୋର୍ଡ଼ ଅବ୍ କମିଶନରସ୍ ଓଡ଼ଶାରୁ ଉଠିଯାଇ ଓଡ଼ଶା କଲକତା ବୋର୍ଡ଼ ରେବନଜ୍‌ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲା । ୧୮୦୫ ସାଲର ୧୪ ଆଇନଦ୍ୱାରା ବଙ୍ଗୀୟ ସମସ୍ତ ଦେବାଳା ଆଇନ ଓଡଶାରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଏହି ନୂତନ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଅନୁସାରେ କର ସାହେବ ଓଡଶାର ଜଜ୍ ଓ ମେଜେଷ୍ଟର ହୋଇ ରହିଲେ । ଓ ଏବ ସାହେବ କଲେକ୍ଟର ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । କଙ୍ଗ୍ ସାହେବ ଓଡ଼ଶାରେ ସଲ୍ଟ ଏଜେଣ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟର ଭାର ପାଇଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର, ଯାଜପୁର ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଧାଠାରେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ସକାଶେ ଜଣଜଣ ଡହ୍ୱସିଲଦାର ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଆଉ ଜଣେ ଡହ୍ୱସିଲଦାରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ସମସ୍ତ ଖାସ୍‌ମାହାଲର ଭାର ରହିଲା । କର ସାହେବ ତାଙ୍କ ନଜ କାର୍ଯ୍ୟ ଛଡା ଗଡ଼ଜାତ ଉତ୍ପାବଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଦେଶର ଭଲ ଭଲ ସ୍ଥାନରେ ଥାନାମାନ * ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ପ୍ରତ୍ୟେ ଥାନାରେ ଦାରୋଗା, ମୋହରର, ଜମାଦାର ଓ ଦଶ ଜଣ ଲେଖାଏଁ ବରକନ୍ଦାଜ, କମାନ୍ୱୟେ ପ୍ରତ୍ୟେଜଣ ୫ ୨୫ଙ୍କା, ୫ ୧୦ଙ୍କା, ୫ ୮ଙ୍କା ଓ ୩ଜଣ୫ଙ୍କା ଦରମାହାରେ ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଚଉକାଦାର ପ୍ରତ୍ୟେ ଦେଶରେ ଯେପରି ଥିଲେ, ସେହିପରି ରହିଲେ । ସମସ୍ତ ଜମିଦାରଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ଫଉଜଦାରୀ ଓ ପୁଲସ କ୍ଷମତା ରହିତ ହେଲା । କେବଳ କୌଣସି କୌଣସି ଉପଯୁକ୍ତ ଜମିଦାରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଦାରୋଗାଇ କାର୍ଯ୍ୟର ଭାର ରହିଲା । ବାଲେଶ୍ୱର, କଟକ ଓ ପୁରୀ ନଗରେ ୫ଜଣ ପୁଲସର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହେଲା । ଏହିପର ନଯୁମରେ ଓ ଶାନ୍ତିରେ କଛକାଳ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ଚଳିଲା । ଓଡଶାବାସିଙ୍କ ଆବେଦନାନୁସାରେ ୧୮୧୭ ସନ୍ଦିବାରେ କଟକ ପୁରୀ ପରବର୍ତ୍ତରେ କଲେକ୍ଟରଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥଳୀ ହେଲା । ୧୮୧୭ ସନ୍ଦିବାରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଓଡଶାର ଉତ୍ତର ସୀମାରୁପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲା ।

---

* ୧ ବସ୍ତା, ୨ ବାଲେଶ୍ୱର, ୩ ସୋରୋ, ୪ ଭଦରଖ, ୫ ଯାଜପୁର, ୬ ଅରଖପୁର, ୭ ଅସୁରେଶ୍ୱର, ୮ ମଡୋ, ୯ କଟକ, ୧୦ ପିପିଲି, ୧୧ ପୁରୀ, ୧୨ ଗୋପ, ୧୩ ଛରନ, ୧୪ ଦ୍ୱରଦ୍ୱରପୁର, ୧୫ ମଦ୍ଦ୍ରାଜପୁର, ୧୬ ଖୋର୍ଦ୍ଧା । ୧୮୧୬ ସାଲରେ ଅସୁରେଶ୍ୱର ଥାନା କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ାଠାରେ ବସିଲା । ବାଲେଶ୍ୱରର ଚୁଡ଼ାମଣ ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ବାଣପୁର ଥାନାଦ୍ୱୟ ନୂଆ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଓଡ଼ିଶା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ—ବୋର୍ଡ ଅବ୍ କମିଶନରସ୍ ୧୮୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ୧୫ ତାରିଖ ସେପ୍ଟେମ୍ବରରେ ଏକ ଘୋଷଣାପତ୍ର ପ୍ରଚାର କରି ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଜିଲ୍ଲାଟର ରାଜସ୍ୱ ବନ୍ଦୋବସ୍ତର ସୂଚନାପାତ କଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଜମିଦାରରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ଭୂମିରେ ସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ, ପୂର୍ବକାଳରେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ଥିଲେ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଭୂମିରେ ପୂର୍ବେ କୌଣସି ସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାର ନ ଥିଲା । ଭୂମି ରାଜସ୍ୱର ପ୍ରଥମ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଭୂତପୂର୍ବ ସରଦ୍ଦାରଙ୍କ ସଦର କାନଗୋଇ ନରେନ୍ଦ୍ର ରାୟ ମହାଶୟଙ୍କ କାଗଜପତ୍ର ଓ ଗୋପାଳ ରାଓଙ୍କ "ଦେବଧି" ଅନୁସାରେ ଇଂରାଜମାନେ ସ୍ଥିର କଲେ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ଘୋଷଣାପତ୍ର ୧୮୦୫ ସାଲର ୧୨ ଆଇନର ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇ ଇଂରାଜ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଅନୁମୋଦନ ଲାଭକଲା । ଏହି ଆଇନ ଅନୁସାରେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷକ ସକାଶେ ଓ ଉପରେ ଜନବର୍ଷପାଇଁ ସ୍ଥିର ହେଲା । ଅନନ୍ତର ୧୮୦୮ ସାଲର ୬ ଆଇନ, ୧୮୧୧ ସାଲର ୧୩ ଆଇନ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଇନଦ୍ୱାରା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଏକବର୍ଷ, ଜନବର୍ଷ, ଏକବର୍ଷ, ଦୁଇବର୍ଷ, ଏକବର୍ଷ, ଜନବର୍ଷପାଇଁ ୧୮୧୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲା । ଶେଷରେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକମାନଙ୍କରେ ଦେଶୀୟ ହସ୍ତରୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳିବାକୁ ଲାଗିଲା । ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଜିଲ୍ଲାରେ ୧୧ ବର୍ଷ ଜନ୍ୟରୁ ଚିରସ୍ଥାୟୀ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଇଂରାଜମାନେ ଚଳାଇବାର ଆଶା ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ୧୮୧୩ସାଲର ୧୮ ଆଇନ ଦ୍ୱାରା ସେ ଆଶାରୁ ଓଡ଼ିଶାବାସିଙ୍କି ଏକାବେଳକେ ବଞ୍ଚିତ କଲେ । ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ ୧୩୧୫୮୨୫୧ ଟଙ୍କା ଓଡ଼ିଶାର ଭୂମି ରାଜସ୍ୱ ବୋଲ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥିଲା । ୧୮୧୮ ସାଲ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜମା ବୃଦ୍ଧିକ ଲାଭ ୧୬୩୭୧୨୫୧ ଟଙ୍କାରେ ସ୍ଥିର ହେଲା ।

ଇଂରାଜ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ମୋଗଲବନ୍ଦୀରେ ଆଧୁନିକ ଜମିଦାରଶ୍ରେଣୀକ ସ୍ଥିର କରି ଓ ଦର୍ପଣ, ସୁକନ୍ଦା, ମଧୁପୁର ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପୁରାତନ ଜମିଦାରୀରେ ସ୍ଥିରତର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଚଳାଇ, ମଧ୍ୟ ମୋଗଲବନ୍ଦୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ କନକା, ଆଲ୍ଲ, ବୁଜଙ୍ଗ, ଦ୍ୱାରଶପୁର ପ୍ରଭୃତି ବକ୍ସାମାନଙ୍କର ରାଜାଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ଦେବାଗ ଓ ଫଉଜଦାରୀ ଆଇନର ଅଧୀନ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ପୂର୍ବବତ୍ ପେସ୍କସ୍ ଦେବାକୁ ବାଧ କରି*, ଘାଟଡ଼ୀ ରାଜବାଡ଼ୀ ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଭଲ ପ୍ରକାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କଲେ;

---

* ସୁକନ୍ଦା, ମଧୁପୁର ଓ ଦର୍ପଣର ଅଧିକାରୀମାନେ ଜମିଦାରରୂପେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଇଂରାଜଙ୍କୁ ଯେଉଁ କବୁଲନାମା ଦେଇଅଛନ୍ତି,

Digitized by srujanika@gmail.com

ଢେଙ୍କାନାଳ, ଜାଲଗିର, ଢେଙ୍କାନାଳ, ବାଙ୍କୀ, ନରସିଂହପୁର, ଅନୁଗୁଳ, ଡାଲଟେର, ଆଠଗଡ଼, ଖଣ୍ଡପଡ଼ା, ନୟାଗଡ଼, ରଣପୁର, ହିନ୍ଦୋଳ, ଘଗିରଆ ଓ ବଡ଼ାମ୍ବା ରାଜାଙ୍କୁ କିଛି କିଛି ଲଘୁକର ଦେବାକୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇ ପୂର୍ବଭଳି ଆପେ ଆପେ ଶାନ୍ତିରକ୍ଷା ଓ ନଗର କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରିବାର କ୍ଷମତା ଦେଇ ଏକରାରନାମା ଲେଖାଇ ନେଲେ । ମୟୂରଭଞ୍ଜ ରାଜା ପ୍ରଥମେ ଏକରାରନାମା ଦେଇ ନ ଥିଲେ; କିନ୍ତୁ କିଛିକାଳ ଉତ୍ତାରୁ ୧୮୨୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଇଂରାଜଙ୍କର ଅନ୍ତର୍ଭୌମ ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ଏକରାରନାମା ହେଲା । ପୂର୍ବେ ୧୮୦୪ ମସିହାର ଚୁକ୍ତି ଅନୁସାରେ ବଉଦ ଓ ଆଠମଲ୍ଲକ ଏକ ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଅନନ୍ତର ୧୮୧୯ ମସିହାରେ ବୌଦ ରାଜ-ପରିବାରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ରାଜ୍ୟଦ୍ୱୟ ବଣ୍ଟିତ ହୋଇ ବୌଦ ଓ ଆଠମଲ୍ଲକ ଦୁଇ ଜଣ ରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସେହି ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବୌଦ ଓ ଆଠମଲ୍ଲକର ନୂତନ ରାଜାଦ୍ୱୟ ନିଜ ନିଜ ପେସ୍କସ୍ ଦେବାର ଅଙ୍ଗୀକାର କରି ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଏକରାରନାମା ଲେଖି-ଦେଲେ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ପେସ୍କସ୍‌ର ଚିରସ୍ଥାୟୀ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ

ତାହା "କରୁଲ୍‌ୟୁଟ୍" ବୋଲି ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । କଲିକତା ଦର୍ପଣର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ଥିଲା; ୧୮୦୫ ସାଲରୁ ପୃଥକ୍ ହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଜମା ରୁହାଜଅଛି । ଆଲୀ, କନକା, ରୁଜଙ୍ଗ, ହରଶପୁର, ପଞ୍ଚଆ ଓ ବଣନପୁରର ବନ୍ଧାଦାରଙ୍କଠାରୁ ଗଡ଼ଜାତ ରାଜାଙ୍କ ପର ଏକରାରନାମା ନିଆଯାଇଅଛି ଓ ସେଥିରେ ଆଲୀ, କନକା, ପଞ୍ଚଆ ଏକ ରୁଜଙ୍ଗାଧିପତିମାନେ ରାଜାରୂପେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସନ ୧୮୦୫ ମସିହାର ୧୨ ଆଇନରେ ଉମଡ଼ା ଓ ଛେଦ୍ରା କିଲ୍ଲାର ନାମ ନାହିଁ । ଇଂରାଜମାନେ ଅସିବା ସମୟରେ ଉମଡ଼ା ରାଜା ଅପ୍ରାପ୍ତବୟସ୍କ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଦୁଏ ତ ଧାର୍ମ୍ମତେ ପେସ୍କସ୍ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇ ୧୨ ଆଇନରେ ନାମ ଚଢି ନ ଥିବ । ଉମଡ଼ାର ଯେଉଁ ପେସ୍କସ୍ ଧାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା, କମିଶନର ରସ୍‌ଟର୍ଜସନ୍ ସାହେବ ସମୟରେ ତାହା ବୃଦ୍ଧି କରିଥିଲେ । ସନ ୧୮୨୯ ମସିହା ୨୫ ମାର୍ଚ୍ଚ ଅପ୍ରେଲ ମାସରେ ବୋର୍ଡଙ୍କ କଣାଇବା ଅନୁସାରେ ଗଭର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରଲ ସୁଦ୍ଧ ଜମା ତାରତମ୍ୟ କଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ପେସ୍‌କସ୍ ଏକରାରନାମା ନିଆ ହୋଇଥିଲା, ସେହିପରି ଏକରାରନାମା ନେଲେ ଓ ସେଥିରେ ସେ ରାଜାରୂପେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହେଲେ । ପଞ୍ଚଆ ଯୁଦ୍ଧ ପର ବନ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଛେଦ୍ରା ସଙ୍ଗେ ଚିରସ୍ଥାୟୀ ଜମା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ସରଚପୁରର ନାମ ୧୨ ଆଇନଭୁକ୍ତ ଅଛି; କିନ୍ତୁ ପାରକୁଦର ନାମ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦର୍ପଣ, ରୁଜଙ୍ଗ, ହରଶପୁର, ସରଚପୁର, ବଣନପୁର ଓ ଛେଦ୍ରା କିଲ୍ଲାମାନ ହସ୍ତାନ୍ତରିତ ହୋଇଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ୧୮୭୨ ମସିହାରେ ବୌଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କୋଡଏ ବର୍ଷ ପକାଶେ ଇଂରାଜଙ୍କର ପେସ୍‌କସ୍ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରଥମେ ବୌଦ ଓ ଆଠମଲ୍ଲକ ରାଜାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କ୍ରମାନ୍ୱୟେ ୫ ଓ ୫ ବର୍ଷ ପକାଶେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇଥିଲା । ଦଶପଲ୍ଲା ରାଜା ବାରମୂଲ ଘାଟ ନରସିଂପଦରେ ରକ୍ଷା କରିବା ପକାଶେ ଓ ଇଂରାଜଙ୍କ ଶତ୍ରୁଙ୍କୁ ସେ ବାଟେ ଆସି ନ ଦେବାପାଇଁ ଦଶପଲ୍ଲା ଗଡ଼ ବନା ପେସ୍‌କସ୍‌ରେ ଭୋଗ କରିବାର ଅଧିକାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଅନୁଗୁଳର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ଯୋଡ଼ମୁଣ୍ଡିକୁ ଜମା କରି ସ୍ୱରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ କରିଥିବାଯୋଗୁଁ ସେହି ନବରାଜ୍ୟାଂଶ ପକାଶେ ଦଶପଲ୍ଲା ରାଜା ଯତୁକାହୁ ପେସ୍‌କସ୍ ଦେବାପାଇଁ ଏକରାରନାମା ଲେଖି ଦେଇଥିଲେ ।

ଦେଶମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁମାନେ ବ୍ରହ୍ମତ୍ର, ଦେବତ୍ର, ପୀରତ୍ର କ ସେବକତ୍ର ନିଷ୍କରରୂପେ ଭୋଗ କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସନନ୍ଦ ଦେଖାଇ ପାରୁଥିବା ଲୋକେ ଜାତ କ ଧର୍ମ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଆପଣା ଆପଣା ରୂପେ ଓ ବୃତ୍ତିରେ ଇଂରାଜ ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଧିକାରସ୍ୱରୂପ ସ୍ଥାପିତ ହେଲେ; କନ୍ତୁ କ ଓଡ଼ିଆ କ ବଙ୍ଗାଳ କ ଖୋର୍ଦ୍ଧା କ ମୁସଲମାନ ଯେଉଁମାନେ ନିଷ୍କରରୂପେ ଭୋଗ କରି ସେ ସବୁର ସନନ୍ଦ ଦେଖାଇବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେଲେ, ସେମାନଙ୍କର ନିଷ୍କରରୂପେ କରଯୁକ୍ତ ହେଲା ।

ଜଗବନ୍ଧୁ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କର ଖୋର୍ଦ୍ଧାବିଦ୍ରୋହ—ଓଡ଼ଶା ଇଂରାଜଙ୍କ ଶାସନରେ କିଛିକାଳ ଶାନ୍ତିଭୋଗ କଲା ଉତ୍ତାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଖୋର୍ଦ୍ଧାଠାରେ ପୁଣି ଏକ ବିଦ୍ରୋହ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ଘୁମସରର, ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନର ପାଇକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଜଗବନ୍ଧୁ ବିଦ୍ୟାଧର ନାମକ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ନେତୃତ୍ୱରେ ଉତ୍ତେଜିତ ବିଦ୍ରୋହାଗ୍ନି ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହେଲା ।

ବିଦ୍ରୋହ ଘଟିବାର ହେତୁ ଏହି ଯେ ଜଗବନ୍ଧୁ ବିଦ୍ୟାଧର ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କର ବକ୍‌ସୀ ଥିଲେ । ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜା ଯେତେବେଳେ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଙ୍ଗୀକୃତ କେତେକ ଟଙ୍କା ମଗବହ୍ନାଙ୍କୁ ଦେଇ ନ ପାରି ସେଥି ପରିବର୍ତ୍ତରେ ଲେମ୍ବାଇ, ରାଦ୍ଧାଙ୍ଗ, ସିରାଇ ଓ ଚନ୍ଦଶଙ୍କୁଦ ନାମକ ଯେଉଁ ପରଗଣାମାନ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ, ରୋଡ଼ଙ୍ଗନାମକ ଏକ କିଲ୍ଲା ସେହି ଗୃହ ପ୍ରଗଣାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲା । ବିଦ୍ୟାଧରବଂଶୀୟ ପୁରୁଷମାନେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜାଙ୍କଠାରୁ ଉକ୍ତ କିଲ୍ଲା ଜମ୍ମା କାଇଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ଇଂରାଜମାନେ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଜଗବନ୍ଧୁ ସେହି ସମୟରୁ ସେମାନଙ୍କର ବଶତା ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟ ୧୮୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରାଜମାନେ ରୋଡ଼ଙ୍ଗ କିଲ୍ଲାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷକ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସକାଶେ ଜଗବନ୍ଧୁ ବଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ । ସୁଣ ୧୮୦୫-୬ ମସିହାରେ ଯେଉଁ ହିସାବ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରେ ସୁଦ୍ଧା ଜଗବନ୍ଧୁ ଇଂରାଜଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ କଲ୍ଲା ସକାଶେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ସିଂହ ନାମକ ଜଣେ ବଙ୍ଗାଳୀ ପ୍ରଥମ କଲେକ୍ଟରଙ୍କର ଦେବାନ ଥିଲେ । ଓଏଡ ସାହେବ କଲେକ୍ଟର ହେବାରୁ ସେ ଉକ୍ତ କର୍ମ ତ୍ୟାଗ କର୍ କଟକରେ ଅସି ବାସ କଲେ । ଗୌରହରି ସିଂହ ନାମକ ଭାଙ୍କର ଏକ ଖୁଡ଼ତୁତା ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜାଙ୍କଠାରୁ ମରଦ୍ଦୁଆ ନେଇଥିବା କେତେକ ଖାସମହାଲର ତହସିଲଦାର ଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଖାସମହାଲମାନଙ୍କରେ ଅଧିକାଂଶ ବନ୍ଦୁକ କର୍ବାପାଇଁ ଇଂରାଜମାନେ ମନସ୍ଥ କଲେ । ଭୂତପୂର୍ବ ଦେବାନ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ସିଂହ ସେ ସବୁ ପ୍ରଗଲ୍ଭା ମଧ୍ୟରୁ ରାହାଙ୍ଗ ପ୍ରଗଲ୍ଭାକୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ନାମକ ଜଣକ ନାମରେ ୧୮୦୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରାଇ ନେଲେ । ସେଥି ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ମାମଲତକାରୀ କୌଶଳ ଗଳଦ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଜଗବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ବେଦଖଲ କର୍ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ ଓ ରାହାଙ୍ଗ ପ୍ରଗଲ୍ଭାଦ୍ୱୟର ଜମିଦାରୀ ଲାଭାର୍ଥ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ବହୁକାଳରୁ ପାଟୁଥିଲେ । ଭାଙ୍କ ପରାମର୍ଶରେ ଜଗବନ୍ଧୁ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ କଲ୍ଲାର ସ୍ୱଳ୍ପ କଲେକ୍ଟରଙ୍କଠାରେ ନ ପଝାଇ ତହସିଲଦାର ଗୌରହରିଙ୍କଠାରେ ପଝାଇଥିଲେ । ଗୌରହରି ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗର ସ୍ୱଜସ୍ୱକୁ ଜଲ ହିସାବରେ ନ ଲେଖାଇ ରାହାଙ୍ଗ ଓଗେର ପ୍ରଗଲ୍ଭାର ସ୍ୱଜସ୍ୱ ତଳେ ଲେଖାଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ରାହାଙ୍ଗ ଜମିଦାରୀର ସ୍ୱତ୍ୱ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗର ସ୍ୱତ୍ୱ ସ୍ୟୁତ ହୋଇଥିଲା; ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ୧୮୦୯ ମସିହାରେ ରାହାଙ୍ଗ ଓଗେର ପ୍ରଗଲ୍ଭାର ସ୍ୱତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ତହିଁ ଆର ବର୍ଷ ସେ ସ୍ୱତ୍ୱ ବର୍ଜୀତ ହେବାର ବଜ୍ଞାପନ ପ୍ରଚାରତ ହେଲା; ସ୍ୱୟଂ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଆପଣା ନାମରେ ତାହା କ୍ରୟ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ସେ ଜଗବନ୍ଧୁଙ୍କଠାରୁ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗର ଦଖଲ ଲାଭ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ପାଇଲେ; ଜଗବନ୍ଧୁ ତାହା ଦଅଇ ଦେଲେ ନାହିଁ । ଅବଶେଷରେ କଲଦ୍ୱ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଜଗବନ୍ଧୁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କମିଶନର ବ୍ରୁଲର ସାହେବଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଜଣାଇଲେ । ଇତି ମଧ୍ୟରେ ଜଗବନ୍ଧୁ ଓ ତାଙ୍କ ଖୁଡ଼ତୁତାଭାଇ ଭାଇଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ କଲ୍ଲା ଜମିଦାରୀ ଦଶପଣ ଛପଣରେ ବଣ୍ଟିତ ହେବାର ଏକ ନକ୍ସତ୍ତି ହୋଇଥିଲା । କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ ରାହାଙ୍ଗର ଏକ ଅଂଶ ବୋଲ୍ଲ ସେଥିର ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ସ୍ୱାକ୍ଷର କୈରବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଲେ । ଜଗବନ୍ଧୁ ସେଥିରେ ଆପତ୍ତି ଜଣାପନ କର ଆବେଦନ କଲ୍ଲାରୁ, ରାହାଙ୍ଗ ଓ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ ଦୁଇ ଜଲ ଜଲ ମାହାଲ ଥିବା ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନ ବତଲ ରହିବାର ଆଦେଶ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଜଗବନ୍ଧୁ ଗ୍ରେଡ଼ଙ୍ଗ କଲ୍ଲାର ମୂଳ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅଧିକାଂଶ ଥିବା ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାରୁ, ସେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ମୂଳ ଅଧିକାଂଶ ଥିବାର ଦେବାଙ୍ଗ ଅଦାଲତର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଦାଖଲ କଲେ, ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ସରକାରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ସ୍ଥିର ହେବ ବୋଲି ଜଗବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଦଆଗଲା । ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ଅଧିକାରରୁ ଏକପ୍ରକାର ଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ଜଗବନ୍ଧୁ ନିତାନ୍ତ ଦୈନ୍ୟଦଶାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କ ଦୈନ୍ୟଦଶା ଯୋଗୁଁ ଓ ଜଣେ ବଙ୍ଗାଳୀ ମାମଲତକାର ସଙ୍ଗେ ମାମଲା କରି ତାହା କିଣି ନ ପାରିବା ଶଙ୍କାରୁ ସେ ଅଦାଲତରେ ସନ୍ଦଦମା ଉପସ୍ଥିତ କଲେ ନାହିଁ । କୌଣସିମତେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜାଙ୍କୁ ପୁଣି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ସିଂହାସନରେ ବସାଇ ପାରିଲେ ତାଙ୍କ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟ ସେ ଲାଭ ପାରିବେ, ଏହା ଆଶାରେ ପାଇକଙ୍କ ବନ୍ଦୋବସ୍ତର ନେତୃତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ପାଇକମାନେ ସେ ସମୟକୁ କ୍ଷୀଣବଳ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସମରପ୍ରିୟତା ସେମାନଙ୍କ ରକ୍ତରୁ ଏକାବେଳକେ ପଳାୟନ କରି ନ ଥିଲା । ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା ପାଇକମାନେ ଗଡ଼ଜାତମାନଙ୍କଠାରେ କତ୍ତ ପରିମାଣରେ ଶିକାରପ୍ରିୟ ଓ ସାହସୀ ଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ । ୧୮୧୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସରେ ଗୃହଣ କରି ଦମ୍ପତ୍ତିରୁ ଆସି ଖୋର୍ଦ୍ଧାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେହି ମାସରୁ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରେ ପାଇକବନ୍ଦୋବସ୍ତର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା । ପାଇକମାନେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ବଳ ଭଲ ସ୍ଥାନ ଅବରୋଧ କରି ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ଇଂରାଜଙ୍କ ରାଜକୋଷ ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ । ବାଣପୁରର ସରବାହୀ ଦରମାନ ଓ ଥାନା ଆକ୍ରମଣ କରି ଶତାଧିକ ଲୋକଙ୍କୁ ମାରି ୧୫ହଜାର ଟଙ୍କା ଘେନଗଲେ । ସଲ୍ଟ ଏଜେଣ୍ଟ ବଚର ସାହେବଙ୍କ ନୌକା ହ୍ରଦରେ ଧୃତ ହୋଇ ଲୁଣ୍ଠିତ ହେଲା, ମାତ୍ର ବଚର ସାହେବଙ୍କ ପ୍ରାଣ ବଞ୍ଚିଥିଲା । ଆଉ ଏକ ଦଳ ପାଇକ ଲେମ୍ବାଇ ଆକ୍ରମଣ କରି ସେଠାରେ ଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ନାମକ ଜଣେ ସରକାରୀ କର୍ମଚାରୀଙ୍କି ବନ୍ଧନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ଇଂରାଜମାନେ ବିଦ୍ରୋହର ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଅବଗତ ହୋଇ ଦୁଇଦଳ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରିଲେ । ଓ ଫେରସ ସାହେବଦ୍ୱୟଙ୍କ ନାୟକତ୍ୱରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ପିପଲିଠାକୁ ପଠାଇଲେ । ସେ ସମୟର ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟ ଇମ୍ପି ସାହେବ ସ୍ୱୟଂ ୭୦ ଜଣ ସିପାହୀ ସହିତ ଖୋର୍ଦ୍ଧାଦାଣ୍ଡକୁ ଚାଲି ଯାତ୍ରା କଲେ । ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରୁ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କରେ କେବଳ ଗୋର ନକ୍ସିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଉତ୍ତରସହସ୍ର ସଶସ୍ତ୍ର ପାଇକ ଏକତ୍ର ହୋଇଥିଲେ । ତାହାର ସୀମା ଥିଲା ସେ ସହରରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ମଧ୍ୟକୁ ସେ ସମୟରେ ଯାଇ ପୁଣି ପ୍ରାଣ ଘେନ ଫେରି ଆସେ । ଗଙ୍ଗାପଡ଼ାଠାରେ ଫେରସ ସାହେବ ନବ୍ଦ୍ଧ ହେଲେ । ଇମ୍ପି ସାହେବ ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପୁରୀଠାକୁ ଫେରିଗଲେ । ସେଠାରୁ ମାଦ୍ରାଜକୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

କଟକ ଘେନ ଆସିବାର ପ୍ରସ୍ତାବ କଲେ । କ୍ୟାପ୍ଟେନ ଓଅଲ୍‌ଣ୍ଡନ ନାମକ ଆଉ ଜଣେ ଇଂରାଜ ସୈନ୍ୟକର୍ମଚାରୀ ପୁଣ୍ଡାଠାକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲେ । ତାଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତାବାନୁସାରେ ଲଫିବ୍ରର ସାହେବ ୫୫୦ ଜଣ ସେନା ଓ ଗୋଟିକେତେ ତୋପ ଘେନ ଖୋର୍ଦ୍ଧାକୁ ପ୍ରେରିତ ହେଲେ । ବନ୍ଦୋବସ୍ତମାନେ ଇତିମଧ୍ୟରେ ପୁଣ୍ଡା ଅଞ୍ଚଳ କର୍ ସେ ନଗର ହସ୍ତଗତ କଲେ । ପୁଣ୍ଡାର ସମସ୍ତ ସାହେବମାନେ ଏପ୍ରେଲ ମାସ ୧୮ ତାରିଖ ଦିନ ଉତ୍ତରେ ପଳାଇ ଆସି କଟକରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଲଫିବ୍ରର ସାହେବ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରେ ପହଞ୍ଚି ପାଇକଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ଅଗ୍ନି ଲଗାଇଦେଇଥିବା ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଥିବା ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ଏପରି ସଜାଇଲେ ଯେ, ତାହା ଶତ୍ରୁପକ୍ଷଙ୍କ ମନରେ ଶଙ୍କା ଜନ୍ମାଇଥିଲା । ଅବଶେଷରେ ସେ ପୁଣ୍ଡାକୁ ଯାଇ ପୁଣ୍ଡାରାଜାକୁ ଧୃତ କଲେ । ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ପାଇକମାନଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧର ଅସ୍ତ୍ରାଦି ଓ ଖାଦ୍ୟସାମଗ୍ରୀ ସମ୍ଭୟ କର୍ ରଙ୍ଗିଆର ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥଳ ହୋଇଥିଲା; ଅଦ୍ୟାପି ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ର ଭୂମି ଖୋଳିଲେ ଗଡ ହୋଇ ଯାଇଥିବା ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ପୁରୁଣା ଗୁଡ଼ାଲ ଶବ୍ଦର ଭିତ୍ତିଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବର୍ଦ୍ଧନ କରଇ । ଦ୍ୟାମିଲ୍‌ଟନ ସାହେବ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଆକ୍ରମଣ କର୍ ସେ ଦୁର୍ଗକୁ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସେଠାରୁ ସେ ପୁଣ୍ଡା ଗମନ କଲେ ଓ ଲଫିବ୍ରର ସାହେବ ପୁଣ୍ଡାରୁ ପୁଣ୍ଡାରାଜାକୁ ସଡକଡାର ପହଡ କଟକ ଅନୟନ କଲେ । କଟକରେ ବାରବାଟୀ କଲ୍ପା ମଧ୍ୟରେ ରାଜା ବନ୍ଦୀ ହୋଇ ରହିଲେ ।

ଖୋର୍ଦ୍ଧାଠାରେ ସର ମେଟ୍‌ଲ୍ୟାଣ୍ଡ ସାହେବ ମିଲଟରୀ କମିଶନର ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଇଜରା ସାହେବଙ୍କୁ ସଙ୍ଗେ ଘେନ ଯୁଦ୍ଧ କଏଦଙ୍କ ବିଚାରାର୍ଥ ୧୮୧୭ ମସିହାର ମେ ମାସରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ପାଇକଙ୍କର ଉତ୍ପାତ ଘଟିଥିଲା । ପାଇକମାନେ ଅପୁରେଶ୍ୱର, ଭରଣ, ଦ୍ୱାରଡ଼ରପୁର, ଓ ଗୋପ ଥାନାମାନ ଗୋଡଦେଇ ଦେଶର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଅଞ୍ଚଳ ଉତ୍ପାଦନ କଲେ । କୁଜଙ୍ଗ ଓ କନକା ରାଜାମାନେ ଗୁପ୍ତଭାବରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ କରୁଥିଲେ । ସେହି ୧୮୧୭ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସରେ କ୍ୟାପ୍ଟେନ କେନେଡ଼ି ସାହେବ କେତେକ ସୈନ୍ୟ ଘେନ କୁଜଙ୍ଗ ବରୁଆରେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ପାରିଦ୍ୱୀପ ଅନାୟାସରେ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ପାରିଦ୍ୱୀପରୁ ନୂଆଗଡ଼ ଗ୍ରାମକୁ କେନେଡ଼ି ସାହେବ ଯାତ୍ରା କଲେ । ସେଠାରେ ଦୁଇହଜାର ପାଇକଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା, ପାଇକମାନେ ପରାସ୍ତ ହେଲେ । ଦୁଇ ହସ୍ତୀ ଓ ଆଠ ଅଶ୍ୱ କେନେଡ଼ି ସାହେବ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲାଭ କଲେ । ନାରାୟଣ ପରମଗୁରୁ ଓ ବାମଦେବ ପାତ୍ରଙ୍କୁ ପାଇକଙ୍କର ଦୁଇ ନେତା ଏ ମଧ୍ୟ ଧୃତ ହେଲେ । କୁଜଙ୍ଗରାଜା ଅସ୍ତ୍ରସମର୍ପଣ କଲେ । ବାରବାଟୀ କଲ୍ପାରେ କୁଜଙ୍ଗରାଜା ବର୍ଷେ କାଳ କାରାରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ପରମପୁରୁ ଓ ପାଣ୍ଡୁଯୋଷୀ ଦ୍ୱୀପାନ୍ତରିତ ହେଲେ । ୧୮୧୭ ମସିହାର ଜୁନ ମାସରେ କରୁଣାକର ସରଦାର ନାମକ ଜଣେ ଗୋପ ଥାନାରୁ କର୍ମଗୃଖ୍ଖ ଓ ବରକନ୍ଦାଜଙ୍କୁ ତଡ଼ଦେଇ ଥାନାଘରେ ନଆଁ ଲଗାଇ ଦେଲା । ବରକନ୍ଦାଜମାନେ ମୁଣ୍ଡରେ ହାତ ଦେଇ ଦୁଃଖିତମନା ହୋଇ ପିପିଲିଠାରେ ଇଂରାଜ ସୈନିକପୁରୁଷଙ୍କୁ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଜଣାଇଲେ । ତଦନନ୍ତର ସେଠାରୁ ଜଣେ କର୍ମଗୃଖ୍ଖ ୮୦ ଜଣ ସିପାହୀ ସଙ୍ଗେ ଗୋପଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଶତ୍ରୁଙ୍କର କୌଣସି ସନ୍ଦର୍ଶନ ପାଇଲେ ନାହିଁ ।

ଅବଶେଷରେ ସେହି ଅକ୍ଟୋବର ମାସ ସରକ ମୋଗଲବନ୍ଦୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏକ-ପ୍ରକାର ଶାନ୍ତି ବସ୍ତାରତ ହେଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧାରେ ପାଇକଙ୍କର ଆଜି ବଦ୍ରୋହ ନ ଘଟିଲେ ସ୍ୱଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଗୁର କିଛିକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥଗିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଅନନ୍ତର ୧୮୨୨ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଶର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଯୁଦ୍ଧସୈନିକ ପୁରୁଷମାନେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ତହିଁ ଉତ୍ତାରୁ ଜଃକରେ ସମବେତ ହୋଇ ରହି ଆଜପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଅନାଦାୟୀ ଓଡ଼ିଶା ରାଜସ୍ୱ — ୧୮୧୭-୧୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୫୧୨୨୭୬୮ ଙ୍କା ସରକ ଭୂମି ରାଜସ୍ୱ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନାଦାୟ ପଡ଼ିଥିଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ବଦ୍ରୋହରେ ଇଂରାଜଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ଲୁପ୍ତ ହେବ ବୋଲି ଭୂସ୍ୱାମୀମାନେ ବାକୀ ଖଜଣା ପଠାଇବାରୁ ଓ ଚଳତବର୍ଷର ଖଜଣା ନିୟମିତରୂପେ ଦେବାର ସ୍ଥଗିତ କରିଥିଲେ । ୧୮୧୭-୧୮ ମସିହାର ପୁରା ଖଜଣା ଏକାବେଳକେ ପଠାଇଲେ । ୧୮୧୬-୧୭ ମସିହାର ଉଣତଣ ଓ ବକୟା ସମସ୍ତ ରାଜସ୍ୱ ଛଡ଼ ହଆସିବ ବୋଲି ବଜ୍ଞାପନ ପ୍ରଚାରତ ହେବାରୁ ଅନେକ ଙ୍କା ଆଦାୟ ହେଲା । ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନରଲଙ୍କ ସଞ୍ଜଉକ୍ରମେ ସାର୍ଦ୍ଧ ଅଷ୍ଟଲକ୍ଷ ଙ୍କା ଆଦାୟର ଅଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ଖାରଜ ଦଆ ହୋଇଥିଲା ।

ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରଲ—ମାର୍କୁଇସ୍ ଅଫ୍ ଓଏଲେସଲ୍ଲଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଇଂରାଜରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ୧୮୦୫ ମସିହାରେ ସେ ବଲାତରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତିତ ହେଲେ । ଲର୍ଡ କର୍ଣ୍ଣଓଆଲସ୍ ଦ୍ୱିତୀୟଥର ଗବର୍ଣ୍ଣର ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଭାରତରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ତାଙ୍କର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ବାର୍ଲୋ ସାହେବ (୧୮୦୫-୧୮୦୭) ଦୁଇବର୍ଷ ରାଜ୍ୟଶାସନ କଲେ । ତଦନନ୍ତର ମିଣ୍ଟୋ ସାହେବ ଗବର୍ଣ୍ଣର ହେଲେ । ତାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନେ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ଆଜ୍ଞା ବଲାତରେ ଲାଭ କଲେ ଓ ସାଧାରଣ ବଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଲକ୍ଷେ ଙ୍କା ସରକାର ରାଜସ୍ୱରୁ ନଯୋଜତ ହେଲା । ତଦନନ୍ତର ଲର୍ଡ ମଯ୍ଟର (୧୮୧୩

Digitized by srujanika@gmail.com

-୧୮୬୩) ଗବର୍ଣ୍ଣରଙ୍କ ପଦ ଧାରଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ଲର୍ଡ଼ ଆମହର୍ଷ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣର ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଲେ (୧୮୬୩-୧୮୬୮) ।

ଓଡ଼ଶାରେ କମିଶନର୍ ପଦର ସୃଷ୍ଟି ଓ ଶାସନର କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ—ଖୋର୍ଦ୍ଧା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଉତ୍ତାରୁ ୧୮୧୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ଶାରେ ପ୍ରଥମ ହୋଇ କମିଶନର୍ ପଦର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ସେହି ବର୍ଷ ୬୩ ତାରିଖ ମାର୍ଚ୍ଚରେ ରବର୍ଟ କର ସାହେବ ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଥମ କମିଶନର୍ ନିଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ତାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ବ୍ଲଣ୍ଟ ସାହେବ ୧୯ ତାରିଖ ନବେମ୍ବର ୧୮୧୯ ମସିହାରୁ ୧୮୬୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ଶାର କମିଶନରସ୍ୱରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ।

୧୮୧୪-୧୮୧୭ ମସିହା ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଜଏଣ୍ଟ ମେଜଷ୍ଟର ବାଲେଶ୍ୱରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପୁଣି ୧୮୬୦ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କ ଅଧୀନ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଜଣେ ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ମେଜଷ୍ଟର ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ୧୮୧୩ରୁ ୧୮୧୯ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଇଲକନ୍‌ସନ୍ ସାହେବ ପୁଣିର ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ଓ ତଦନନ୍ତର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଜଏଣ୍ଟ ମେଜଷ୍ଟର ଓ ଅବଶେଷରେ ୧୮୬୬ ମସିହାରେ ଜଇଲକନ୍‌ସନ୍ ସାହେବ କଟକ ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର କଲେକ୍ଟର୍ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ଭଦ୍ରକର କଲେକ୍ଟରର ଭାର ଷ୍ଟକେଟ୍ ସାହେବଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ହେଲା । ଏହି ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ୧୮୬୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଚଲିଲା । ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଓଡ଼ଶାର ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଥିଲା । ୧୮୬୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଜମାନେ ମେଜଷ୍ଟର ଉପାଧି ପୁଦ୍ଧା ଧାରଣ କରୁଥିଲେ ।

ଓଡ଼ଶା ଜମ୍ବାପ ଓ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ—୧୮୧୮ ମସିହାରେ ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଥମ ଇଂରାଜ ଜମ୍ବାପର ପତ୍ତନପାଟ ହେଲା । ସେଥର ବକ୍ଷ୍ଟନ ସାହେବଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଜମ୍ବାପର ଭାର ଥାଇ କଟକ ଜିଲ୍ଲା ମପା ହୋଇଥିଲା । ୧୮୬୦ ମସିହାରେ ପୁଣି ଜିଲ୍ଲା ମପା ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହେଲା ।

୧୮୧୮ ମସିହାରେ ୧୩ ଆଇନ ଅନୁସାରେ ପୁଣି ଓଡ଼ଶା ଉଣ ବର୍ଷ ସକାଶେ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ପୁଣି ୧୮୦୭ ମସିହାର ୭ ଆଇନ ଅନୁସାରେ ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷ ସକାଶେ (ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୬୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଓଡ଼ଶା ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଦୁଇ ବନ୍ଦୋବସ୍ତରେ ଭୂମି ସ୍ୱଜସ୍ୱ ପୂର୍ବାପେକ୍ଷା କିଛି ଊଣା ହୋଇଥିବାର ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଅଇ ।

ଓଡ଼ଆ ଭୂମ୍ୟଧିକାରଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ହ୍ରାସ—ଅନେକ କାରଣରୁ ସ୍ୱଜାତ ଓ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜମିଦାରମାନେ ଇଂରାଜ ଶାସନପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସାରେ ନିୟମିତରୂପେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ନ କରିଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ନିଲ୍ଲମରେ ଡାକ ହୋଇଥିଲା । ପୂର୍ବେ କଲିକତା ବୋର୍ଡ଼ ରେବନ୍ୟୁ ଅଧୀନ ଥାଇ ଓଡ଼ିଶାର ସବୁ ନିଲ୍ଲମ ଡାକମାନ କଲିକତାଠାରେ ହେଉଥିଲା; ସୁତରାଂ ଓଡିଶାରେ ବର୍ତ୍ତୀୟ ଜମିଦାର ସଂଖ୍ୟା ଅଧିକ ହୋଇ ଓଡିଶା ଜମିଦାର ସଂଖ୍ୟା ଦିନକୁ ଦିନ ହ୍ରାସ ହେଉଥିଲା । ସେଥି ନୂତନ ବଦେଶୀୟ ରାଜପୁରୁଷମାନେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଅଳ୍ପ ବତ୍ତୁତରେ ଓଡ଼ିଆ ଜମିଦାରଙ୍କ ଉପରେ ଅତ୍ୟାଚାର ସୁବା କରୁଥିଲେ । ଦୂରରେ ନିଲ୍ଲମ ହେଉଥିବା ଯୋଗୁଁ ଉଚିତ ମୂଲ୍ୟରେ ସେଥି ଜମିଦାରୀମାନ ନିଲ୍ଲମ ହେଉ ନ ଥିଲା । ଏପର ଲଖିତ ଅଛି, ଏକଲକ୍ଷ ଏକୋଇଶିହଜାର ଛଅଶ ପଞ୍ଚାନବେ ଟଙ୍କାର (୧୨୧୬୯୫) ସଦରଜମାର ଏକଗଣଶ ଚାଲ୍ଲିକ ଜମିଦାରୀ ମୋଟ ୪୬୨୦୫ ଟଙ୍କାରେ ନିଲ୍ଲମ ହୋଇଥିଲା । ଏହାଥିରୁ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର କ୍ରମଶଃ ଧନହୀନତା କେତେଦୂର ଦୁର୍ଦ୍ଦି ହୋଇଥିଲା ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୋଇ ପାରେ । କର ସାହେବ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାହେବମାନେ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରଥାର ଅନିଷ୍ଟକାରିତା ଦେଖାଇ ବୋର୍ଡ଼କୁ ପତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ ଓ ଅବଶେଷରେ କିଛିକାଳ ଉଠିରୁ କଲିକତାରେ ନିଲ୍ଲମ ହେବା ପ୍ରଥା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଦଶପଲ୍ଲା, କେନ୍ଦୁଝର, ନୟାଗଡ଼, ନରସିଂହପୁର, ଖଣ୍ଡିରଆ ଓ ହିନ୍ଦୋଲ ଏହି ଗଡ଼ଜାତମାନଙ୍କରୁ ନିୟମିତରୂପେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ, ଏମାନ ନିଲ୍ଲମ ହୋଇ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଭିନ୍ନ ଦର୍ଶାଇବା ସକାଶେ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କଦ୍ୱାରା କ୍ରୀତ ହୋଇଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ରାଜାଙ୍କ ଦେବାନମାନେ କଟକକୁ ଆସି କମିଶନରଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି ବନତି କର ପେସ୍କସ୍ ପଠାଇ ସବୁ ବିଷୟ ମୀମାଂସା କରିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ନିଲ୍ଲମମାନ ରହିତ ହୋଇଥିଲା (୧୮୧୮) ।

ଓଡ଼ିଶାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନ ମିଶନରଙ୍କ ଆଗମନ— ୧୮୨୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଫେବ୍ରୁଆରୀ ମାସ ୧୨ ତାରିଖରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନ ମିଶନରମାନେ କଲିକତାରୁ ଆସି ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଶା କୂଳରେ ଜାହାଜ ଲଙ୍ଗର କଲେ । ରେଭରେଣ୍ଡ କ୍ୟାମ୍ବେଲ୍ ସାହେବ ପ୍ରଥମ ଧର୍ମପ୍ରଚାରାର୍ଥ ଓଡିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ତଦନନ୍ତର ୨ ବର୍ଷ ପରେ ପୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପାଦ୍ରୀ ଲେଖୀ ଓଡିଶାକୁ ଆଗମନ କଲେ । ପାଦ୍ରୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡିଶାର କେତେକ ଉପକାର ହୋଇଅଛି । ସେମାନେ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଶାକୁ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ଆଣି ଉତ୍କଳ ଅକ୍ଷର ଖୋଲାଇ ଦେଶରେ ଛପା ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଚାର କରାଇଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦେଶରୁ କେତେକ କୁସଂସ୍କାର ଦୂରୀକରଣାର୍ଥ ସେମାନଙ୍କର ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଶଂସାର ଯୋଗ୍ୟ ଅଟେ ।

ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରଲ୍ ଓ ଲେଫ୍‌ଟନେଣ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣର—୧୮୬୮ ମସିହାରୁ ୧୮୫୫ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲର୍ଡ ବେଣ୍ଟିକ ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନରଲ ପଦ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ସତୀଦାହ ପ୍ରଥା ରହିତ ହୋଇଥିଲା । କଲିକତାରେ ପ୍ରଥମ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ସଂସ୍ଥାପିତ ହେଲା (୧୮୧୯) । ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯିବ ହେଲା । ମଧ୍ୟ ଡେପୁଟୀକଲେକ୍‌ଟର ଓ ପ୍ରଧାନ ସଦରଅମିନ ପଦମାନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ସେ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ଦେଶୀୟ ଲୋକେ ପାଇବାର ସ୍ଥିର ହେଲା । ତଦନନ୍ତର ବର୍ଡ଼େ ଲାଲ ମେଟକାଫ୍ ସାହେବ ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନରଲଙ୍କ ହୋଇ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ରର ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂସ୍ଥାପନ କଲେ । ତହିଁଉତ୍ତାରୁ ଲର୍ଡ ଅକ୍‌ଲେଣ୍ଡ, ଲର୍ଡ ଏଲେନ୍‌ବର୍ଗ, ଲର୍ଡ ହାର୍ଡିଞ୍ଜ (୧୮୩୬-୧୮୪୮) ଇଲ୍ଲ ଇଲ୍ଲ ସମୟରେ ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନରଲର ପଦ ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ୧୮୪୮ ମସିହାରେ ଲର୍ଡ ଡ଼ଲହାଉସୀ ଗବର୍ଣ୍ଣର ହେଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଲିକତା ବଶ୍ୱବଦ୍ୟାଳୟ ସ୍ଥାପନ, ସ୍କୁଲମାନଙ୍କରେ ଅର୍ଥସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ଓ ସ୍ତ୍ରୀଶିକ୍ଷାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିଲା; ମଧ୍ୟ ଡାକ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ସ୍ଥାପନ ଓ ବଧବା ବବାହ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବଧିବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ଲର୍ଡ କେନିଂ ଗବର୍ଣ୍ଣର ହେଲେ (୧୮୫୬) । ତାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ସିପାହୀ ବଦ୍ରୋହ ଘଟିଥିଲା ଓ ମହାରାଣୀ ସ୍ୱୟଂ କମ୍ପାନିଙ୍କ ହସ୍ତରୁ ଶାସନଭାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଭାରତବର୍ଷୀୟ ଦଣ୍ଡବଧି, ଦେବାଣୀ ଓ ଫଉଜଦାରୀ ଓ କୁସିଡ୍ୟୁରାଜ୍ୟ ୧୦ ଆଇନ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ଲର୍ଡ ଏଲଗିନ୍ ଓ ସର୍ ଜଇମ୍ସ୍ ଡେଲହାସି, ସର୍ ଜନ୍ ଲରେନ୍ସ ଓ ଲର୍ଡ ମେଓ ଭାରତରେ ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନେରଲ ଓ ରାଜପ୍ରତିନଧି ପଦ ଧାରଣ କରି ଶାସନ ଚଲାଇଥିଲେ । ଲର୍ଡ ମେଓ ଆଣ୍ଡାମାନ ଦ୍ୱୀପ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିବାପାଇଁ ଯହ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଜଣେ ନବାସିତ ମୁସଲମାନର ଛୁରିକାଘାତରେ ୧୮୭୨ ମସିହା ୮ ତାରିଖ ଫେବ୍ରୁଆରୀ ଦିନ ପାନବଙ୍ଗାରା ସମ୍ବରଣ କଲେ । ଲର୍ଡ ମେଓଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ଉତ୍ତାରୁ, ଲର୍ଡ ନର୍ଥବ୍ରୁକ୍ ୧୮୭୬ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗବର୍ଣ୍ଣର ଜେନରଲ ଥାଇ ଏହି ବର୍ଷ ବଲ୍ଲଭ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ମହାରାଣୀଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ରଙ୍କର ଭାରତାଗମନ ନର୍ଥବ୍ରୁକଙ୍କ ଶାସନ ସମୟର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଘଟନା । ବର୍ତ୍ତମାନ୍ ଲର୍ଡ ଲିଟନ ତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

୧୮୫୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ହାଲ୍‌ଡେ ସାହେବ ବଙ୍ଗ, ବେହାର ଓ ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଥମ ଲେଫ୍‌ଟନଣ୍ଟ୍ ଗବର୍ଣ୍ଣର ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ତାଙ୍କ ଅଗ୍ରୁରୁ ସର୍ ଜନ୍ ପିଟର ଗ୍ରାଣ୍ଟ (୧୮୫୯-୬୨), ସର୍ ସିସିଲ ବଡ଼ନ (୧୮୬୨-୬୭), ସର ଜଇଲ୍‌ୟମ ଗ୍ରେ (୧୮୬୭-୭୧), ସର୍ ଜର୍ଜ କେମ୍ପଲ (୧୮୬୧-୭୪) ଓ ସର୍ ଚ୍ରଫୁର୍ଡ ଷ୍ଟେମଲ (୧୮୭୪-୭୭), କ୍ରମାନ୍ୱୟେ ଲେଫ୍‌ଟନଣ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣର ନଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସିସିଲ ବଡ଼ନଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ଶାରେ ଏକ ଘୋର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ଥିଲା ଓ ସେ ସେଥିର ଆରମ୍ଭରେ ଥରେ ଓଡ଼ଶାକୁ ଅସିଥିଲେ । ସର୍ ଜର୍ଜ କାମ୍ପେଲ ଚ୍ରଜକୋଷ ମୁଦ୍ରା ବ୍ୟୟିତ ହୋଇ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉ ଏ ବିଷୟର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଶାସିତ ଚ୍ରଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ପାଠଶାଲା ସ୍ଥାପନର ସୂତ୍ରପାତ କର ସାଧାରଣ ପ୍ରଜାବର୍ଗଙ୍କର ସେ ବିଶେଷ ଉପକାର ସାଧିଅଛନ୍ତି । ୧୮୭୪ ମସିହାର ନବେମ୍ବର ମାସରେ ଷ୍ଟେମଲ ସାହେବ ଓଡ଼ଶା ପରିଦର୍ଶନାର୍ଥ ଆଗମନ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ଶାରେ କଲେଜ, ମେଡିକେଲ ସ୍କୁଲ ପ୍ରଭୃତି ବସାଇବା ବିଷୟରେ ସେ ଯତ୍ନ କରିଅଛନ୍ତି; ମାତ୍ର ଦୁଃଖର ବିଷୟ ଯେ, ଏ ସମସ୍ତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥଳ ପରି ଉତ୍କଳ ଆଦର୍ଶରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମାନନୀୟ ଉତ୍କଳ ସାହେବ ଲେଫ୍‌ଟନେଣ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣର ଅଟନ୍ତି ।

ପୁରୀ ରାଜା – ଜଗବନ୍ଧୁ ବିଦ୍ୟାଧରଙ୍କ ବିଦ୍ରୋହ ସମୟରେ ପୁରୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଧୃତ କର ଅଣି ବାରବାଟୀରେ କାରାରୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେ ନିର୍ଦୋଷ ସପ୍ରମାଣ ହେବାରୁ ତାଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ ନଯୁକ୍ତ କର ଓ ମାସିକ ୫ ୬୩୩୩୩୍ ଙ୍କା ହିସାବରେ ବୃତ୍ତି ଦେଇ ପୁରୀଠାରେ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ରହିବା ସକାଶେ ଇଂରାଜ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ଆଦେଶ ଦେଲେ ।

ଓଡ଼ଶା ଶାସନର ନୂତନ ପ୍ରକାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ—୧୮୬୮ ମସିହାର ୧୩ ତାରିଖ ଅକ୍ଟୋବରଠାରୁ ଓଡ଼ଶା ତିନ ଜିଲ୍ଲାରେ (ଯଥା—କଟକ, ପୁରୀ, ବାଲେଶ୍ୱର) ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଡିପ୍ଟୁଟି, ଜଇଣ୍ଟ୍‌କମିସନର୍ ଓ ଚ୍ରକେଟ୍ର ଯଥାକ୍ରମେ ତିନ ଜିଲ୍ଲାର କଲେକ୍ଟର ମେଜଷ୍ଟର ନଯୁକ୍ତ ହେଲେ । ଲବଣ କଷ୍ଟମ ଇଲ୍ଲାକାର ଭାର ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପିତ ରହିଲା । ଜଜମାନେ ମେଜଷ୍ଟ୍ରାଟ୍ ଷମତା ଚ୍ଲାଇବାରୁ ଷାନ୍ତ ହେଲେ ।

୧୮୬୮ ମସିହାରେ ଓଡ଼ଶା ଏକ ଭିନ୍ନ କମିଶନରୀ ବିଭାଗ ସ୍ଥିର ହୋଇ କମିଶନରମାନେ ତଦାନୁରୁସ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଇବାର ଷମତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

କମିଶନରମାନଙ୍କୁ ଗଡ଼ଜାତସମୂହର ସୁପରଣ୍ଟେଣ୍ଡେଣ୍ଟ ଅର୍ଥାତ୍ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକର କାର୍ଯ୍ୟ ସୁଦ୍ଧା ଚଳାଇବାକୁ ଦେଇଥିଲା । ୧୮୬୮ ମସିହାରୁ ୧୮୭୮ ମସିହା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ଶାରେ ତେର ଜଣ କମିଶନର * ନଯୁକ୍ତ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରଅଛନ୍ତି ।

ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ମିଲ୍‌ସ ସାହେବ ଜମିଦାରମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ୧୮୬୬।୬୭ ମସିହାର ବନ୍ଦୋବସ୍ତକୁ ୩୦ ବର୍ଷ ସକାଶେ ସ୍ଥିର କରାଇ ପ୍ରଚଳିତ ଲାଭ କରିଥିଲେ । କଟକର ଇଂରାଜୀ ସ୍କୁଲ ପ୍ରଥମ ତାହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ବାଙ୍କୀର ରାଜା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅତ୍ୟାଚାର କରି ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ପରିବାରକୁ ସମୂଳେ ନଷ୍ଟ କରିଥିବାରୁ ସେ କାରାରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ମିଲ୍‌ସଙ୍କ ସମୟରେ ବାଙ୍କୀ ଖାସ ହୋଇ-ଥିଲା (୧୮୬୦) । ବର୍ତ୍ତମାନ ବାଙ୍କି ଜଣେ ଡପୁଟିଲଦାରଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣରେ ଇଂରାଜ ଶାସନ ଭୋଗ କରୁଅଛି । ଗୋଲ୍‌ଡସ୍‌ବର୍ଗ୍ଗୀ ସାହେବଙ୍କ ସମୟରେ ଅନୁଗୁଳ ରାଜା ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହାଚରଣ କରିବାରୁ ୧୮୫୭ ମସିହାରେ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କଦ୍ୱାରା ଖାସ ହୋଇ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଙ୍କି ପରି ଜଣେ ଡପୁଟିଲଦାରଙ୍କର ଶାସନ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରଣରେ ରହିଅଛି । ବୌଦର ଅନ୍ତର୍ଗତ କନ୍ଧମାଳର କନ୍ଧମାନେ ଦଲଦା କାଉଦରେ ମେରିଯା ନାମକ ନରବଳୀ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ମିଲ୍‌ସ ସାହେବଙ୍କ ସମୟରେ ଉକ୍ତ ନୃଶଂସ ପ୍ରଥା ରହିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାର ସୁଡ଼ପାତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ଇଂରାଜ ପକ୍ଷରୁ ଜଣେ ଏଜେଣ୍ଟ ବୌଦଠାରେ ରହିବାର ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତାବ କଲାରୁ ବୌଦରାଜା କନ୍ଧମାଳକୁ ଇଚ୍ଛାପୂର୍ବକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶାସନାର୍ଥ ଇଂରାଜଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । ଗୋଲ୍‌ଡସ୍‌ବର୍ଗ୍ଗୀ ସାହେବଙ୍କ ସମୟରେ କନ୍ଧମାଳ ଶାସନର ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଏକପ୍ରକାର ସ୍ଥିର ହେଲା । ଏଲେକ୍‌ଜେଣ୍ଡର ସାହେବ ପ୍ରଥମେ ବାଲେଶ୍ୱରର କଲେକ୍ଟର ଥିଲେ । ସେଠାରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ସୁଖରେ ସୁଖୀ ଓ ଦୁଃଖରେ ଦୁଃଖୀ ହୋଇ ଲୋକଙ୍କର ବିଶେଷ ଅନୁରାଗଭାଜନ ହୋଇଥିଲେ । ୧୮୬୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଯେଉଁ

---

* ଟି, ଜେଡେନହାମ୍ ୧୮୬୮ — ଜାନୁଏରି ୧୮୬୮
ବି, ୱର୍ଡ୍ସ ଅପ୍ରେଲ ୧୮୬୯
ଆର, ହଣ୍ଟର ୨୬ ନଭେମ୍ବର ୧୮୭୦
ଜେ, ମାର୍ଶ ୧ ଫିବ୍ରୁଏରି ୧୮୭୪
ଏଚ୍, ରଚେଟ୍ସ ୨୫ ନଭେମ୍ବର ୧୮୭୫
ଏ, ସେ. ଏମ, ନିଲ୍‌ସ ୧ ଜୁଲାଇ ୧୮୭୮
ଏଫ୍, ଗୋଲ୍‌ଡସ୍‌ବର୍ଗ୍ଗୀ ୨୦ ଜାନୁଏରି ୧୮୫୭

ଇ, ଏ, ସାମୁଏଲ ୨୫ ମେ ୧୮୫୫
ଜି, ଏଫ୍, ଟୋଡରଜ୍ ୨୫ ଅଗଷ୍ଟ ୧୮୫୬
ଇ, ଟି, ଷ୍ଟେଭର୍ସ ୧୯ ଅକ୍ଟୋବର ୧୮୭୦
ଆର୍, ଏଚ୍, ସୋର ୨୧ ଜୁନ ୧୮୭୧
ଟି, ଇ, ରେଭେନ୍‌ସା ୨୫ ଜୁନ ୧୮୭୫
ଡବ୍ଲଉ, ମରେସ(ଏବଂ ଟି)୧୯ ଅପ୍ରେଲ ୧୮୭୯
ଟି, ଇ, ରେଭେନ୍‌ସା ୨ ମେ ୧୮୭୨

Digitized by srujanika@gmail.com

ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଥିଲା ସେଥିରେ ହକେଟ୍‌ସ ସାହେବ ଯେସର ପରିଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରି ଓ କଲ୍‌କତ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଟଙ୍କା ସଂଗ୍ରହ କରି ଅଣାଇ ବହୁ-ସଂଖ୍ୟକ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷପୀଡ଼ିତ ପ୍ରଜାଙ୍କୁ ଅନ୍ନଦାନ ଦେଇ ପ୍ରାଣ ବଞ୍ଚାଇଥିଲେ, ତାହା ସ୍ମରଣ କରି ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା ବାଲେଶ୍ୱରବାସିଏ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ଅପୂର୍ବ କୃତଜ୍ଞତାର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । କମିଶନର ହୋଇ ଓଡ଼ିଆଙ୍କୁ ଜଜ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୋଗ କରିବା ବିଷୟରେ ସେ ବିଶେଷ ଯତ୍ନବାନ୍ ହୋଇଥିଲେ । ଦୁମୁଖର ତାଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ବିଦ୍ରୋହାଚରଣ କରିବାରୁ ଖାସ ହୋଇଥିଲା । ଅଦ୍ୟାପି ସେ ତାଙ୍କ ପୁରାତନ ଓଡ଼ିଆ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଯାସୋର ନାହାନ୍ତି । ବର୍ଷ ଗୁର ତଳେ ଓଡ଼ଶାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥା ଜାଣିବା ସକାଶେ ଉତ୍ସୁକ ହୋଇ ସେ ବିଲାତରୁ ଏକ ସୀର୍ଘ ପତ୍ର ଇଣ୍ଡିଆ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କୁ ଲେଖିଥିଲେ । ସେଥିର ସଦୁତ୍ତର ମଧ୍ୟ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଅଛି । ଗତ ନଅଟି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସମୟରେ ସାହାଯ୍ୟାର୍ଥ କିଛି ଟଙ୍କା ପୁଂଜା ସେ ପଠାଇଥିଲେ । କୋବରନ୍ ସାହେବଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଭାରତବର୍ଷ କୋମ୍ପାନୀଙ୍କଠାରୁ ମହାରାଣୀ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ (୧୮୫୮) । ସେହି ଉପଲକ୍ଷରେ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପରି ଓଡ଼ଶାର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ନଗରମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ରୋଷନାଇ ପ୍ରଭୃତିର ଧୂମଧାମ ଓ ଘୋଷଣାପତ୍ର ପଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଲେଫ୍‌ଟନଣ୍ଟ ଗବର୍ଣ୍ଣର ହାଲଡେ ସାହେବ ୧୮୫୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କୋବରନ୍ ସାହେବ କମିଶନର ଥିବା ସମୟରେ ଓଡ଼ଶା ପରିଦର୍ଶନାର୍ଥ ଆଗମନ କରିଥିଲେ । ଷ୍ଟେଭର ସାହେବଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଇଷ୍ଟ ଇଣ୍ଡିଆ ଇରିଗେଶନ ଓ କେନେଲ୍ କୋମ୍ପାନୀ ଓଡ଼ଶାରେ ନାଳ ଓ ଜଳସେଚନର ଉପାୟ ଓ ସୁବିଧାମାନ ବିଧାନ କରିବା ସକାଶେ ଓଡ଼ଶାକୁ ଆଗମନ କରି କାର୍ଯ୍ୟାରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଯୋବର୍ଗ, ନଗ୍‌ଜ ଓ ବରୁପା ବନ୍ଧ ସେହିମାନେ ବନ୍ଧାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ସେଥିରେ ଅନେକ ଟଙ୍କା ବ୍ୟୟ ହେବାରୁ ଓ ବ୍ୟୟ ଅନୁସାରେ ଶୀଘ୍ର ଲାଭର ପ୍ରତ୍ୟାଶା ନ ଦେଖିବାରୁ, ୧୮୬୮ ସନିଦ୍ୱାରେ ୯୪୧୩୬୮୦ ଟଙ୍କାକୁ ସେମାନଙ୍କର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କର୍ମ ଓ ଅସ୍ଥି ଶସ୍ଥ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କୁ ବିକ୍ରୟ କଲେ । ସୋର୍ ସାହେବ କଟକରେ କଲେକ୍ଟର ଓ ଜଜ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ କମିଶନର ହୋଇଥିଲେ । ପ୍ରଜାଙ୍କର ଦୁଃଖବର୍ଜନ ତାଙ୍କର ଆନ୍ତରିକ ଇଚ୍ଛା ଥିଲା । ଉତ୍କଳବାସୀ କାହାର ଲାଘବାର୍ଥେ ସେ ଉଚ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା, ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ, ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ ସବୁ ବିଷୟରେ ମନୋଯୋଗୀ ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ରେଭନ୍ସା ସାହେବ କମିଶନର ହେଲେ । ତାଙ୍କ ଶାସନକାଳ ଗତ ଦଶବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ଶାର କିଛି ଉନ୍ନତି ହୋଇଅଛି । କଟକ ସ୍କୁଲ ୧୮୬୮

Digitized by srujanika@gmail.com

ମସିହାଠାରୁ ହାଇସ୍କୁଲରୁପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ କଲେଜରେ* ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଉତ୍କଳବାସୀମାନେ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ଓ ସଭ୍ୟତାରୁ ଗତ ବଷ୍ଟାର କରୁଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାରେ ବାଣିଜ୍ୟର ବିଶେଷ ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ହେଉଅଛି । ଲୋକେ ବ୍ୟବସାୟରେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ମନୋନିବେଶ କରୁଅଛନ୍ତି । ଗତ ସାତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଯେତେ ମୃତ୍ତିକା ବିଦେଶକୁ ରପ୍ତାନୀ ହୋଇଅଛି, ପୂର୍ବେ କଦାପି ଏତେ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓ ଯୋଗ୍ୟ, ନଗ୍ନଜ, ବରୁପା ବନ୍ଦରଦ୍ୱୟ ଏବଂ କେନ୍ଦରାପଡ଼ା, ଦାଇ ଲେଭ୍‌ଲ କେନାଲ୍ ବାଣିଜ୍ୟବୃଦ୍ଧି ପକ୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଅଛି । ଦେଶୀୟ ସାମାଜିକ ଶିଷ୍ଟାଚାରରେ ଲୋକେ ଉନ୍ନତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ରେଭ୍‌ନ୍‌ସା ସାହେବଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ କେନ୍ଦୁଝରର ବିଦ୍ରୋହ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୋଲମାଲ ଦେଶରେ ଉଦ୍ଦଣ୍ଡ ହୋଇ ନାହିଁ । କନ୍ଦମାଳ ଯେଉଁଠାରେ କି ଏକ ସମୟରେ ନରବଳି ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଥିଲା, ରେଭ୍‌ନ୍‌ସା ସାହେବଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ସେହି କନ୍ଦମାଳ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଉନ୍ନତ ହୋଇଅଛି । ସେଠା ଅସଭ୍ୟ ଲୋକେ ବର୍ତ୍ତମାନ କିଛି କିଛି କରି ଓଡ଼ିଆ ଶିକ୍ଷା କରୁଅଛନ୍ତି । ୧୮୬୬ ମସିହାରେ ସଦାମାଗ୍ନ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରେଭ୍‌ନ୍‌ସା ସାହେବ ପ୍ରଥମ ଅବତୋଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଜନ୍ମି ନ ଥିଲା ଯେ ଓଡ଼ିଶା ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ବେଶ ଧାରଣ କରିବ । ମଧ୍ୟ ସେତେତେବେଳକୁ ସେ ନୂଆ ହୋଇ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିଥିଲେ । ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷ ଅବଗତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଂଶକ ଭ୍ରମରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପ୍ରଥମେ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ୱକବଳିକୃତ କରିଥିଲା, କିନ୍ତୁ ପଛକୁ ରେଭ୍‌ନ୍‌ସା ସାହେବ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର ପ୍ରକୃତ ଅବସ୍ଥା ଜାଣି ବିଶେଷ ଉପାୟମାନ ଅବଧାରଣ କରି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ମୁଖରୁ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସମୟର କଲଙ୍କ ତାଙ୍କର କେତେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଜାତିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା କ୍ଷାଳିତ ହୋଇଅଛି ।

ଦେଶର ଅବସ୍ଥା—ଇଂରାଜଙ୍କ ଶାସନରେ ଓଡ଼ିଶା ଉନ୍ନତିର ଅଭିମୁଖୀ ହୋଇଅଛି । ମରହଟ୍ଟା ଶାସନରେ ଲୋକେ ଦରିଦ୍ର, ମୂର୍ଖ ଓ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ । ଇଂରାଜଙ୍କ ସଦ୍‌ଭାବେଚକ ଓ ନ୍ୟାୟଯୁକ୍ତ ଶାସନରେ ଲୋକଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ଦିନକୁଦିନ ଅପସାରିତ ହେଉଅଛି, କୃଷିସ୍ଥାର କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଯାଉଅଛି;

* ସାଢ଼େ ଯେଉଁପ୍ରକାର କଲେଜ ଏଠାରେ ହୋଇଅଛି, ସେସବୁ କଲେଜ ବାସ୍ତବିକ ନୁହଁନ୍ତି । ଏପର ହେବା ଅପେକ୍ଷା ବରଞ୍ଚ ନୋହିଥିବାର ଶୁଭଦାୟକ ଥିଲା ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ମଦ୍ୟପାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ବନ୍ଦରସାନଙ୍କର ଉନ୍ନତି ହୋଇ ଓ ବର୍ମ୍ମା, ନାଳ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଦେଶ ହୋଇ ଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟବୃଦ୍ଧି ଓ ବାଷ୍ପୀୟ ପୋତ ଯାତାୟାତଦ୍ୱାରା ଲୋକଙ୍କର ଗମନାଗମନର ମଧ୍ୟ ସୁବିଧା ହୋଇଅଛି । ତାଳ ଓ ଟେଲିଗ୍ରାଫ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ହୋଇ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ବାଦପ୍ରେରଣର ସୁବିଧା ହୋଇଅଛି । ଇଙ୍ଗ୍ରାଜଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ଆଣତ ହୋଇ ସେଥିଦ୍ୱାରା ଏ ପ୍ରଦେଶରେ ସୁଦ୍ଧା ବିଶେଷ ଉପକାର ଲବ୍ଧ ହେଉଅଛି । ଓଡିଶାରେ ଏପର ଉନ୍ନତି ବିଶେଷ ହୋଇ ନାହିଁ । ଇଙ୍ଗ୍ରାଜମାନେ ପ୍ରଥମେ ଓଡିଶାକୁ ଆସି ଥିଲ, କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲାଭକର ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ଗୃହ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଲାଭଜନକ ହେଲା ନାହିଁ । ସ୍ଥଳରେ ଦେଶର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଶାନ୍ତି ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତା ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଅଛି । ଓଡିଶାରେ ଅପରାଧସଂଖ୍ୟା ସହଜରେ ଜଣା ଯାଏ ଓ ଚୋର ଡକାଇତ ଯାହାଥିଲା ଇଙ୍ଗ୍ରାଜଙ୍କ ଶାସନରେ ସେ ସମସ୍ତ ଗୁରୁତର ଅପରାଧମାନ ସ୍ଖଳିତପ୍ରାୟ ହୋଇଅଛି ।

ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା—ଇଙ୍ଗ୍ରାଜୀପୃମାନେ ଅଧିକ ମନଯୋଗ ରାଜ-କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ନ ଥିଲେ । କାଗଜରେ ସେମାନଙ୍କର ଲେଖିବାର ରୀତି ଭା ନ ଥିଲା । ଇଂରାଜଙ୍କ ଶାସନକାଲରେ ସେମାନେ ସେ ବିଷୟରେ ଉନ୍ନତି ଲାଭ କରି ଅଛନ୍ତି ଓ ଜମେ ଜମେ ଉଚ୍ଚ କାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ଉଚ୍ଚ ଇଙ୍ଗ୍ରାଜୀ ଶିକ୍ଷାର ବହୁଳ ପ୍ରଚାର ଓଡିଶାରେ ହୋଇ ନାହିଁ ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେଥିକ କହିବାର ଅଛି ଯେ ଇଙ୍ଗ୍ରାଜୀ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷା ଓଡିଶାବାସିଙ୍କି ଦେବା ସକାଶେ ଇଙ୍ଗ୍ରାଜଙ୍କର କୌଣସି ବିଶେଷ ଚେଷ୍ଟା ହୋଇ ନାହିଁ । ଶିକ୍ଷାବିଷୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଯାହା କିଛି ବିଶେଷ ଉନ୍ନତି, ତାହା ଗତ ଦଶନ୍ଧିରେ ହେବାର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛି; ମାନ୍ଦ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମାଜ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସଂସ୍କୃତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟା ଆଲୋଚନାଦି କରିବା ସକାଶେ ଗୋଟିକେତେ ସଭା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ଧର୍ମାଲୋଚନା ସକାଶେ ଯୁବକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମସମାଜ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି ।

ରାଜକୀୟ ଭାଷା ଓ ସାମୟିକ ପତ୍ର—ଇଙ୍ଗ୍ରାଜମାନେ ଓଡିଶା ଅଧିକାର କଲା ଉତ୍କଳରୁ ଓଡ଼ିଆକୁ ଅଦାଲତ ଭାଷାରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିବା ସକାଶେ ବିଶେଷ ଚେଷ୍ଟାନ୍ୱିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ଇଙ୍ଗ୍ରାଜଙ୍କର ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ସମସ୍ତ ଉଚ୍ଚ କର୍ମଗୁଡ଼ା ପ୍ରାୟ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ଆଣତ

Digitized by srujanika@gmail.com

ହୋଇଥିଲେ । ପୂର୍ବ ସାହେବଙ୍କଠାରେ ସେମାନଙ୍କର ବିଶେଷ କଥା ଚଳୁଥିଲା । ଦେଶରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଥମ ହୋଇ ଯେଉଁ ଦେଶୀଭାଷାର ସ୍କୁଲ୍‌ମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ସେ ସବୁରେ ଓଡିଆ ଅପେକ୍ଷା ବଙ୍ଗଳାଭାଷାର ବିଶେଷ ଅନୁଶୀଳନ ଚଳୁଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ ପାଦ୍ରୀଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଓଡିଆଭାଷାରେ ଓଡିଆପୁସ୍ତକମାନ ପ୍ରଗୃହୀତ ଓ ବିତରିତ ହେଲା; ଉହାଁ ଙ୍କର ଏକ ସ୍କୁଲ୍‌ମାନଙ୍କରେ ଓଡିଆ ଚଳିଲା । ଅନନ୍ତର ନଅଙ୍କ ସମୟରେ କେତେକ ଇଂରାଜବାସିଙ୍କ ଯତ୍ନରେ ଙ୍କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂକମ୍ପାନୀ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ସେଥିରେ ପୁରାତନ ଓ ନୂତନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ରାଜପୁରୁଷଙ୍କଠାରେ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ଟେକ ବଢାଇଲା । ରାଜକାର୍ଯ୍ୟୋପଲକ୍ଷରେ ଅନେକ ବଙ୍ଗବାସୀ ଓଡିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ, ଆସିଅଛନ୍ତି ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଆସୁଅଛନ୍ତି । ଆଜିର ୮ ବର୍ଷ ତଳେ ଇଂରାଜିଭାଷା ଓ ବଙ୍ଗଭାଷା ଘୋର ତୁମୁଳ ବାଗ୍‌ଯୁଦ୍ଧ ଲଗିଥିଲା; ବଙ୍ଗୀୟମାନେ ବଙ୍ଗଭାଷାର ଓ ଇଂରାଜବାସି ଓଡିଆ; ବଙ୍ଗାଳ ଓ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଏ ଇଂରାଜିଭାଷାର ପକ୍ଷ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ଅବଶେଷରୁ ରାଜପୁରୁଷମାନେ ଓଡ଼ିଆଭାଷାର ପୁରାତନତ୍ୱ ଓ ଜାତିତ୍ୱ ଦୃଢସଂସ୍ଥ କଲାରୁ ଜାତିସ୍ଥାସ୍ଥି ଓଡିଆଭାଷାର ମାନ ରକ୍ଷିତ ହେଲା ଓ ଉଦାରୀକରଣ ଶ୍ରେୟସ୍କର କୌସଲ ସାହେବଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡିଶାରୁ ବଙ୍ଗଭାଷାର ବ୍ୟବହାର ରହିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ସ୍କୁଲ ପ୍ରଚୁର ସଂଖ୍ୟକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ସେହିଦିନଠାରୁ ଇଂରାଜିଭାଷାରେ ଗ୍ରନ୍ଥସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ହେଉଅଛି ।

୧୮୫୮-୫୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜ୍ଞାନାରୁଣ ଓ ପ୍ରବୋଧତରଙ୍ଗିକା ନାମକ ଦୁଇଖଣ୍ଡି ସାମୟିକ ପତ୍ର ଚଳ ଚଳ ସମୟରେ ପ୍ରଥମ ମିଶନ ଯନ୍ତ୍ରାଳୟରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ତଦନନ୍ତର ଙ୍କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂକମ୍ପାନୀ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ୧୮୬୨ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳଦୀପିକା ସମ୍ବାଦପତ୍ର ପଥରକଳରେ ଛପା ହୋଇ ପ୍ରଗୃହୀତ ହେଲା । ଉହାଁଠାରୁ ଇଂରାଜୀ ଓଡିଆରେ ଆଉ କେତେକ ସାମୟିକ ପତ୍ର ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କେତେକ ଅବା ଲୁପ୍ତ ହୋଇଅଛି ଓ କେତେକ ଅବା ଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ୍ ବାଲେଶ୍ୱର ପୁରା ଓ ଗଞ୍ଜାମରେ ଉତ୍କଳ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ଗଞ୍ଜାମରୁ ସମ୍ବାଦପତ୍ରମାନ ବାହାରୁଅଛି ।

ବାଣିଜ୍ୟ—ଇଂରାଜମାନେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିବା ସମୟରେ ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ଯୋଗୁଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟର ବାଣିଜ୍ୟମାନ ରହିତ ହେଇ ଗୁଜୁଲ ଓ ଲୁଣର ରପ୍ତାନୀ ଓଡିଶାରୁ ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ହେଉଥିଲା । ବାଲେଶ୍ୱରର ଧାମରା, ଚୁଡ଼ାମଣି, ସେ ସମୟରେ ବଇର ଥିଲା । ମାଲଦ୍ୱୀପରୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ଜାହାଜମାନ କଲ୍‌ଡ଼, ଜାର୍‌କେଲ, ପୋଦ୍ଦୋଲା, ସୁଖୁଆ ଓଡ଼ଶା ଉପକୂଲରୁ ଆଣି, ଓଡ଼ଶାରୁ ଗୃଜଲ ଓ ଦାଣ୍ଡମାନ ବନ୍ଦରକୁ ନେଇ ଯାଉଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର-ବାସୀମାନେ ଏକପ୍ରକାର ସୁନ୍ଦର ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣ କରି ସେସବୁକୁ ସମୁଦ୍ରରେ ଚଳାଉ ଥିଲେ; ସେଥିଦ୍ୱାରା କଲିକତାଠାରୁ ମାଦ୍ରାଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଣିଜ୍ୟ ଚଳୁଥିଲା ।କଳିକତା-ରୁଜା କଲିକତା ସଙ୍ଗେ ଗୃଜଲ ଗାଇ ଇତ୍ୟାଦିର କାରବାର ଚଳାଉଥିଲେ । ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବସାୟୀ କିଛୁ ଜଣା ମଡ଼ୁଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ଶା ଇଜାରଦାରମାନଙ୍କରେ ବନ୍ଦରମାନ ଫିଙ୍ଗି ଗୃଜଲ, ଘୃଣି, ଜଡ଼ା, ସୋରପ, କାଠ, ଶୁଣା, ଲାଖ, ତର୍ପ, ଶିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତିର ବାଣିଜ୍ୟ ବଢ଼ୁଅଛି ।

ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ—ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଇଂରାଜମାନେ ବ୍ୟୟ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ନୁହନ୍ତି । ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥବର୍ତ୍ମ ଜଣେ ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ସାହାଯ୍ୟରେ ଏକ ଇଂରାଜୀ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତଶାସ୍ତର ସମ୍ଭାଷୁଡାରେ ନର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଏ ଛଡ଼ା ମାଦ୍ରାଜ, ସମ୍ବଲପୁର, ଢାଲଦଣ୍ଡା, କେନ୍ଦ୍ରାପଡ଼ା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶମଧ୍ୟରେ ଇଂରାଜମାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ଶାର ନଦୀମାନ ଜହୁଳ ଅନେକ ଶସ୍ୟ ନଷ୍ଟ କରି ରାଜସ୍ୱ ଛଡ଼ ଦେବାକୁ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କୁ ବାଧ କରୁଥିବାରୁ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ବହୁବ୍ୟୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ଓଡ଼ଶା ନଦୀତନ୍ତ୍ରର କୂଳେ କୂଳେ ବନ୍ଧମାନ ତୋଳଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ନାଲ ଖୋଲାଇ ଇଂରାଜଙ୍କର କପର ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ସାଧାରଣକାର୍ଯ୍ୟ ତାହା ସମସ୍ତଙ୍କ ଗୋଚର ଅଛି । ଏ ଛଡ଼ା ଉତ୍ତମ ଉତ୍ତମ କଚେଲ୍ଲିଘରମାନ, ପୋଲ ଓ ପାଣିସିବା ନାଲମାନ ଇଂରାଜମାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଅଛନ୍ତି । ଇଂରାଜ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟଙ୍କର ଏ ସମସ୍ତ ସାଧାରଣକାର୍ଯ୍ୟକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଶଂସା କରୁଁ ସେହିପରି ସେସବୁ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ଚଳାଇବା ସକାଶେ ଦୁଃଖୀ ଭାରତବାସିଙ୍କ ଅର୍ଥର ଯଥେଚ୍ଛା ଅପବ୍ୟୟ କରିବା ବିଷୟକୁ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦୁଃଖୀ ଓ ଗର୍ହିତ ବୋଲି ବିବେଚନା କରୁଁ । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ସାଧାରଣକାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟ ସକାଶେ ଏ ଦେଶମାନଙ୍କରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ କର ଗୃହୀତ ହେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା * ହୋଇଅଛି, ସେଥିଦ୍ୱାରା ଦୁଃଖୀଲୋକଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଯେଉଁ ଅଶ୍ରୁବାର ବହିର୍ଗତ ହେଉଅଛି, ଦରିଦ୍ରଙ୍କ ହୃଦୟରୁ ଯେଉଁ ଦୀର୍ଘ ଦୀର୍ଘ ଶ୍ୱାସ ଉଠୁଅଛି, ସେସମସ୍ତ ବନ୍ଦ। କଲେ ଉକ୍ତ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଏକାବେଳକେ ଲୋପମାନ ହୁଅଇ । ଏଦେଶର ଦରିଦ୍ର ଅବସ୍ଥାକୁ ବିବେଚନା କରି ସାଧାରଣ ଭାରତୀୟକୋଷରୁ ପେପର ପୂର୍ବେ ଦେଉଥିଲା

---

* ଅଥଚ୍ଚର ଆଇନ, ପ୍ରଦେଶୀୟକର ଆଇନ, ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେହିପରି ଜଳ ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟରମ୍ଭ ନଙ୍ଗାହୁଡ ଦେଇଥିଲେ। ଲୋକମାନେ ଆନନ୍ଦରେ ସେ ସମସ୍ତର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୁଝିପାରନ୍ତେ ।

ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ—ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆରମ୍ଭରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକଥର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡିଅଛି । ୧୮୦୬-୭-୯-୰୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ପଡ଼ିଥିଲା । ସବାପେକ୍ଷା ୧୮୬୬-୬୭ ସାଲର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଅତୀବ ଭୟଙ୍କର । ଏଥିରେ ପ୍ରାୟ ୮ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରାଣନାଶ ସଘଟିତ ହୋଇଥିଲା । ସେସମୟରେ ଯେଉଁ ଘୃଣିତ ରୋମହର୍ଷଣକାରୀ ବ୍ୟାପାରମାନ ଏହି ଜଳପ୍ଲବଦେଶରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ସ୍ମରଣ କଲେ ହୃଦୟ ସ୍ତବ୍ଧ ଏବଂ ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ବିଦୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଏ । କଗ୍ଲମ୍ଟଙ୍କ୍ୟସମନ୍ୱିତ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷରେ ଶତ କରୁଣା ମାନବଲେଖନୀର ଅସାଧ୍ୟ । ସେସମୟରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର କଙ୍କାଳପରିଣତ ନରନାରୀମାନଙ୍କର ଆର୍ତ୍ତ ହାହାକାରରେ ନଗରମାନ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ନଗର ଗ୍ରାମମାନଙ୍କ ସମୀପସ୍ଥ ଶ୍ମଶାନମାନ ଅସଂଖ୍ୟ ନରଦେହରେ ପରିପୂରିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଶକୁନ ଶୃଗାଲମାନେ ନରମାଂସ ଭକ୍ଷଣ କରି ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକରରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ । କ୍ଷୁଧାର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଶାସନରେ ନରନାରୀମାନେ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ହୃଦୟ-ବୃତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବିସର୍ଜ୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଜନକ ଜନନୀ ଅସହାୟ ଶିଶୁସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ହିଂସ୍ର ଅରଣ୍ୟଶ୍ୱାପଦମାନଙ୍କ ଜଠରରେ ନିକ୍ଷେପ କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ଲୋକେ କ୍ଷୁଧାଜର୍ଜ୍ଜରିତ ହୋଇ ରାକ୍ଷସବତ୍ ନିଜ ନିଜ ସନ୍ତାନମାଂସ ସୁଦ୍ଧା ଭକ୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ସେସମୟରେ ନରହତ୍ୟା, ଆତ୍ମହତ୍ୟା, ଉନ୍ମାଦ ପ୍ରଭୃତି ସାମାଜିକ ଅନାଚାରସବୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲା । ଏକ ଏକ ଦିନ ଏକାଠି ଏକସେର ଚାଉଳ ମିଳିବାର ଦୁର୍ଘଟ ହୋଇଥିଲା । ସୁବର୍ଣ୍ଣ, ରୌପ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଅତ୍ୟଲ୍ପ ମୂଲ୍ୟରେ ବର୍ଜ୍ଜିତ ହେଉଥିଲା । ଲୋକେ ଗେଣ୍ଡା, କାନଶିଗ୍ଡ, ସାରୁନାଡ଼, ଡୁଙ୍ଗରପଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଖାଇ ପ୍ରାଣ ବଞ୍ଚାଇଥିଲେ ।

ଉପଦ୍ରବର - ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟର ଜଯୁମ । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ଏକ ସମୟରେ ନିର୍ଜ୍ଜନ ଅରଣ୍ୟମୟ ବା ମରୁ ପ୍ରାୟ ଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା, ସମୟାନ୍ତରେ ସେହି ସ୍ଥାନ ବସତିପୂର୍ଣ୍ଣ, ନାନାପ୍ରକାର ଅଟ୍ଟାଳିକାଶୋଭିତ ଓ ଉତ୍ତରଶସ୍ୟସମନ୍ୱିତ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅଇ । ମାନବସମାଜ ସଦା ଏହି ଜଯୁମର ଅଧୀନସ୍ଥ ଅଟେ । ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ଗୃହ ଇତ୍ୟାଦିର ବିରୂପଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ, ଘଟିକା ଓ ବାଷ୍ପୀୟ ଯନ୍ତ୍ରମାନ ନର୍ମାଣ କରିବାକୁ ସକ୍ଷମ, ସେହି ମନୁଷ୍ୟ ଏକ ସମୟରେ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘି ଥିଲା ।

ଭାରତର ସାମାନ୍ୟାଂଶ ଏହି ଓଡ଼ିଶାଦେଶ ପ୍ରତି କାହିଁକି କଲେ, ଏଥିର ଇତିବୃତ୍ତ ଆଲୋଚନା କଲେ ଏହା ସହଜ ପ୍ରକାର ଏ ମାନବସମାଜର କ୍ରମୋନ୍ନତି-

Digitized by srujanika@gmail.com

ଶୀଳଭାର ସାକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିବ । ସାର୍ଦ୍ଧ ଦୁଇସହସ୍ର କ ଅନସହସ୍ର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏହି ପ୍ରଦେଶଖଣ୍ଡ ବନସଙ୍କୁ ଥିଲା । ଏହି ବନମଧ୍ୟରେ ଯେ ଜଣକେତେ ଲୋକ ଥିଲେ, ସେମାନେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନ୍ତଃଙ ଥିଲେ । ବନର ଫଳ ମୂଳ ଓ ସ୍ରୋତସ୍ୱତୀର ବାରି ସେମାନଙ୍କର ଆହାର୍ଯ୍ୟ ଓ ପାନୀୟ ଥିଲା । କୃଷି କ ପରିଧେୟ ବସ୍ତ୍ରାଦିର ନାମ ଗନ୍ଧ ନ ଥିଲା । ବାସୋପଯୋଗୀ ଗୃହ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନ ପ୍ରାୟ ଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନ ସୁଖ ଦୁଃଖ ବୋଧ କରୁ ନ ଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟକୁ ମନୁଷ୍ୟ ଅକାତରଚିତ୍ତରେ ବଧ କରୁଥିଲା । ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖ, ଏହି ଦୁଇ ଅନ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରକୃତି କରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ଅଙ୍ଗଙ ବନ୍ୟମନୁଷ୍ୟମାନେ ବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧି ଓ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ ଶିଖି ଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ମନ, ଆତ୍ମା ଓ ହୃଦସ୍ଥର ବିକାଶ ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଉତ୍କଳଦେଶରେ କେତେ କେତେ ସୁନ୍ଦର ସୁନ୍ଦର ମନ୍ଦିର ଓ ଅଟ୍ଟାଳକାମାନ ଗଠିତ ହୋଇଅଛି । ଭଲ ଭଲ ଦଗରୁ ଜ୍ଞାନୀ ଲୋକମାନେ ଆସି ଏଠାରେ ବାସ କରିଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାଜବନ୍ଧନ ଓ ଶାସନଶୃଙ୍ଖଳା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ଶାସନକାଳରୁ ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଙ୍କ ଶାସନ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାମାଜିକ ସୁଖ-ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାର ବୃଦ୍ଧି, ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଧର୍ମାଲୋଚନା କେତେଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ଇତିପୂର୍ବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁ ଜାତୀୟ ସାହସ୍ୟ ଯେତେ ଭଲତ ଓ ବଳ ବୀର୍ଯ୍ୟ ଯେତେ ପ୍ରଖର, ସେ ଜାତି ତେତିକ ସଭ୍ୟ ଓ ଜଗତରେ ତେତିକ ଆଦରଣୀୟ । ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟଙ୍କ ଶାସନ କାଳରେ ଉତ୍କଳରେ ଯେଉଁମାନେ ଅଧିସ୍ଥିତ ଓ ସମାଜବଦ୍ଧ ହୋଇ ଏକଜାତିତ୍ୱରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ବଳ ବୀର୍ଯ୍ୟ କଦାପି ଊଣା ନ ଥିଲା । ଦୂର ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥିତ କାଞ୍ଚୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କର ଜୟପତାକା ଉଡ୍ଡୀନ ହୋଇଥିଲା । ଯେଉଁ ଦୁର୍ଦ୍ଦମ ପଠାଣଜାତୀୟ କେବଳ ସପ୍ତଦଶ ଅଶ୍ୱାରୋହୀଙ୍କ ଦେଶି ବଙ୍ଗୀୟରାଜା ବାଡ଼ୀଦ୍ୱାର ବାଟେ ପଳାଇଥିଲେ ସେହି ପଠାଣଙ୍କୁ ଏମାନେ ବାରମ୍ବାର ପରାଭବ କରିଥିଲେ । ଜାତୀୟ ସାହସ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଅଙ୍କୁର ସ୍ୱତଃ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ପୋତଦ୍ୱାରା ଭଲ ଭଲ ଦେଶକୁ ଗମନାଗମନ କରୁଥିଲେ । ଊଣା ଅଧିକରେ ଦେଶୀୟ ଓ ବୈଦେଶିକ ବାଣିଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଚଲୁଥିଲା । ଦେଶ ଶାସନରେ ରାଜାମାନଙ୍କର ଏକାଧିପତ୍ୟ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ପଞ୍ଚାୟତ (ପଞ୍ଚାୟୁତ) ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାରୁ ଲୋକେ କେତେକ ଅଂଶରେ ସ୍ୱକୀୟ ଶାସନାଧିକାର ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ରାଜା ଯେଉଁ ରାଜସ୍ୱ ନେଉଥିଲେ, ପ୍ରଜା ମଧ୍ୟ ନାନା ଉପାୟରେ ସେଥିର

Digitized by srujanika@gmail.com

ଅନେକ ଅଂଶ ପାଇଥିଲେ । କନ୍ତୁ ସବୁବସ୍ତୁ ପର ଜଲଇର ମଧ୍ୟ ଉତ୍ଥାନ ଓ ପତନ ଅଛୁ । ଗୃହଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସର୍ବନାଶକ ଅଟଇ । ଏହି ଗୃହଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଯୋଗୁଁ ଜଇର ଗୌରବସୂର୍ଯ୍ୟ ପଠାଣଙ୍କର କରଗତ ହେଲା । ଏହି ଗୃହଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଅବାଗ୍‌ରୁରେ ଓଡଶାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଏହି ଗୃହଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଜନତ ଦୌର୍ବଲ୍ୟରୁ ଅବଶେଷେ ଓଡ଼ଶାରେ ମୁସଲମାନ୍‌ମାନେ ଅଧିକାର ବସ୍ତାର କଲେ । ଏକେ ପଠାଣେ ଉତ୍କଳଜାତ ସେଥିରେ ପୁଣି ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ । ଓଡଶା ଯେଉଁ ଜଲଉସ୍ରୋତରେ ଦେଶୀୟ ଶାସନକାଳରେ ପଉଡ ହୋଇଥିଲା ତାହା ସୁଉଡ ହେଲା । ଅତ୍ୟାଚାରଦ୍ୱାରା ଲୋକେ କେତେକ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ହେଲେ । ଓଡ଼ଶା ବୃଷଣରେ ପତ୍ୟଧୀନ ହେଲା । ପଠାଣଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକତର ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଓଡଶାବାସୀଙ୍କ ସକାଶେ ସମ୍ଭବ ଥିଲା । ମରହଟ୍ଟାଏ ଓଡ଼ଶା ଶାସନକାର ଲାଭ କଲେ । ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯେପର ଏ ଦେଶବାସିଏ ପ୍ରପୀଡିତ ହୋଇଥିଲେ ତାହା ଇତିପୂର୍ବେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛୁ । ଆଜଯାଏ ଲୋକେ ଅନ୍ୟାସ୍ୱ ଅତ୍ୟାଚାର ଦେଖିଲେ "ମରହଟ୍ଟାସ୍ୱଜତ୍ୱ ହେଲା କି" ବୋଲି ଚମକି ଉଠନ୍ତି । ଓଡଶାର ସବୁ ଜଲଇରେ ଏକପ୍ରକାର ପୂର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛେଦ ପଡ଼ଗଲା । ଲୋକେ ସବୁବେଳେ ସଶଙ୍କିତ, ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ପାରଲେ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ପୁଣି ମୁସଲମାନ୍‌ମାନଙ୍କ ସମସ୍ତରୁ ବଳାସ ଦେଶରେ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । ଶାସନ-ଶିକୁଳି ଶିଥିଳ ହେବାର ଆରବ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ମରହଟ୍ଟାଙ୍କ ସମସ୍ତରେ ତାହା ବଶେଷରୁପେ ଶିଥିଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଧନ, ମାନ, ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲୋକଙ୍କର ସ୍ଥିର ହୋଇ ରହି ପାରଲା ନାହିଁ । ବଳର ପାରଲ୍ୟଧାନକୁ ଲୋକେ ଆପଣାର ବୋଲି ବଶ୍ୱାସ କରି ପାରଲେ ନାହିଁ । ବ୍ୟଭଚାର, ଲଣ୍ଠନ ପ୍ରଭୃତି ଅତ୍ୟାଚାରମାନ ଦେଶବ୍ୟାପ୍ତ ହେଲା । କନ୍ତୁ ବର୍ଧାଭାର ବୃଦ୍ଧାମଣା ଅଛୁ, ଅତ୍ୟାଚାର ଅଶାସନ ଅଧ୍ୟାସ୍ୱମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ପରଚ୍ଛେଦ ଅଛୁ । ୧୮୦୩ ମସୀହାରେ ଅବଶେଷରୁ ଇଂରାଜମାନେ ଏ ଦେଶରୁ ଅଇଲେ । ନ୍ୟା ; ଓ ବଚାର ପୁଣି ମୂର୍ତ୍ତିମାନ୍ ହେଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଇଂରାଜଙ୍କ ଶାସନ ସମସ୍ତରେ ଦେଶରେ ଶାନ୍ତି ବରାଜୁଅଛୁ । ଲୋକେ ଯେ ଯାହା ସ୍ୱତ୍ତରେ ଅଧିକାସ୍ୱ ଅଛନ୍ତି । ନାନାମତେ ସୁଖ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦତାରେ ଲୋକେ ରହିଅଛନ୍ତି । ଗମନାଗମନ, ବାର୍ତ୍ତାପ୍ରେରଣ ଓ ବଦ୍ୟାଧ୍ୟୟନ ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ୟକ୍ ସୁବିଧା ବଧାନ କରଅଛନ୍ତି । ସୁବର୍ଣ୍ଣ, ନାଲ ଓ ଚାଉଡବର୍ଣ୍ଣବନ୍ଦ ଚାରସବୁର ମୁର୍ମାଣ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହେଉଅଛୁ । ଚାକଘର ସଂଖ୍ୟା ଦନକୁଦନ ବଢ଼ୁଅଛୁ । କେବଳ ଗୋଟକେଚିତ ଅଲ୍ପଜ୍ଞ ଏହି ଯେ ଇଂରାଜ ଗବର୍ଣ୍ଣମେଣ୍ଟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଅବଶ୍ୱାସ କରୁଅଛନ୍ତି । ନାନାପ୍ରକାର ନରସ୍ତରଦ୍ୱାସ୍ୱ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଚ୍ୟୁତ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ

Digitized by srujanika@gmail.com

ସେମାନଙ୍କ ଶାସନପ୍ରଣାଳୀରେ ଭାଗୀ କରୁନାହାନ୍ତି । ମୁସଲମାନ ଓ ସରଦାରମାନେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ ଅତ୍ୟାଚାର କରୁଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଦେଶୀୟଲୋକଙ୍କୁ ଶାସନରେ ଭାଗ ଦେଇଥିଲେ । ଦେଶୀୟଲୋକଙ୍କୁ ଡ଼ିପୁଟି ଡ଼ିପୁଟି ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା, ସଦା ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଧିନାୟକତ୍ୱରେ ବରଣ କରୁଥିଲେ । ତଥାପି ସମଗ୍ର-ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ଇଂରାଜ ରାଜତ୍ୱ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅନୁଭାବହ ଅଟଇ, ଏ କଥା ଆମ୍ଭେମାନେ କଦାପି ଅସ୍ୱୀକାର କରି ନ ପାରୁଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ୍ ଇଂରାଜଙ୍କ ଶାସନରେ ଓଡ଼ଶାବାସିଏ ଜଲଦ ଓ ସଭ୍ୟତାଦଗକୁ ଗତିବନ୍ତାର କରୁଅଛନ୍ତି । ଜାତୀୟ ସାହତ୍ୟର ଗଠନ ପୁନରାୟ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛ । ବଦ୍ୟାଲୋଚନା ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା ଦନକୁ ଦନ ବୃଦ୍ଧିକ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛ । ଅରଣ୍ୟକବାସୀ କନ୍ଦ, କୋଲ, ସାନ୍ତାଲମାନଙ୍କର ସଧ୍ୟ ବଦ୍ୟା ଓ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଅଛ । ପାତ୍ରଥମାନେ ସୁଦ୍ଧା ଅଲ୍ପଦନ ହେଲ୍ଲ ଲ୍ଲଗା ପିନ୍ଧଲେଣି । କ ଶିକ୍ଷିତ କ ଅଶିକ୍ଷିତ ଦୁଇ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ୍ ବଶୁଦ୍ଧତର ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଅଛ । ଗୋଟ୍ଟଏ ଗୋଟ୍ଟଏ ଦୁର୍ଘଟନାରୁ ବଶେଷ ବଶେଷ ମଙ୍ଗଳମୟ ଫଳ ଜାତ ହୁଅଇ । ୬୬ ସନ୍ଦାର ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ଉତ୍ତାରୁ ଲୋକେ ଆପଣା ଆପଣା ଇଷ୍ଟ ଅନଷ୍ଟ ପ୍ରତ ସଧ୍ୟ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛ । ସମ୍ବାଦପତ୍ରମାନ ପ୍ରକାଶତ ହୋଇ ଓ ସଭାମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ କ ରାଜତ୍ୱାତ କ ସମାଜକ କ ଧର୍ମତ ସବୁ ବଷୟମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା ହେଉଅଛ । ସେ ସବୁଦ୍ୱାର୍ ରୁତ ସଧ୍ୟ ଦନକୁ ଦନ ପରମାର୍ଜିତ ହେଉଅଛ । ଲୋକେ ଅର୍ଥସମ୍ପତ୍ତି ଓ ଧନବୃଦ୍ଧ ପ୍ରତ ସୁତରାଂ କୃଷି ଓ ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରତ, ଅଧିକ ଦୃଷ୍ଟି ନକ୍ଷେପ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏ ସମସ୍ତ ଶୁଭଲକ୍ଷଣ । ସଂକ୍ଷେପତଃ ଗୃହଆଡ଼ରୁ ଅନାଇଲେ ବର୍ତ୍ତମାନ୍ କେବଳ ଆଶାର ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଯେ ଜଲଦ ହେବ, ଏବଂ ଏହି ପ୍ରକାରେ ବଙ୍ଗ, ପଞ୍ଜାବ, ବମ୍ବେ, ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପ୍ରଭୃତିର ଯେ ଜଲଦ ହେବ ଓ ସମସ୍ତ ଭାରତବାସିଏ ଏକଜାତ୍ୟତ୍ୱ ଲାଭ କରିବେ ଏହା ସୁନ୍ଦର କଥା ନୁହେ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ କୃପା ହେଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଜଲଦ ଆର୍ଯ୍ୟଭ୍ରାତା ଇଂରାଜଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶର ମୁଖଶ୍ରୀ ସମୁଜ୍ଜଳ ହେବ । ଜଲଦର ପତ୍ରକାସ୍ଥାରେ ଭାରତବାସିଏ ଜପସ୍ଥିତ ହେବେ ଏବଂ କରୁଣାମୟ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ମଙ୍ଗଳମୟୀ ଇଚ୍ଛା ପୂର୍ତ୍ତି ହେବ ।

ସମାପ୍ତ ।

Printed by V. Kar. The Utkal Sahitya Press, Cuttack.

Digitized by srujanika@gmail.com

ପରିଶିଷ୍ଟ ।

ଖଣ୍ଡଗିରର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉଦୟଗିରସ୍ଥ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଭିତ୍ତରରେ
ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବା ଲିପିର ଅନୁବାଦ ✝ ।

୧ମ ଧାଡ଼ୀ—ଯେଉଁମାନେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ତମ୍ଭ ଦମନ କରିଅଛନ୍ତି (ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ହତ) ସେମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର । ଯେଉଁମାନେ ନିର୍ବାଣ ଲଭିଅଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର । ଯାହାଙ୍କ ରଥରେ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ହସ୍ତୀ ଲାଗିଅଛି; ଯେ ଚୈତ୍ୟ ନିର୍ମାଣରେ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥବ୍ୟୟ କରିଅଛନ୍ତି, ଯେ ଶାକ୍ୟ ଗୁଣରେ ବଦ୍ଧଚିତ୍ତ, ଯେ ପୃଥ୍ୱୀର ଶେଷସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଲକ୍ଷଣ କରି ବଖ୍ୟାତ, ଯେ କଲିଙ୍ଗର ଅଧିପତି ସେହି ବୀର ରାଜାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଏହି ପାହାଡ଼ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି ।

୨ୟ ଧାଡ଼ୀ ।—ବାଲ୍ୟକୀଡ଼ାରେ ପଞ୍ଚଦଶବର୍ଷ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ, ଅଙ୍କ, ସମାଜନୀତି ଓ ରାଜନୀତି ଶିକ୍ଷାରେ ନଅବର୍ଷ ଅତିବାହିତ କରି ରାଜପଦାଭିଷିକ୍ତ ହୋଇ, ବୀର ଅତୁଳ ପରାକ୍ରମ ଓ ଅସଂଖ୍ୟ ସୈନ୍ୟ ସହିତ

୩ୟ ଧାଡ଼ୀ ।—କଲିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନନଗରରେ ଭୀଷଣ ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟୀ ହୋଇ ରାଜପଦରେ ଅଧିକ୍ତ ହେଲେ । ସେ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇ ଦ୍ୱାର, ଭଉ ଓ ଗୃହ ଯାହା କ ବୃଷ୍ଟି ଓ ବାଯୁରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଥିଲା ତାହା ସଂସ୍କାର କରାଇଲେ । କଲିଙ୍ଗ ନଗରରେ ଚନ୍ଦ୍ରକରଣ ପ୍ରାୟ ସଜ୍ଜାପଦ୍ମାବଳୀ ଏକ ପୁଷ୍କରଣୀ, ଯାହା ଓ ସର୍ବପ୍ରକାର ସୈନ୍ୟ ଗମନାଗମନ ନିମନ୍ତେ ସୁସ୍ଥା

✝ ଏ ଲିପି ବାବୁ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ମିତ୍ର ଇଂରାଜୀରେ ଯେପରି ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ ଓଡ଼ିଆରେ ସେପ୍ରକାର ଅବିକଳ ଅନୁବାଦ ଦିଆଗଲା । * , * * ଏହି ଚିହ୍ନିତ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଖୋଦିତ ଲିପି ପଠିତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ ଇଂରାଜୀରେ ସେ ସବୁର ଅନୁବାଦ ନାହିଁ, ସୁତରାଂ ଓଡିଆରେ ଦିଆ ଯାଇ ପାରିଲା । ଏ ଅଙ୍କନ ୧୭ ଧାଡ଼ିରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନୁବାଦ ଧାଡ଼ି ଧାଡି ହୋଇ ହୋଇଅଛି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

୭ର୍ଥ ଧାଡ଼ୀ ।—ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଲେ । ସେଜା ଶତସହସ୍ର ପ୍ରକାର ମନୋରଞ୍ଜନ କଲେ ଏବଂ ପ୍ରଜାମାନେ ନତମସ୍ତକ ହୋଇ ନମସ୍କାର କଲେ । ରାଜତ୍ୱର ୨ସ୍ୱ ବର୍ଷରେ ଅସ୍ତ୍ରରକ୍ଷା ହେତୁ ଅଶ୍ୱ, ହସ୍ତୀ, ସୈନ୍ୟ, ଯୁଦ୍ଧରଥ ଓ ଦଣ୍ଡଧାଗ୍ରସବୁ ପଶ୍ଚିମଦଗରେ ରଖାଇଲେ । କଂସବଦନରୁ ଆସିଥିବା ଦର୍ଶକମାନଙ୍କ ନମନ୍ତେ ଏବଂ ଜାନସିନ ନଗରବାସିଙ୍କ ନମନ୍ତେ ୩ସ୍ୱ ବର୍ଷରେ

୫ମ ଧାଡ଼ୀ ।—ସଙ୍ଗୀତବଦ୍ୟାବଣାରଦ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କଦ୍ୱାରା ଡଙ୍କ, ନଭ୍ଭ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରରେ ବାଦ୍ୟ ଓ ନର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ନାଟକାରନସ୍ୱ କରାଇଲେ । ପୂର୍ବ କଳଙ୍ଗ ନଗରର ରାଜାଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଅର୍ହତମାନଙ୍କୁ (ଜୈନ) ୭ର୍ଥ ବର୍ଷରେ ଏକ ସଭା କରାଇଲେ । ଧର୍ମାନୁରାଗଦ୍ୱାରା ଧର୍ମ କର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ, ଭ୍ୟକ୍ତ ଛନ୍ଦମାନ * * * ଏକଶତ

୬ଷ୍ଠ ଧାଡ଼ୀ ।—ମଣିମୁକ୍ତାପୂର୍ଣ୍ଣ ପାତ୍ର, ଯେଉଁ ସବୁ କ ଶଙ୍ଖ ପ୍ରଭୀପ୍ସୁ ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ ସେ ସମସ୍ତ ସେ (ଖାର ' (ଦେବତାଙ୍କ ପ୍ରତି ?) ଅର୍ପଣ କଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷରେ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ନନ୍ଦରାଜା ସ୍ୱଗୃହରୁ ତାଡ଼ିତ ହୋଇ ଏକ ଦ୍ରୁତଗତି ଅଶ୍ୱ ଉପରେ ପୁଣାଦ ନଗରକୁ ପଳାଇ ଥିଲେ * * *

୭ମ ଧାଡ଼ୀ ।—ସେ ବଦାନ୍ୟତାର ସହିତ ବହୁ ସତ୍ତସ୍ୱ ଦାନ କଲେ * * * ,

ଏକଶତ * * ନଗର ରାଜ୍ୟ * * * ଉତ୍ତମ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କଲେ ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ * * * ତାଙ୍କ ମନ * * * ପାହାଡ଼ * * * *

୮ମ ଧାଡ଼ୀ ।— ଯେଉଁ ରାଜା ହତ୍ୟା କରିଥିଲେ ତାଙ୍କୁ ଗହ୍ୱରରେ କାରାରୁଦ୍ଧ କଲେ ଏବଂ ଅନୁଗ୍ରହ ବହୁ ହତ୍ୟାକାରଙ୍କ ଶ୍ମଦଣ୍ଡ ଦେଲେ । ପଦ୍ମଡୋପର ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇ * * * * ମିଷ୍ଟ ବକ୍ତୃତାମାନ ପ୍ରଦାନ କଲେ ଏବଂ ନମସ୍କାର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ?)

୯ମ ଧାଡ଼ୀ ।—ମର୍କଟ, ଛଣ, ଅଶ୍ୱ, ହସ୍ତୀ, ମହିଷି ଏବ ଗୁହ୍ୱର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅବଶ୍ୟକୀୟ ସରଞ୍ଜାମମାନ * * * ସନ୍ଥେଳକଙ୍କୁ ଅନାଦର ହେବାର ଅଭ୍ୟାସ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିବାପାଇଁ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତୀୟ ସଦ୍ଚର ନିଯୁକ୍ତ କଲେ * * *

Digitized by srujanika@gmail.com

୧୦୨ ଧାଡ଼ୀ ।—ସ୍ଥୁପ୍ରତିଷ୍ଠାପନ ରାଜା (ଅଶୋକ) ପଦର ଅର୍ଥ କଳ୍ପର ରାଜବାଣୀ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇଲେ * * *

୧୧୫ ଧାଡ଼ୀ ।—ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ରାଜାମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଯେଉଁ ନଗର କ ହଂସା ଓ କପଟଚାରଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ଗୌରବାନ୍ୱିତ ନ ଦେଖି ଏବଂ ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱରେ ଚଳା କର * * * ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଅକୃତ୍ରିମଙ୍କର ପତନ * * . ଦ୍ୱାଦଶ ।

୧୨୫ ଧାଡ଼ୀ । ବହୁଲୋକବଶିଷ୍ଟ ଉପାସକ ମଣ୍ଡଳଙ୍କର ବିଶେଷ ଉପକାରାର୍ଥ ସେ ସ୍ଥାପନ କଲେ * * * ମଗଧ ରାଜାମାନେ * * * ଉତ୍ତମରୂପେ ଶାସିତ * * * ନନ୍ଦରାଜାଙ୍କ ସମୟରୁ * * *

୧୩୫ ଧାଡ଼ୀ ।— କାଶୀରେ ସେ ଅନେକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଉରଣ କଲେ * * * ଅସଂଖ୍ୟ ଓ ବହୁ ମୂଲ୍ୟ ମୋଉ ମାଣିକ୍ୟମାନ (ଛେଓର) ସେ ଦାନ କଲେ * * *

୧୪୫ ଧାଡ଼ୀ । – ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ * * * ଲୋକ କହିବା ଅନୁସାରେ ସଦ୍ଦଉ ବଜସ୍ୱୀ*ରାଜାଙ୍କର [ଏକ ପାଦାଡ଼ୀ ରାଜା] କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ କଲେ * * * ଅର୍ଦ୍ଧଭଙ୍କ ଧର୍ମଦ୍ୱାର ଅକୃଷ୍ଣ ହୋଇ

୧୫୫ ଧାଡ଼ୀ । ଭାଙ୍କଦ୍ୱାର ଶତଦଳରେ * * * ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବ ଓ ଲୋକମଣ୍ଡଳଙ୍କ ସମ୍ପୃକ୍ତରେ * * *

୧୬୫ ଧାଡ଼ୀ । – ଗିରିତଳବର୍ତ୍ତୀ ଗୁକୋଷ୍ଟ, ଚୈତ୍ୟ, ମନ୍ଦର ଓ ସ୍ତମ୍ଭ-ବଶିଷ୍ଟ ଗହ୍ୱରମାନ ନର୍ମାଣ କରାଇଲେ * * * ଉପାସକମଣ୍ଡଳଙ୍କ ସକାଶେ * * * ଅଯୁମର ରାଜା * * * ସୁରସେନର ରାଜାମାନେ * * * ଗହ୍ୱରମାନ

୧୭୫ ଧାଡ଼ୀ । – ଯାହାଙ୍କପାଇଁ ପୁଣ୍ଡୀ ଶଲ୍ୟଡାଲମ୍ବିମାନେ ଅବରତ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଅଛନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କର ଏକଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ଅଛନ୍ତି * * * ରବକରରଞ୍ଜିତ ଅନେକ ପାଦାଡ଼ର [ପାଦାଡ଼ୀ ମୂଲକର] ଭର୍ତ୍ତୀକ ରଜା ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଜସ୍ୱୀ * * *.

---

* ପଦ୍ଦଉବଜସ୍ୱୀ ନାମ ନୁହେ । ଏହା ଅବକଳ ଅନୁବାଦ ଓ ବଶେଷଣ ପଦ ଅଟେ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଧଉଲି ପର୍ବତସ୍ଥ ଅଶୋକଙ୍କର ଏକାଦଶ ଅଦେଶର

ସାର ମର୍ମ ।

(୧) ଆଜ୍ଞାର କମ୍ବା ମେଧ (ବଳି) ନାମରେ ପଶୁବଧ ନିଷେଧ;

(୨) ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ପଶୁମାନଙ୍କ ନାମରେ ଔଷଧ ଓ ଚିକିତ୍ସାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ପଥପାର୍ଶ୍ୱରେ ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ ଓ କୂପ ଖନନ ;

(୩) ପ୍ରତି ପାଞ୍ଚବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଅଦେଶମାନ † ପ୍ରଚାର କରିବା ;

(୪) ପୂର୍ବ (ଅସଭ୍ୟ) ଅବସ୍ଥା ସଙ୍ଗେ ବର୍ତ୍ତମାନର ରାଜନାସ୍ଥାରେ ଦେଶର ଜଲଇର ତୁଳନା;

(୫) ଦେଶୀୟ ଓ ବିଦେଶୀୟମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମୋପଦେଶଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷା କରିବା କାରଣ ଉପଦେଷ୍ଟା (ମିଶନରୀ) ନିଯୁକ୍ତି ;

(୬) ପ୍ରଜାବର୍ଗର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ଓ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଅବସ୍ଥା ଜାଣିବା ନିମନ୍ତେ ଚର ନିଯୁକ୍ତି ;

(୭) ସମସ୍ତଙ୍କ ଭଲ ଭଲ ଧର୍ମବାସର ଐକ୍ୟ ଓ ଅବସ୍ଥାର ସମାନ ଭାବ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଏକାନ୍ତ ଇଚ୍ଛା;

(୮) ଇନ୍ଦ୍ରିୟସୁଖ ସାଧନାର୍ଥ ପୂର୍ବପୁରୁଷାନୁମୋଦିତ "ବିହାର ଯାତ୍ରା" ପରିବର୍ତ୍ତରେ "ଧର୍ମଯାତ୍ରାର"‡ ଅନୁଷ୍ଠାନ;

(୯) ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା ଯଥାର୍ଥ ସୁଖ ଓ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଶାନ୍ତି ଅନୁଭବ ଇତ୍ୟାତ୍ମକ ସତ୍ୟର ପ୍ରଚାର;

(୧୦) ଐହିକ ଅନାବଶ୍ୟ ଯଶୋପାର୍ଜ୍ଜନରେ ଅନାସ୍ଥା ଓ ପାରତ୍ରିକ ନିତ୍ୟ ସୁଖଲାଭାର୍ଥ ବ୍ୟଗ୍ରତା,

(୧୧) ଧର୍ମୋପଦେଶଦାନଠାରୁ ପ୍ରଧାନ ଦୟାର କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସର୍ବଗୁଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

---

† ଆଦେଶ ।— ପିତୃଭକ୍ତି, ବନ୍ଧୁ, ପ୍ରତିବାସୀ ଓ ପୁରୋହିତବର୍ଗଙ୍କ ପ୍ରତି ସ୍ନେହ, ପଶୁମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଦୟା, ମିତାଚାରଦ୍ୱାରା ଶରୀରରକ୍ଷା, ବାକ୍ୟରେ ଅନାସିକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ।

‡ ଧର୍ମଯାତ୍ରାର ଅଙ୍ଗ—ଶ୍ରମଣ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ, ଧନଦାନାଦି, ବୃଦ୍ଧଲୋକଙ୍କ ସମାଦର ଇତ୍ୟାଦି ।

Digitized by srujanika@gmail.com

ଉତ୍କଳଦେଶୀୟ ସ୍ୱାଧୀନସ୍ୱରାଜାଙ୍କ ବର୍ତ୍ତଣ୍ଡ ।

କେଶସ୍ୱବଂଶୀୟ ରାଜଗଣ ।

୪୭୪—୫୨୨ ଯଯାଉକେଶସ୍ୱୀ ।
୫୨୨ - ୫୮୫ ସୂର୍ଯ୍ୟକେଶସ୍ୱୀ ।
୫୮୫ ୬୨୫, ଅନନ୍ତକେଶସ୍ୱ ।
୬୨୫—୬୭୭ ଲଲାଟେନ୍ଦ୍ର (ଅଲାବୁ) କେଶସ୍ୱ ।
୬୭୭—୬୯୫ କନକକେଶସ୍ୱ ।
୬୯୫ ୬୯୧ ସ୍ୱାରକେଶସ୍ୱ ।
୬୯୧—୭୦୭ ପଦ୍ମକେଶସ୍ୱ ।
୭୦୭—୭୧୫ ବୁଦ୍ଧକେଶସ୍ୱ ।
୭୧୫ - ୭୨୭ ବଃକେଶସ୍ୱ ।
୭୨୭ ୭୫୮ ଗଜକେଶସ୍ୱ ।
୭୫୮ ୭୪୦ ବସନ୍ତକେଶସ୍ୱ ।
୭୪୦ ୭୫୪ ଗନ୍ଧବଂକେଶସ୍ୱ ।
୭୫୪—୭୭୫ ଜନ୍ମେଜୟକେଶରୀ ।
୭୭୫—୭୭୮ ଭରତକେଶରୀ ।
୭୭୮ —୭୯୨ କଲ୍ପକେଶରୀ ।
୭୯୨—୮୧୧ କମଳକେଶରୀ ।
୮୧୧—୮୨୯ କୁଶଲକେଶରୀ ।
୮୨୯ - ୮୪୭ ଚନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ ।
୮୪୭ —୮୭୫ ସ୍ୱାରଚନ୍ଦ୍ରକେଶରୀ ।
୮୭୫ ୮୭୫ ଅମୃତକେଶସ୍ୱ ।
୮୭୫—୮୯୦ ବଜସ୍ୱକେଶସ୍ୱ ।
୮୯୦ - ୯୦୪ ଚନ୍ଦ୍ରମାଲକେଶସ୍ୱ ।
୯୦୪— ୯୨୦ ମଧୁସୂଦନକେଶସ୍ୱ ।
୯୨୦ ୯୫୦ ଧର୍ମକେଶସ୍ୱ ।
୯୫୦—୯୪୧ ଜନକେଶସ୍ୱ ।
୯୪୧—୯୫୫ ନୃପକେଶସ୍ୱ ।
୯୫୫ -- ୯୭୧ ମକର(ମର୍କଟ) କେଶସ୍ୱ
୯୭୧ — ୯୭୧ ହିପୁରକେଶସ୍ୱ ।
୯୭୧ ୯୮୯ ମାଧବକେଶସ୍ୱ ।
୯୮୯— ୯୯୯ ମୋହନକେଶସ୍ୱ ।
୯୯୯—୧୦୧୫ ନୃତ୍ୟକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୧୫ ୧୦୨୦ ନରହରିକେଶସ୍ୱ
୧୦୨୪—୧୦୫୪ କୂର୍ମକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୫୪— ୧୦୫୦ ମତ୍ସ୍ୟକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୫୦ - ୧୦୭୫ ବରାହକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୭୫—୧୦୭୮ ବାମନକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୭୮ - ୧୦୮୦ ପରଶୁକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୮୦—୧୦୯୨ ଚନ୍ଦ୍ରକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୯୨ - ୧୦୯୯ ପୁଜନକେଶସ୍ୱ ।
୧୦୯୯ ୧୧୦୪ ଶାଲଙ୍କାକେଶସ୍ୱ ।
୧୧୦୪— ୧୧୦୭ ପୁରଞ୍ଜନକେଶସ୍ୱ ।
୧୧୦୭—୧୧୧୯ ବସ୍ତୁ କେଶସ୍ୱ ।
୧୧୧୯—୧୧୨୫ ଇନ୍ଦ୍ରକେଶସ୍ୱ ।
୧୧୨୫—୧୧୫୨ ପୁରଣ୍ଡକେଶସ୍ୱ ।

ଗଙ୍ଗାବଂଶୀୟ ରାଜାଗଣ ।

୧୧୫୨—୧୧୫୨ ଗୋରଗଙ୍ଗ ।
୧୧୫୨— ୧୧୬୬ ଗଙ୍ଗେଶ୍ୱରଦେବ ।
୧୧୬୬—୧୧୭୧ ଏକଜାତକାମଦେବ
୧୧୭୧—୧୧୭୫ ମଦନାଦ୍ରିଦେବ ।
୧୧୭୫ ୧୨୦୨ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ।
୧୨୦୧—୧୨୩୭ ରାଜରାଜେଶ୍ୱରଦେବ
୧୨୩୭—୧୨୮୨ ଲାଙ୍ଗୁଲିଆନରସିଂହ

Digitized by srujanika@gmail.com

୧୬୫୨—୧୬୭୯ କପିଲେନ୍ଦ୍ରଦେବ ।
୧୬୭୯ ୧୫୦୪ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ।
୧୫୦୪—୧୫୩୨ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ।
୧୫୩୨—୧୫୩୩ କଲ୍ୟାଣଦେବ ।
୧୫୩୩—୧୫୩୪ କଠୋରଦେବ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶେଷ
ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜାମାନେ ।

୧୫୩୪—୧୫୪୧ ଗୋବିନ୍ଦବିଦ୍ୟାଧର
୧୫୪୨ ୧୫୪୯ ଚକ୍ରପ୍ରତାପ ।
୧୫୪୯—୧୫୫୦ ନରସିଂହଯେନା ।
୧୫୫୦ ୧୫୫୧ ରଘୁରାମଭୋଇ ।
୧୫୫୧—୧୫୫୯ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ।

୧୬୮୬ ୧୩୦୭ ଲେଶଶ୍ୱା (କବିର)
ନରସିଂହ ।
୧୩୦୭—୧୩୨୭ ପ୍ରତାପନରସିଂହ ।
୧୩୦୭—୧୩୬୯ ଗଉକାନ୍ତନରସିଂହ ।
୧୩୬୯—୧୩୩୦ କପିଲନରସିଂହ ।
୧୩୩୦—୧୩୩୭ ଶଙ୍ଖଭାସ୍ପୁର ।
୧୩୩୭—୧୩୬୧ ଶଙ୍ଖବାସୁଦେବ ।
୧୩୬୧—୧୩୮୬ କଳୀବାସୁଦେବ ।
୧୩୮୬—୧୪୦୧ ବୀରବାସୁଦେବ ।
୧୪୦୧—୧୪୧୩ କଲବାସୁଦେବ ।
୧୪୧୩—୧୪୬୯ ନେଙ୍ଗଭନ୍ତବସୁଦେବ
୧୪୬୯—୧୪୭୬ ନେଉବାସୁଦେବ ।

Digitized by srujanika@gmail.com

Printed by V. Kar,
THE UTKAL SAHITYA PRESS
CUTTACK
1925.

Digitized by srujanika@gmail.com